

АРХЕОЛОГІЯ

39 * 1982

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК

Засновано в 1971 р.

39

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1982

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації й повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *Ю. M. Захарук*, *P. I. Кашиковський*, *C. D. Крижницький*, *M. P. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *I. B. Зеленецька* (відповідальний секретар), *O. Л. Стешенко*, *D. Я. Телегін*, *O. П. Черніш*, *B. A. Шрамко*

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

A 0507000000-39
M221(04)-82 59-81*

© Видавництво «Наукова думка», 1982

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА,
А. А. КОСАРЕВА

**Валиковий орнамент
на кераміці зрубної культури**

Для датування і особливо для періодизації пам'яток зрубної культури широко використовуються кераміка та її орнамент. Існують певні уявлення про характерні форми і орнаментацію для раннього та пізнього етапів зрубної культури, в загальних рисах сформульовані ще О. О. Кривцовою-Граковою в роботі, присвяченій епосі бронзи в Степовому Поволжі і Причорномор'ї¹. Принцип класифікації зрубної кераміки, запропонований О. О. Кривцовою-Граковою, витримав іспит часом і в основному не втратив свого значення й до наших часів. Однак нові матеріали неминуче вносять корективи в характеристику зрубної кераміки.

Дана стаття присвячена окремому питанню: коли саме з'являється на зрубній кераміці валиковий орнамент і чи може він служити підставою для віднесення пам'яток зрубної культури до пізнього етапу її існування². О. О. Кривцова-Гракова вважає, що валиковий орнамент є головною ознакою для виділення пізнього етапу (хвалинського на Волзі, сабатинівського на Україні), С. С. Черніков відмічає, що кераміка з валиком співіснувала з алакульськими формами, і датує її XII—IX ст. до н. е.³ В. В. Сорокін заперечує можливість такого співіснування і відносить її виникнення до X—VII ст.⁴ Його точку зору підтримує в своїй останній праці К. В. Сальников. А причину того, що вона співіснує з алакульським або навіть федорівським посудом, автор пояснює багатошаровістю поселень⁵. У зв'язку з переглядом датування етапів розвитку андронівської культури Південного Уралу останнім часом замаріївський етап відносять до XII — початку VIII ст. до н. е.⁶

О. Е. Кузьміна датує кераміку з валиковим орнаментом останньою чвертю II тисячоліття до н. е.⁷ Пізніше вона уточнює дату — XII—X ст. до н. е.⁸

Т. П. Потьомкіна, яка присвятила спеціальну роботу розгляду керамічного комплексу Олексіївського поселення і могильника, поділяє його на два різних за часом комплекси — ранній і пізній. До складу останнього вона включає кераміку з валиком і датує його II — початком I тисячоліття до н. е.⁹

Зазначимо, що вже давно деякі дослідники відчували натяжку щодо поділу зрубних пам'яток на ранні і пізні, основаного на наявності чи

¹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, 1955, № 46.

² Там же, с. 42.

³ Черніков С. С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы.— МИА, 1960, № 88, с. 100—101.

⁴ Сорокин В. С. Могильник бронзовой эпохи Тасты — Бутак I в Западном Казахстане.— МИА, 1962, № 120, с. 84—89.

⁵ Сальников К. В. Очерки древней истории Южного Урала. М., 1967, с. 290—292.

⁶ Там же, с. 325.

⁷ Кузьмина Е. Е. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии. Памятники каменного и бронзового веков Евразии. М., 1964, с. 153.

⁸ Кузьмина Е. Е. Клад из с. Предгорное и вопрос о связях населения евразийских степей в конце эпохи бронзы. Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. Киев, 1967, с. 215.

⁹ Потемкина Т. П. Керамические комплексы Алексеевского поселения на р. Тобол.— СА, 1975, № 1, с. 47.

відсутності валикового орнаменту, і висловлювали сумнів щодо появилення останнього. Так, ще О. О. Кривцова-Гракова в роботі, присвяченій розкопкам Садчиковського поселення, відмічала, що кераміка з валиком і на Олексіївському, і на Садчиковському поселеннях співіснує з посудом, що має так званий невеличкий виступ на плічках, тобто з алакульською керамікою. Це й примусило О. О. Кривцову-Гракову віднести час появи валикового орнаменту до XIII—XII ст. до н. е.¹⁰

М. Я. Мерперт, характеризуючи керамічний комплекс Першого Сусканського поселення, в якому 5% орнаментованого посуду становить кераміка з валиковим орнаментом, відмічає, що валики, які набули поширення і найрозвинутіших форм на пізніх етапах зрубної культури, з'явились, певно, ще в попередню епоху¹¹.

О. Е. Кузьміна, розглядаючи андронівські пам'ятки Оренбуржя, висловлює припущення, що поселення з керамікою, орнаментованою валиком, які вона датує XII—Х ст. до н. е., могли бути частково синхронні з Алакульським могильником¹². Конкретніше про це пише М. О. Ітина¹³, яка присвятила розділ книги валиковій орнаментації на кераміці в степових племенах Південного Приуралля¹⁴. Аналіз керамічного матеріалу пам'яток Південного Уралу приводить дослідницю до висновку, що валиковий орнамент вперше з'являється в тазабаг'ябській культурі і датується XV—XIV ст. до н. е.¹⁵

Досліджуючи зрубні поховання на Орелі, І. Ф. Ковальова і С. С. Волкобой відмічають, що горщики з ледь виділеною шийкою, стягнутим вінцем і слаборебристим, рідше закругленим плічком, орнаментовані валиком підтрикутної в розрізі форми, звичайно визначені як пізні, за даними стратиграфії і супроводжуючому інвентарю, й представлени в найраніших комплексах¹⁶.

В тезах Куйбищевської конференції, присвяченої проблемам зрубної культурно-історичної спільноти, В. С. Бочкарьов і О. М. Лесков пишуть про те, що уявлення про появу валикової орнаментації потребує перегляду лише на другому етапі зрубної культури¹⁷.

Слостереження за керамікою з поселення зрубної культури в уроч. Усово Озеро на Сіверському Донці дозволили авторам цієї статті висловити припущення, що посудини, прикрашені наліпним валиком, входять до складу керамічного комплексу вже на ранньому етапі зрубної культури¹⁸.

Перш ніж розпочати розгорнуту аргументацію цієї тези, необхідно внести ясність в поняття «валиковий орнамент», оскільки виявилось, що воно далеко не однозначне. Відомо, що на території України і Подоння поширенню зрубної передувала культура багатоваликої кераміки.

Останнім часом вважається доведеним хронологічний зтик, а можливо, і часткове (дуже короткосасне) співіснування двох названих культур.

¹⁰ Кривцова-Гракова О. А. Садчиковское поселение (раскопки 1948 г.).— МИА, 1951, № 21, с. 178.

¹¹ Мерперт Н. Я. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.— МИА, 1958, № 61, с. 129.

¹² Кузьмина Е. Е. Новый этап андроновского жилища в Оренбургской области.— ВАУ, 1962, № 2, с. 13.

¹³ Итина М. А. История степных племен Южного Приуралья. М., 1977, с. 143.

¹⁴ Итина М. А. Указ. соч., с. 140—145.

¹⁵ Там же, с. 145.

¹⁶ Ковалева И. Ф., Волкобой С. С. Срубные курганные могильники Нижнего Приуралья.— В кн.: Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). Днепропетровск, 1978, с. 37.

¹⁷ Бочкарёв В. С., Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом.— В кн.: Древние культуры Поволжья и Придонья. Куйбышев, 1978, т. 221, с. 24.

¹⁸ Косарева А. А. Керамика поселения срубной культуры в уроч. Усово Озеро на Сіверском Донце.— В кн.: Тез. конф. «Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы». Донецк, 1979, с. 74; Березанская С. С., Косарева А. А. Валиковая орнаментація в срубной культуре.— В кн.: Тез. XVIII конф. ИА АН УССР «Археологические исследования на Украине в 1978—79 гг.» Днепропетровск, 1980, с. 67—68.

Однією з найхарактерніших рис культури багатоваликової кераміки є орнаментація наліпними або відтягнутими, найчастіше трикутними в розрізі валиками, які вкривають усю або верхню частину посудин у вигляді різноманітних геометричних комбінацій¹⁹. Природно припустити, що валики на зрубних горщиках з'явилися внаслідок впливу культури багатоваликової кераміки. Однак повної впевненості немає. Навпаки, є ряд моментів, які заперечують цьому, про що буде сказано дещо пізніше, а поки що підкreslimo, що багатоваликова орнаментація і в хронологічному, і в культурному плані являє собою специфічне явище кінця середньої бронзи і що її ні в якому разі не можна ототожнювати або змішувати з валиковим орнаментом зрубної культури.

Останній надзвичайно простий, одноманітний і стійкий. Головним чином він прикрашає банки, однак зрідка трапляється і на інших формах. В більшості випадків це жгут, який оперезує вінця посудини або по самому краю (в цьому випадку іноді важко буває відрізити його від потовщеніх вінець), або ледь відступаючи на 1—2 см від краю вінець, але не нижче. Дуже часто такий валик буває розчленований косими насічками, що можна, очевидно, пояснити наміром за допомогою насічок краще закріпити валик на поверхні горщика. Такі валики, на наш погляд, з'являються на ранньому етапі зрубної культури спочатку в невеликій кількості, а пізніше набувають більшого поширення. При цьому сам валик, його технологія і розміщення його на посуді суттєво різняться від описаних вище. В пізній період валик опускається з вінець на шийку, тепер він кріпиться на 3—5 см нижче краю. Поняття шийки та можливість кріplення валика нижче вінець пов'язані, ймовірно, з появою нової горщикоподібної форми, яка різиться від архаїчної зрубної банки з опуклим тулубом тим, що найбільший її діаметр приходить не на вінця, а на середню опуклу частину тулуба. Валик на посуді пізнього етапу найчастіше буває гладким, а не розчленований насічками, його кінці роз'єднані і спущені униз у вигляді прямих або овальних вусиків, на ранньому — завжди сходяться.

Такий орнамент, як і багатоваликовий, — особливе культурне і хронологічне явище, характерне тільки для пізнього етапу зрубної культури — пам'ятків замар'ївського, хвалинського та білозерського типів, які, на наш погляд, являють собою самостійні культури і належність яких до зрубної культурно-історичної спільноти проблематична.

Повернемося до характеристики власне зрубної кераміки з валиковою орнаментацією і до хронології пам'яток, серед яких така кераміка зустрічається. Протягом п'яти років на Сіверському Донці ведуться розкопки поселення зрубної культури, на якому виявлено п'ять землянок, три наземних спорудження, зольник, кілька поховань. Істотної хронологічної різниці між ними за речовим матеріалом не простежено, хоча житла, ймовірно, не були абсолютно одночасними. В закритих комплексах (житлах, зольнику, ямах) поселення разом з гострореберною керамікою виявлено посуд з валиком під вінцями. Кераміка, орнаментована валиком, становить порівняно велику кількість — 23% всієї орнаментованої кераміки. Валик звичайно розташований по краю вінець і під ними, рідше по низу шийки. Він наліпний або відтягнутий, гладенький і розчленований в розрізі — трикутної або овальної форми. Часто валиковий орнамент зустрічається разом з яким-небудь іншим елементом орнаменту. Виявлено один фрагмент, у якого один кінець валика опущено донизу у вигляді вуса, ледь-ледь орнаментований відбитками мотузочки.

Гладенькі та розчленовані валики трапляються на всьому поселенні в різній кількості. Частіше гладенький валик має трикутну форму, а розчленований — овальну. Останній майже завжди орнаментований насічками або вдавленнями, рідше зубчатим штампом і нігтівими вдавленнями.

¹⁹ Березанская С. С. Об одной из групп памятников эпохи бронзы.— СА, 1960, № 4, с. 37.

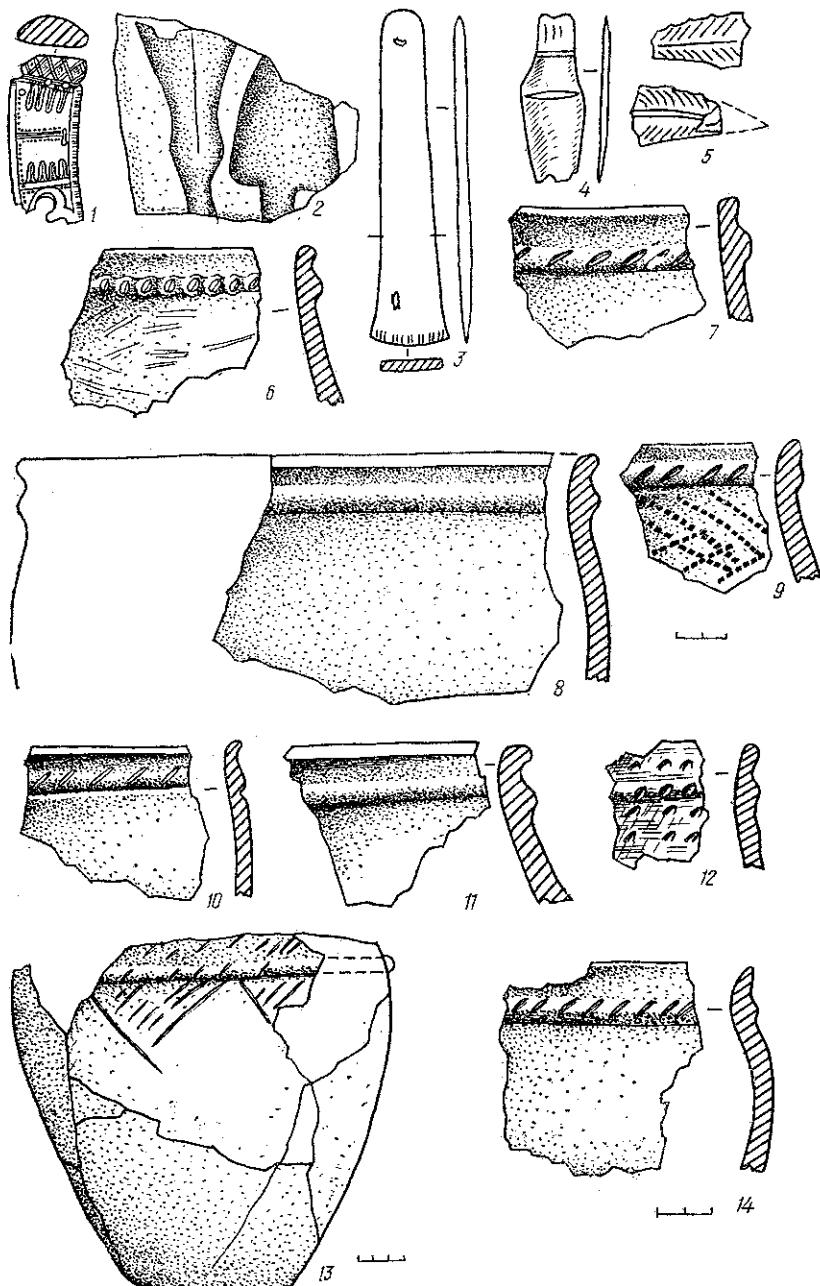

Рис. 1. Кераміка, кістка, металеві вироби з уроч. Усово Озеро:
1—9 — житло № 1, 10—12, 14 — житло № 2, 13 — житло № 4.

Значну групу становить посуд, орнаментований валиками, гладенькими або розчленованими, в поєднанні з іншими елементами орнаменту, наприклад овальними підковоподібними вдавленнями, відбитками зубчатого штампу (рис. 1, 9, 12).

Кераміку з валиковим орнаментом в тій чи іншій кількості виявлено в усіх без винятку житлах. В житлі № 1 вона становила 32%, № 2 — 23, № 3 — 17, № 4 — 32, в № 5 — 17%.

В житлі № 1 переважає кераміка з гладеньким валиком (з 49 фрагментів — 26 з гладеньким, останні з розчленованім). Орнаментування валиком найхарактерніше для банок з шийкою, яку ледь намічено або вже ви-

ділено, валик немов би підкреслює її (рис. 1, 6, 8, 9). Звичайно валик розміщено в 1—2 см від краю вінець, він має трикутну в розрізі форму. Лише один з фрагментів, орнаментований розчленованим валиком, належав банці з рівними або майже рівними стінками і прямими вінцями (рис. 1, 7). Тут виявлено фрагмент горщика з роз'єднаним валиком, опущеним донизу у вигляді вуса і орнаментованим відбитками шнура.

Серед валикового орнаменту на кераміці з житла № 2 також переважає гладенький, трикутний в розрізі валик (20 з 32). Орнаментовані валиком тільки банки з шийкою, яка намічається або виділена (рис. 1, 10—13). Один з фрагментів орнаментовано валиком в поєднанні з наколами (рис. 1, 12).

В житлі № 3 орнаментована валиком кераміка становить лише 17% (26 фрагментів), на 22 фрагментах — валик розчленовано косими насічками. Зазначимо, що порівняно з житлами № 1 й 2 тут частіше зустрічається посуд, орнаментований валиком в поєднанні з іншим орнаментом, і крім того, валик орнаментовано насічками, вдавленнями, гребінкою. Валик присутній на банках різних типів.

В житлі № 4 на підлозі знайдено посудину архаїчної банкоподібної форми з загнутим до середини краєм і опуклим тулубом. В 2 см від краю вона орнаментована відтягнутим, а не наліпним валиком, розчленованим насічками. Під валиком нанесено досить поширеній для зрубної культури візерунок: заштриховані трикутники (рис. 1, 13). Як і в житлі № 3, тут зустрічається валик на банках усіх типів, найчастіше він розчленований в одному випадку пальцевими вдавленнями, в інших — насічками і вдавленнями.

В житлі № 6 переважає гладенький валик (11 з 19), розчленований і орнаментований наколами, насічками, вдавленнями. В трьох випадках трапився валик гладкий з вдавленнями, в одному — в поєднанні з прокресленими лініями. Виявлено уламок миски з загнутим до середини краєм, орнаментованим валиком з насічками, а також фрагменти посудини (можливо, миски) з валиком, орнаментованим хрестоподібними насічками.

Серед датуючих предметів на поселенні виявлено ливарні формочки для відливки вислообушних сокир, тесел, ножів з ледь помітним перехрестям, бронзовий ніж листоподібної форми, тесло, уламок жолобчастого браслету, фрагмент рогового псалія (рис. 1, 1—5). Всі ці речі визначають час існування поселення біля уроч. Усова Озера в межах XV—XIV ст. до н. е.

За часом існування поселення Усово Озеро близьке таким поселенням Сіверського Донця, як Рубці, Янохіно, Капітаново та Іллічівка.

На Іллічівському поселенні стратиграфічно виділено кілька різночасових горизонтів. Кераміку з валиковим орнаментом виявлено у двох горизонтах, які автор розкопок Т. О. Шаповалов визначив як сабатинівський I і сабатинівський II²⁰. Валиковий орнамент в цих горизонтах становить відповідно 24 та 40%. Характеризуючи кераміку сабатинівського горизонту I, Т. О. Шаповалов відмічає її близкість до посуду раннього етапу зрубної культури. Пануючою формою є банкоподібний посуд, краї якого сплющено, а вінця або загнуті до середини, або прямі. О. О. Кривцова-Гракова відмічала, що така ознака є характерною для першого періоду зрубної культури. Посуд із сплющеним краєм зберігається і в другому періоді, але його кількість порівняно з посудом із загостреним краєм незначна. Саме загострений край є характерним для кераміки другого періоду²¹. Для кераміки Іллічівського поселення автор відмічає, що більшість банок мала сплющений край, а про наявність посуду з загостреним краєм зовсім не згадує. Крім того, валик розміщено біля самого краю вінець або на

²⁰ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1967, с. 160—162.

²¹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, 1955, № 46, с. 39.

1—1,5 см нижче, іноді утворює бортик. Звичайно валики відокремлено косими насічками, прямими рідкими вдавлинами палички або пальцьовими защипами. Все це дозволяє зблизити поселення Усово Озеро і сабатинівський горизонт I на Іллічівському поселенні та датувати останній більш раннім часом, ніж це зробив Т. О. Шаповалов.

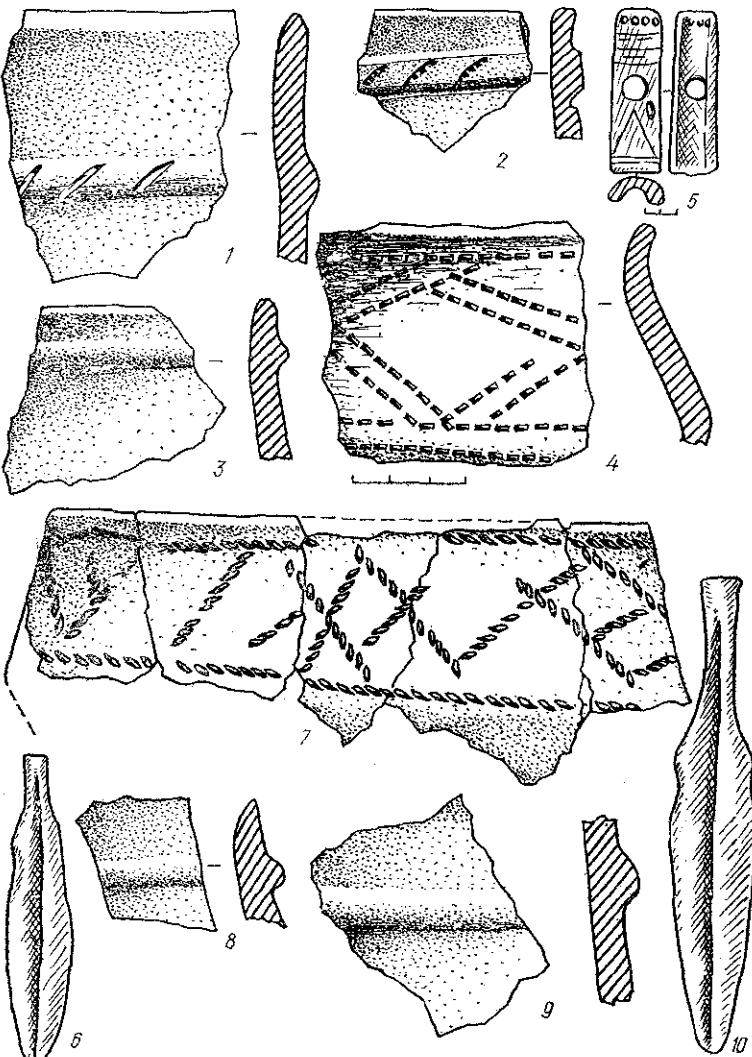

Рис. 2. Кераміка, кістка, металеві вироби з поселень:
1—6 — Капітаново, 7—10 — Янохіво.

На поселеннях Янохіне²² та Капітанове²³ кераміку з валиковою орнаментацією представлено відповідно 14 та 20%. Поселення датуються знайденими бронзовими ножами з ледь наміченим перехрестям (рис. 2, 6, 10). Крім того, на поселенні Капітаново знайдено жолобчастий псалій (рис. 2, 5). Посуд прикрашено такими самими валиками як і на кераміці з поселення Усово Озеро. Наліпні або відтягнуті, гладкі або розчленовані, вони звичайно орнаментують банки з ледь помітною шийкою (рис. 2, 1—3, 8, 9). Значний інтерес з точки зору появи валикового орнаменту становить Кіров-

²² Митрофанова В. И. Янохинское поселение срубной культуры на р. Осколе.— КСИА, 1960, вып. 9, с. 63—68.

²³ Чередниченко Н. Н. Поселение срубной культуры на Луганщине.— СА, 1970, № 1, с. 233—238.

ське поселення в Криму²⁴. Знахідки кістяних псаліїв та серпа-сікача (рис. 3, 22, 23) дозволяють датувати це поселення раннім етапом XIV—XIII ст. до н. е. Виходячи з публікації, 20% кераміки (в основному банки зі

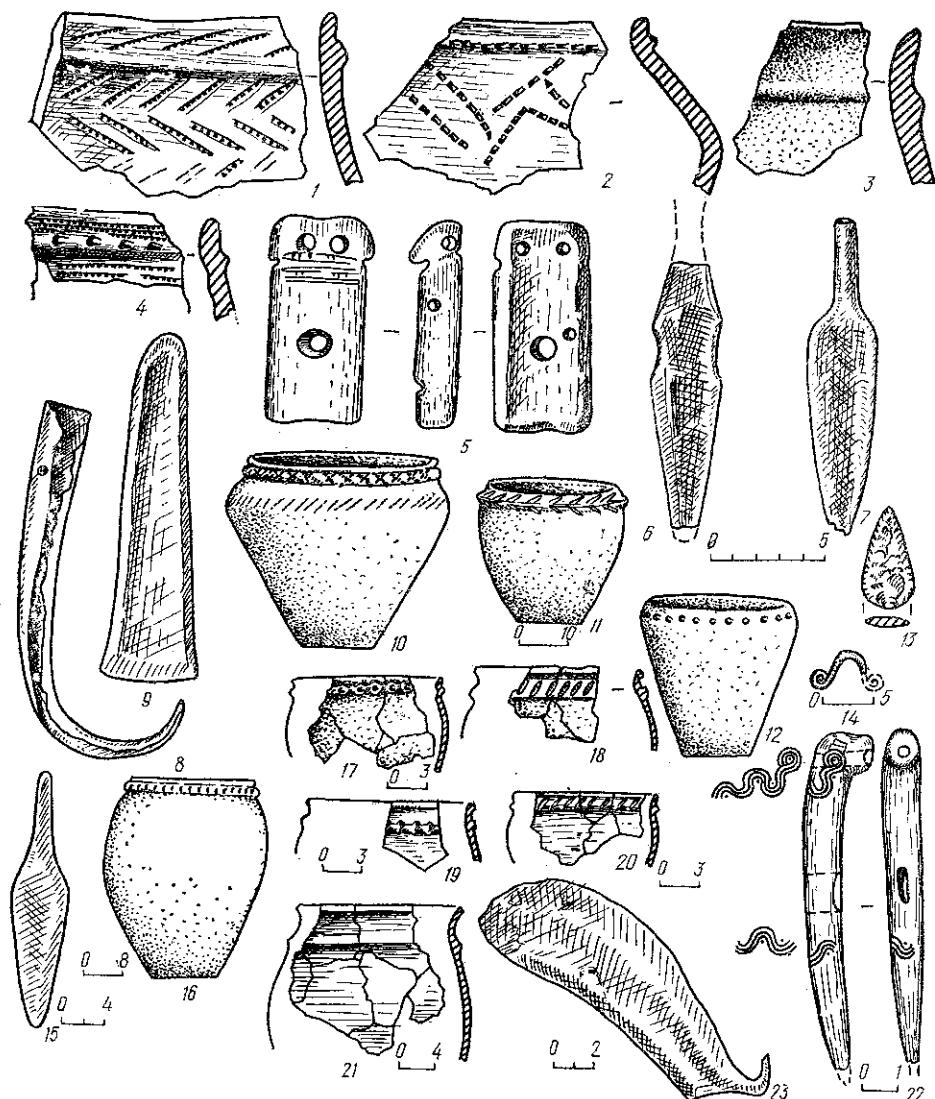

Рис. 3. Кераміка, кістка і метал з поселень:
1—9 — Моечне Озеро, 10—15 — хут. Ляпічев, 16—23 — Кірово.

сплющеним масивним краєм і злегка виділеною шийкою) орнаментовано валиками (рис. 3, 16—21), розташованими високо, на 1—2 см нижче краю вінець. Більшість з них овальні в розрізі та розчленовані насічками.

Валиковий орнамент в ранній період зрубної культури характерний не тільки для України, але й для території Подоння та Поволжя. На поселенні поблизу хут. Ляпічева на Дону М. І. Грязновим розкопано житла. Характеризуючи знайдену кераміку, автор пише, що найтиповішими формами є банки та гострореберний посуд, прикрашений рисочками, ямками, зигзагами, трикутниками, в деяких випадках слаборельєфним валиком з косими насічками на ньому. Серед металевих виробів, які визначають час

²⁴ Лесков А. М. Кировское поселение.— В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970, с. 16—28.

існування поселення XV—XIV ст. до н. е., литий бронзовий ніж листоподібної форми і очкоподібна підвіска з мідного дроту²⁵.

Такі пам'ятники Поволжя, як поселення на Моечному Озері, Сусканському та інші, що датуються металевими знаряддями, прикрасами і псаліями XV—XIV ст. до н. е., незмінно мають більшу чи меншу кількість валикової кераміки.

На Сусканському поселенні кераміка з валиковим орнаментом, за даними М. Я. Мерперта, становить 5%. Валики являють собою смугу глини, в розрізі напівкруглу чи трикутну, прикріплена між шийкою та горлом або на самому горлі і орнаментовану косими нарізками; іноді валик (наліпний або неналіпний) тягнеться вздовж самого краю посудини, потовщуючи його вінця, які інколи утворюють комірець, прикрашений нарізкою чи гребінчастим орнаментом²⁶.

Поселення датується М. Я. Мерпертом третьою чвертю II тисячоліття — першими віками I тисячоліття до н. е. Серед датуючих речей — псалій, аналогії якому знайдено на поселенні стоманської культури в давньому горизонті в Спицькому Штвертку в р-ні Спицька Нова Вес (Чехословаччина), датуемого 1550—1500 рр. до н. е.²⁷ Приблизно цим же часом слід датувати Сусканське поселення.

Не менш показове зрубне поселення поблизу Моечного Озера, розкопане А. Е. Аліховою²⁸. Тут виявлено лише кілька посудин з валиками переважно не наліпними, а відтягнутими. В більшості випадків валик розміщене недалеко від краю. В одному випадку він спускався донизу у вигляді вуса, в двох знаходився між кінцями та шийкою. Цікава орнаментація однієї з посудин. Вище вінець та під ними нанесено візерунок з гребінцевого штампу з частими і нерівними зубцями. Валик орнаментовано підтрикутними ямками (рис. 3, 4). На трьох посудинах валик прикрашено хрестоподібно розташованими насічками. На одній орнаментація валиком поєднувалась з ялинковим, дуже стертым гребінцевим орнаментом (рис. 3, 1). Цей, а також горщик з валиком, опущеним донизу у вигляді вуса, знайдено в нижньому горизонті культурного шару²⁹. На поселенні виявлено два бронзових ножі листоподібної форми з ледь наміченим перехрестям, тесло, крюк і жолобчатий псалій, аналогічний Константинівському (рис. 3, 5—9). Всі ці предмети не дозволяють датувати поселення пізніше XV ст. до н. е.

Кераміку з валиковим орнаментом виявлено і на інших поселеннях Середнього Поволжя. Так, на Атабаївській стоянці Татарської АРСР, дослідженні М. Ф. Калініним, на значній площі — 460 м² розкопані житло, зольник, господарчі ями³⁰. На поселенні виявлено баночкоподібний посуд з валиком по краю, при цьому валики часто орнаментовані хрестоподібними насічками, під якими нанесено різноманітні комбінації з клинців, ялинки, зигзагу. Серед кам'яних знарядь — вістря до стріл з усічену основою так званого сеймінського типу. З металевих предметів знайдено мідний дволезовий ніж з черенком, мідна пронизка та шматки мідного шлаку³¹.

На Балимській стоянці, розташованій недалеко від Атабаївської, розкопано три житла. Публікуючи матеріал цього поселення, А. Х. Халіков відзначає, що посуду з наліпним валиком по краю небагато³². Характеризуючи інший інвентар, він звернув увагу на велику кількість крем'яних та кам'яних знарядь. Серед металевих виробів — два мідних ножа, один

²⁵ Грязнов М. И. Землянки бронзового века близ хутора Ляпичева на Дону.— КСИИМК, 1953, 50, с. 137, рис. 61, 62.

²⁶ Мерперт Н. Я. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.— МИА, 1958, № 61, с. 128.

²⁷ Vladár J. Uménie gavnovekéh. Spesa. Bratislava, 1978.

²⁸ Аліхова А. Е. Комаровское поселение у Моечного Озера.— МИА, 1958, № 61.

²⁹ Там же, с. 172.

³⁰ Халіков А. Х. Поселения эпохи бронзы в Среднем Поволжье.— КСИИМК, 1953, 50, с. 31—36.

³¹ Там же, с. 33—34.

³² Там же, с. 39.

листоподібної форми, другий з ледь наміченим перехрестям, два шила, вузьке долотоподібне знаряддя з кістяним руків'ям і дві скроневі підвіски овальної форми ³³. Хоча А. Х. Халіков датує обидва поселення кінцем II — початком I тисячоліття до н. е., металеві вироби та й весь комплекс кераміки не залишають сумнівів, що вони відносяться, як і поселення, описані вище, до XV—XIV ст. до н. е.

О. О. Кривцова-Гракова кераміку з валиком вважала характерною тільки для поселень, посилаючись на те, що відомо лише один випадок знахідки посудини з валиком — в Олексіївському могильнику. Дійсно, серед похованальної кераміки посуд, прикрашений валиками, зустрічається значно рідше, ніж на поселеннях. Однак вважати це правилом було б невірно. Далеко неповний огляд поховань зрубної культури лише на Україні дозволив виділити понад 20 поховань, які супроводжував посуд з валиками. При цьому враховано тільки поховання, які по тим або іншим ознакам обряду та інвентарю відносяться до раннього етапу зрубної культури. Це великі глибокі ями прямоокутної форми з залишками зрубів або інших дерев'яних конструкцій. Багаточисленні приклади таких поховань є в могильнику поблизу с. Новопідкряж Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. ³⁴ Наведемо опис одного з них (курган № 4, група IV, курган № 1, поховання № 6). Могила прямоокутної форми розмірами 2,8 × 2,1 м, глибиною 3 м. На дні — зруб розмірами 2 × 1 м, поздовжні стіни якого становили колоди ширину 0,38 м і товщиною 8—10 см. Поперечні стінки складено з квадратних в розрізі брусків. Зв'язок в кутках здійснено встик. Зруб перекрито покладеними впоперек 12 колодами, зовнішня сторона яких обпалена. Дно могили встелено корою.

Кістяк дорослого чоловіка лежав на лівому боці, головою на північ, ноги підігнуті, утворюючи прямий кут з хребтом, руки підняті кистями до обличчя. В похованні знайдено уламок бронзового ножа та чотири посудини. Два з них — гострореберні — стояли вздовж стіни: один орнаментовано відбитками тонкого шнура, які заповнюють трикутники, повернуті вершинами догори, і поясками по низу вінець і плічкам, оточеними бахромою, ребро розташоване на середині висоти, дно плоске з закраїною. Другий горщик орнаментовано відбитками шнура по ребру і по низу вінець, між якими поміщено трикутники зі змінюючимся положенням вершин, нанесених подвійним шнуром і оточені бахромою. Два інших стояли в кутках зрубу біля ніг похованого, це посудини банкоподібної форми. Одна — типова рання, неорнаментована, друга під вінцями орнаментована широким валиком, розчленованим знизу наколами ³⁵.

В п'яти випадках посуд з валиковим орнаментом виявлено в похованнях, які мають датуючі металеві речі. Так, у Новопідкряжському могильнику в кургані № 2, поховання № 2, розкопано яму прямоокутної форми розмірами 2 × 6 м, глибиною 3,05 м; стінки мали сліди землерийних знарядь. На рівні материка розміри зменшувались за рахунок залишених поздовжніх стін заплічків. На дні стояв одновінцевий зруб, складений з підтесаних колод, з'єднаних встик. Перекриттям служили п'ять колод, які лежали вздовж, та шар очерету. Крейдяна підсипка на дні утворювала щільний шар під черепом і тазом похованого, який лежав на лівому боці, головою на південний схід. Поховання супроводжувалось двома посудинами. Одна з них — банкоподібного типу подовженої форми з ледь відхиленими назовні вінцями, під яким поміщено наліпний валик трикутної форми, — стояла перед обличчям. Друга посудина — конусоподібна плошка на рівні грудей. Спираючись на неї черенком, лежав бронзовий ніж з боковими віймками та плоским на кінці заокругленим черенком, лезо

³³ Там же, с. 40, рис. 18, 18—21.

³⁴ Ковалева И. Ф., Волкобой С. С. Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья.— В кн.: Курганные древности Степного Поднепровья. Днепропетровск, 1976, вып. 2, с. 32—38.

³⁵ Ковалева И. Ф., Волкобой С. С. Указ. работа, с. 33—34, табл. 3, рис. 1—7.

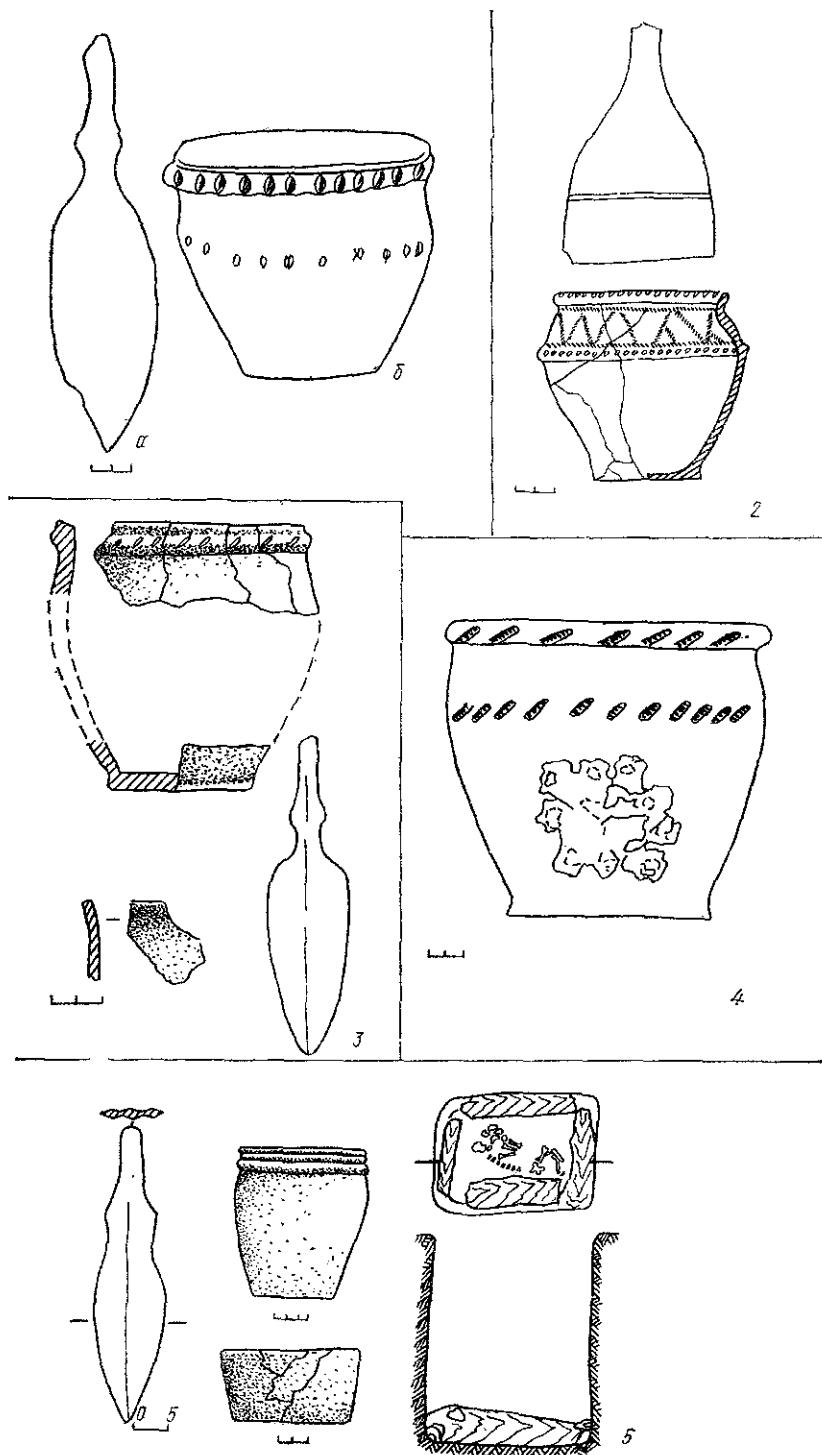

Рис. 4. Посуд з валиковим орнаментом з лоховань:
 1а — курган № 1, поховання № 4; 1б — курган № 1, поховання № 6, с. Любимівка;
 2 — с. Новоукраїнка, курган № 1, поховання № 1; 3 — Донецький могильник, кур-
 ган № 3, поховання № 1; 4 — смт Михайлівка, курган № 3, поховання № 1; 5 —
 с. Новопідкряж, рува VIII, курган № 2, поховання № 2.

розковане, найбільше розширення приходиться на середину довжини леза³⁶ (рис. 4, 5).

Про те, що такі поховання зустрічаються на всій території поширення зрубної культури на Україні, свідчать розкопки останніх років Херсонської, Донецької та Запорізької новобудовних експедицій. Посудини з валиком під вінцем і бронзовий ніж з ледь наміченим перехрестям виявлено Я. П. Гершковичем в кургані № 3, поховання № 1 Донецького могильника (околиця м. Донецька)³⁷ (рис. 4, 3). Біля с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. О. М. Лесков розкопав курган, під насипом якого виявлено кілька зрубних поховань, судячи за розташуванням небіжчиків в ряд, явно одночасових³⁸. В похованні № 4 (курган № 1) знайдено бронзовий ніж великих розмірів лавролистної форми, з нервиюрою, черенком і злегка помітним перехрестям (рис. 4, 1 а). Поруч і на одному рівні розташовано поховання № 6 (курган № 1), за обрядом та влаштуванням поховальної споруди майже аналогічне першому. Широка прямокутна яма з заокругленими кутами орієнтована з південного заходу на південний схід. Дно її впущено у материк на глибину 2,95 м. Прямокутний дерев'яний зруб довжиною 1,8, ширину 1,35 м зверху був перекритий накатом з поздовжніх колод і досок, вкритих товстим шаром камки товщиною 1,5—2 см.

Посередині поховання лежав стовбур дерева товщиною 25 см. Від кістяка збереглися тільки сліди кісток, знищених просівішим накатом. Судячи із залишок, похований лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на південний схід, з підігнутими під гострим кутом ногами. Права рука зігнута в лікті, кисть її знаходилась біля коліна. Тут же стояв ліпний горщик з ледь помітно відігнутими вінцями та злегка виділеним ребром. Орнаментований він наліпним валиком і пальцювими вдавленнями, розташованими під краєм вінець, і низкою пальцювих вдавлень по ребру³⁹ (рис. 4, 1б).

Два цікавих для нас поховання виявлено на території Запорізької області. В с. Новоукраїнка Веселівського р-ну В. В. Отрощенко розкопав поховання № 1 (курган № 1) з ножем і посудиною, орнаментованою валиком. Яма прямокутної форми, розмірами 1,55 × 1,35 м, глибиною до заплічків 51 см, нижче — 0,47—0,5 м. На заплічки, вириті вздовж західної і східної стінок могили, ширину 0,20 м спиралося поперечне перекриття з колод і шару очерету на них. Орієнтація могили північний схід — південний захід. Вздовж західної стінки тягнеться канавка довжиною 1,07, ширину 0,15 м. В північній частині ями в 0,5 м від стінки стояв горщик гострореберної форми. По вінчику та ребру розташовані валики з насічками. Між валиками — пояс трикутників з вершинами догори, виконані відбитками шнура. Дно горщика з закраїною (рис. 4, 2). Навколо горщика на площині розмірами 0,5 × 0,35 м лежали кальциновані кістки і кілька шматочків шлаку. Під східною стіною — уламок бронзового ножа листоподібної форми з вузьким плоским черенком. Кінець леза, ймовірно, був зламаний, а лінія зламу потім заточена⁴⁰.

Відмітимо ще одне поховання, розкопане В. В. Отрощенко біля с. Михайлівка того ж самого району Запорізької обл. (кургани № 3, 4, поховання № 1, основне), яке містилося в центрі кургану у великій могильній ямі підпрямокутної форми розмірами 2,4 × 1,55 м, орієнтований по лінії північний схід — південний захід. Глибина ями від рівня поховального ґрунту 1,1 м. В заповненні ями зустрічаються шматки дерева, залишки зотлілого перекриття. Кістяк лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Руки зігнуті в лікті, кисті біля обличчя. В південно-східному кутку ями стояла ліпна посудина ребристої форми, по краю орнаментована

³⁶ Ковалева И. Ф., Волкобой С. С. Указ. работа, с. 35, табл. 5—8.

³⁷ Гершкович Я. П. Раскопки 1975 г.

³⁸ Лесков А. М. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1971 г.— НА ІА АН УРСР, ф. 7165, 1971/23, с. 29—30.

³⁹ Лесков А. М. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1971 г.

валиком. Валик та ребро прикрашенні косими відбитками гусеничного штампу. В заловненні посудини знайдено бронзову платівку-накладку на дерев'яну посудину, яка, судячи по всьому, була вставлена всередину керамічної. Накладку зроблено з тонкої бронзової платівки у вигляді семи-дев'ятипелюсткової розетки. Кріпилася вона до посудини за допомогою бронзових цвяхів (рис. 4, 4). Бронзові платівки-накладки дерев'яних посудин зустрінуто в багатьох зрубних похованнях. Для їх датування надзвичайно істотний той факт, що вони входять до складу двох скарбів — Бородинського⁴² і Лабойківського⁴³, датування яких XVI—XIV ст. підтвержено значним матеріалом.

З наведених прикладів випливає, що посудини, прикрашенні валиком під вінцями, зустрічаються в поховальних спорудах, характерних для раннього етапу зрубної культури, разом з гострореберними горщицами, бронзовими ножами та платівками, типовими для раннього етапу зрубної культури⁴⁴. Підсумувавши наведені дані, можна дійти висновку, що нові матеріали, одержані в результаті розкопок поселень та поховань, а також перегляд старих свідчать, що валиковий орнамент на кераміці зрубної культури з'являється значно раніше, ніж це було прийнято вважати до останнього часу. Посуд, прикрашений валиком під вінцями, трапляється в закритих комплексах (житлах і похованнях), які мають добре датовані вироби з металу (вислообушні сокири, тесла, долота, гаки, ножі), кістки (псалії жолобчаті і типу борнящ), кременю (сейминські вістря до стріл) і дозволяють датувати ці комплекси XV—XIV ст. до н. е.

Саме тому валиковий орнамент не може служити причиною для віднесення пам'яток зрубної культури до пізнього етапу. Виникнення валикового орнаменту на зрубній кераміці, очевидно, не пов'язане з впливом культури багатоваликової кераміки. Відсоток зрубного посуду, прикрашеного валиком під вінцями, збільшується, а не зменшується, що можна було б чекати, розглядаючи валиковий орнамент як ремінісцентне явище культури багатоваликової кераміки. Далі, валиковий орнамент поширило на значно більшій території, ніж та, яку в попередній час займала культура багатоваликової кераміки.

І нарешті, є дані (щоправда, нечисленні), які свідчать про відсутність посуду, прикрашеного валиком під вінцями, в керамічних комплексах стародавніх пам'яток зрубної культури, саме тих, які хронологічно зтикаються з культурою багатоваликової кераміки. Можливо, традиція оперізувати глиняним жгутом край посуду перейнята зрубними племенами від культур Дністро-Дунайського басейну одночасово з іншими рисами матеріальної культури: наявність різної кістки, псаліїв, інкрустації, орнаментів циркульного і у вигляді хвилі мають явно західне походження.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ,
А. А. КОСАРЕВА

Валиковый орнамент на керамике срубной культуры

Р е з ю м е

В статье рассматриваются памятники срубной культуры — поселения и могильники, в которых вместе с датирующими изделиями из металла, кости и камня встречается посуда, орнаментированная валиком под венчиком. Авторы приходят к заключению, что валиковый орнамент на срубной керамике появляется где-то в XV—XIV вв. до н. э., значительно раньше, чем считала О. А. Кривцова-Гракова и было принято до настоящего времени. В связи с этим валиковый орнамент на посуде срубной культуры не может служить причиной для отнесения памятников срубной культуры к позднему этапу ее развития.

⁴² Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад. М., 1949, с. 6, табл. XII, 6, 7.

⁴³ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М., 1976, с. 132, табл. XL, 1.

⁴⁴ Там же, с. 117, 156, 157.

Л. В. СУБОТИН,
І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Новотроянівський скарб та питання обміну металом за доби пізньої бронзи

Територія Лівобережжя Нижнього Придунав'я є одним з найцікавіших районів, де відбувалися контакти стародавніх племен степової зони Північного Причорномор'я з Балкано-Дунайською зону, а також Південно-Східною і Центральною Європою. Нещодавно археологічні пам'ятки на цій території майже не були відомі. В останні роки тут провадяться інтенсивні дослідження пам'яток різних епох¹, кожна археологічна знахідка має важливе значення, особливо це стосується скарбів.

У 1972 р. біля с. Новотрояни Болградського р-ну Одеської обл. на території кам'яного кар'єру під час земляних робіт випадково виявлено скарб бронзових речей². Експедицією Одеського археологічного музею АН УРСР зібрано більшість речей та обстежено місце знахідки. В результаті розвідки встановлено, що скарб був захоронений на території поселення, знищеного кар'єром.

Стародавнє поселення Новотрояни II розташоване на захід від с. Новотрояни на лівому березі р. Велика Тараклія. Площа поселення 200×150 м², товщина культурного шару, насиченого уламками кераміки доби пізньої бронзи та черняхівської культури, сягає 60—80 см. Скарб знайдено на північно-західній околиці поселення. Серед уламків глиняного посуду є фрагменти лощених мисок, прикрашених наліпними валиками, невеликих чаш, горщиків, у тому числі прикрашених по боках вдавленнями палочкою, а також плескатих ручок кубків (рис. 1, 1—8). Кераміка поселення відноситься до пізнього комплексу Сабатинівки, відомого по Болградському поселенню³.

З Новотроянівського скарбу збереглося 25 бронзових предметів — 15 серпів, 9 кельтів, наконечник спису. Загальна вага речей становить

¹ Шмаглій М. М., Черняков І. Т. До історії заселення степової частини межиріччя Дунаю та Дністра в давні часи. — УІЖ, 1969, № 11, с. 155—157.

² Агабуров М. В., Субботин Л. В., Черняков І. Т. Клад бронзових предметов из Нижнего Подунавья. — АО 1973 г. М., 1974, с. 236; Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья. Кишинев, 1975, с. 32.

³ Черняков І. Т. Слой поздней бронзы Болградского поселения. — КСИА АН ССР, 1966, № 108, с. 14—22.

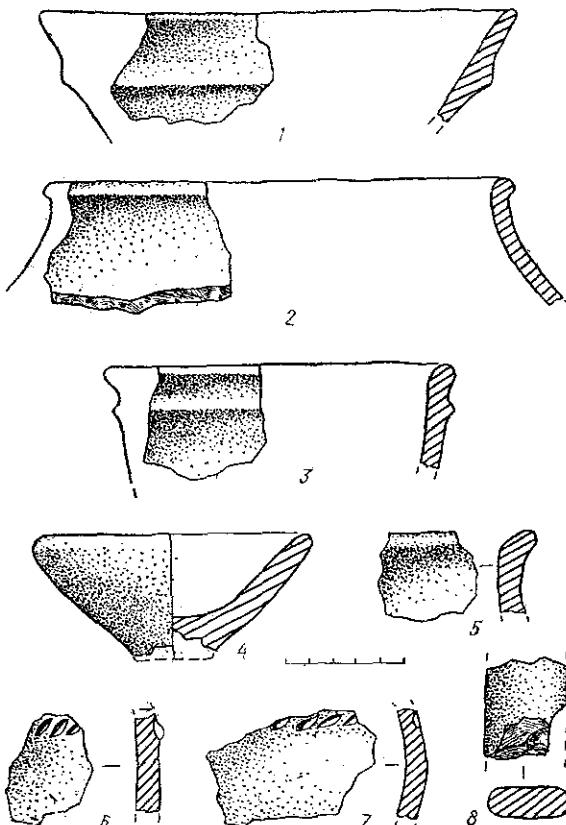

Рис. 1. Уламки кераміки з Новотроянівського поселення.

4,174 кг. Після його знахідки втрачено кілька кельтів, серпів та наконечник спису.

Згідно з визначенням Е. М. Черних, «хімічний склад дуже однотипний: всі речі відлиті з олов'янистої бронзи, що відноситься до хімічної групи КТ»⁴.

Серпи представлено трьома типами: перший — колінчасті серпи з широким держаком, вигнутим майже під прямим кутом до леза, яке має всюди однакову ширину. Держак закінчується широким литим гаком (рис. 2, 1—4, 6). Серед серпів цього типу три більш плавно вигнуті. Ширина леза 3,5—4 см, довжина 20—22 см. У всіх серпів є залишки від запливу металу на місці ливників. Леза відковані та заточені, на поверхні помітні сліди спрацьованості. У одного серпа обламаний кінчик леза, у другого — майже половина серпа, у двох інших — гачки держаків.

Другий тип серпів Новотроїнівського скарбу представлено дев'ятьма вузькими плавно вигнутими серпами з двома отворами на держаку (рис. 2, 7—15). У них також обламані залишки металу на місці ливників, леза відковані та заточені, а на поверхні є сліди спрацьованості. Довжина серпів 15—16 см, ширина леза 2,5—2,8 см. У шести серпів обламані держаки.

Третій тип серпів у скарбі представлено одним екземпляром (рис. 2, 5). Це довгий, слабо вигнутий вузький серп з ледве наміченим потовщенням

гаком на кінці держака. Як і всі останні, його відковано після відливки.

Гаком на кінці держака. Як і всі останні, його відковано після відливки. Заточений він використовувався у роботі. Довжина 21 см, ширина леза 2 см.

Більшість серпів незгодні для дальнього користування, бо у багатьох (біля 80%) обламані держаки, кінчики леза вищербліні, або з тріщинами.

Всі серпи відлиті в парних матрицях, одна з яких була плоскою, а на другій зроблено поглиблений негатив серпа⁵. Деякі серпи відлиті в одній і тій самій ливарній формі. Так, наприклад, із однієї ливарної матриці походять два гакасті серпи (рис. 2, 4, 6), три з відлитими отворами на держаку (рис. 2, 7, 13, 14) та два з гаками (рис. 2, 1, 3). Останні становлять особливий інтерес для вивчення технології виготовлення кам'яних ливарних форм. На рельєфній поверхні серпів помітні сліди чотирьох поперечних ливарних запливів металу, що є свідоцтвом того, що одна половинка ливарної форми з негативом цього серпа була зібрана з п'яти частин (рис. 3)⁶. На цій підставі нами зроблена графічна реконструкція такої ливарної мат-

⁴ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М., 1976, с. 40, приложение, табл. 9.

⁵ Черняков И. Т. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. Киев, 1967, с. 179—184; Черняков И. Т. Экспериментальные работы по изготовлению литейных форм и литья бронзовых изделий. — В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975, ч. 3, с. 26—28.

⁶ При зіставленні серпів приймалась до уваги не тільки повна ідентичність контурів, але й розташування слідів від ливників, їх форма, розмір, обробка виробів після відливання та ін. Ливники на матрицях для серпів, як правило, розташовані у місці найбільшого вигину, що давало змогу найкраще заповнювати металом весь негатив виробів.

риці⁷. Випадки виготовлення однієї половинки ливарної форми з кількох частин за допомогою штифтів хоч і рідко, але трапляються, як, наприклад, у Красномаяцькому скарбі ливарника⁸. Що ж примушувало стародавніх майстрів виготовляти такі складні ливарні форми? Безумовно, нестача необхідних порід каменю для виготовлення ливарних форм, що часто виходили з роботи під час лиття або вимання відлитих речей масового виробництва⁹. Відомо, як цінувались у Північному Причорномор'ї талько-хлористі сланцеві заготовки для виготовлення ливарних форм, що добувалися, мабуть, на території Криворіжжя¹⁰. На багатьох матрицях пізньобронзової епохи зроблено по два-три негативи різних предметів, часто навіть розбиті ливарні форми зі зруйнованими негативами не викидалися, а використовувались для вирізання нових. Сліди такої переробки добре помітні на багатьох ливарних матрицях Малокопанівського скарбу¹¹.

Серед кельтів Новотроянівського скарбу два відносяться до кельтів старшого трансильванського кола (рис. 4, 1, 2) та сім — до східотрансильванського (красномаяцького) типу (рис. 4, 3—8). Нижче наведено перелік цих кельтів.

Одновушковий кельт, шестигранний в розрізі, з масивним валиком по краю втулки. Довжина 12 см, ширина леза 4,5 см, розмір втулки $3,7 \times 4,5$ см, вага 375 г. Від інших різничається значною подовженістю. Лезо відковане та заточене (рис. 4, 1).

Одновушковий шестигранний кельт з масивним валиком по краю втулки. Довжина 1,5 см, ширина леза 5 см, розмір втулки $3,5 \times 5$ см, вага 470 г. Верхню бокову площину прикрашено вертикальними валиками. Лезо відковане та заточене, на бокових сторонах леза помітні сліди спрацьованості, а на ливарних затіках — сліди від ударів, вушко обламане (рис. 4, 2).

Маленький одновушковий кельт, шестигранний у розрізі з склепінчастолодібою площиною на широкому його боці. Довжина 9 см, ширина леза 4 см, розмір втулки $3 \times 3,5$ см, вага 174 г. Під вершиною склепіння зроблено подвійний валик. Вушко не має отвору з причин браку під час лиття (рис. 4, 3).

Шість одновушкових шестигранних кельтів з склепінчастоподібною площиною на широкому боці та литим мигдалевидним заглиблінням з отвором (рис. 4, 4—9). В одному з них отвір у мигдалевидному заглиблінні не вийшов під час лиття, а в другому мигдалеподібне заглибління з отвором зроблене лише з одного боку. Розміри та вага всіх кельтів різні: довжина 11,7—12 см, ширина леза 4,2—4,7 см, розмір втулки $2,6 \times 3,2$ см. На поверхні всіх кельтів старанно забиті ливарні шви, леза відклепані та заточенні, помітні сліди спрацьованості. Як серпи, так і кельти Новотроянівського скарбу майже не придатні для подальшого використання, бо в багатьох з них обламані вушка, є вищерблінні на лезах та тріщини на втулках.

Наконечник спису з Новотроянівського скарбу має довгу втулку та перо з вигином трохи нижче його середини (рис. 4, 10). Індекс співвідношення

⁷ Для реконструкції за основу була взята ливарна форма з Чутівського скарбу. Див.: Черняков І. Т. Из истории бронзолитеиного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, 1967, т. 2, с. 34, рис. 9.

⁸ Черняков И. Т. Красномаяцкий клад литеїща.— КСОГАМ, 1965, с. 87—123.

⁹ Петрунь В. Ф. Петрография и некоторые проблемы материала литеїных форм эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья.— В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. Киев. 1967. с. 186.

¹⁰ Там же.

¹¹ Черняков И. Т. Из истории бронзолитеиного производства в Северном Причерноморье, с. 27—45.

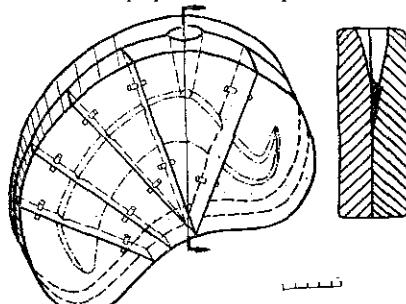

Рис. 3. Реконструкція складної ливарної форми для відливання серпів Новотроянівського скарбу.

довжини пера та втулки за методом А. Н. Рум'янцева становить 1,5¹². Загальна довжина наконечника спису 21 см, довжина пера 14 см, найбільша ширина леза 3,5 см, діаметр втулки 2,3 см, вага 143 г. Посередині втулки знаходяться два відлитих отвори для найміцнішого з'єднання з держаком спису. На відміну від інших речей скарбу воно добре збереглося і могло бути використаним безпосередньо перед захованням скарбу.

Склад виробів Новотроянівського скарбу дуже однорідний по своєму походженню металу та типології речей, споріднений виробам Балкано-Карпатської ГМО¹³. Гакуваті серпи (V тип за класифікацією І. М. Шарафутдинової¹⁴, тип С-26 за Є. М. Черних¹⁵) та серпи з відлитими отворами на держаках (VI тип за І. М. Шарафутдиновою¹⁶ та С-24 за Є. М. Черних¹⁷) були широко розповсюджені у Північному Причорномор'ї, сягаючи на сході долини Сіверського Дінця (Райгородка). Гакчасті серпи входять до складу таких скарбів, як Інгульський, Князь-Григор'євський, Беціловський, Орехівський, Курлозький та ін.¹⁸

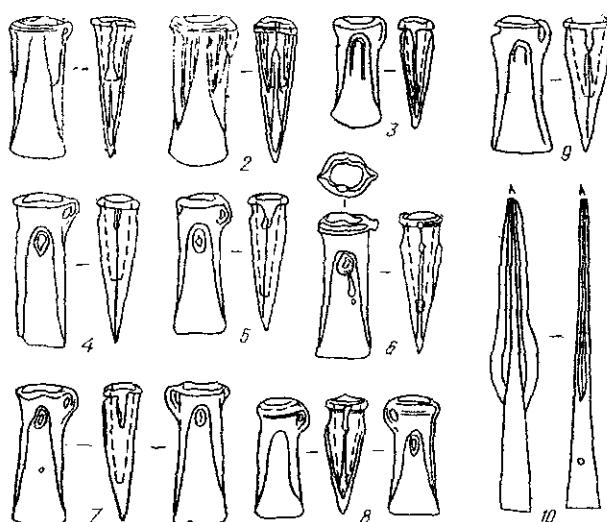

Рис. 4. Кельти (1—9) та наконечник спису (10) Новотроїнівського скарбу.

Серпи з відлитими отворами на держаку є також в Інгульському, Беціловському, Лозов-

ському, Авраамівському, Райгородському скарбах. Територія поширення обох типів серпів в основному співпадає з ареалом культур Ноа та Сабатинівка. Гакчасті серпи Є. М. Черних виділив у східну групу КТР С-26¹⁹. Хоча питання про походження серпів з гаками до цього часу до кінця не з'ясоване, але подібні типи Новотроїнівського скарбу походять з Семиграддя, з Молдови. Імовірна імітація таких серпів у Північному Причорномор'ї.

Серпи з отворами на держаку М. Петреску-Димбовіца виділив в окремий тип і відніс їх до культури Ноа²⁰. В. О. Дергачев безумовно має рацію, коли критикує думку О. Флореску про кавказьке походження цього типу серпів, взявши за основу як картографування знахідок, так і знахідки ливарних матриць для їх виготовлення, наприклад, на поселенні культури Ноа біля с. Гринауци²¹. Крім цього, відомі ливарні форми з негативами

¹² Румянцев А. Н. Некоторые вопросы развития наконечников копий эпохи поздней бронзы в Северном Причерноморье.—СА, 1974, № 1, с. 13—14.

¹³ Черных Е. Н. Указ. работа.

¹⁴ Шарафутдинова І. М. Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.).—Археологія, 1971, 1, с. 36—37.

¹⁵ Черных Е. Н. Указ. работа, табл. XXI—ХХ—II.

¹⁶ Шарафутдинова І. М. Вказ. праця, с. 32, рис. 4, 1, 2, 5, 6.

¹⁷ Черных Е. Н. Указ. работа, табл. XII—XV.

¹⁸ Там же, с. 96, 97.

¹⁹ Черных Е. Н. Указ. работа, табл. XII—XV.

²⁰ Петреску-Дымбовіца М. Конец бронзового и начало железного века в Молдове в свете археологических раскопок.—Dacia, п. с. 4, р. 157, fig. 10, 6; Petrescu-Dimbovita M. Sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova.—SCIV, 1953, 3/4, р. 462.

²¹ Дергачев В. А. Клад конца бронзового века из Молдавии.—АИМ, 1968—1969 гг. Кишинев, 1972, с. 75.

таких серпів в ареалі сабатинівської культури на р. Чуті²². Тому можна бути впевненим в їх належності до культурних комплексів Ноа — Сабатинівка.

Слабовигнутий серп, що дуже рідко зустрічається (тип VII за І. М. Шарифутдиновою²³, С-22 за Є. М. Черних²⁴), входить до складу Козорізівського, Орехівського скарбів, Дражна-Джос, такі знахідки виявлено у Молдавії в с. Мечетня, а також у Добруджі. Центр виробництва таких серпів поки що визначити важко.

Кельти старшого трансільванського типу (за І. Нестором та М. Роши²⁵) (тип K-44 за Є. М. Черних²⁶) у Північному Причорномор'ї виявлено в складі Інгульського, Князь-Григор'євського, Журавлинського, Курлозького, Маячкінського скарбах. Але основну кількість їх знайдено в Трансільванії, звідки вони, мабуть, завозились у Північне Причорномор'я, хоч не виключена можливість їх місцевого виробництва.

Оновушкові кельти із склепічастоподібною площиною розповсюджені в скарбах Північного Причорномор'я: Інгульському, Бецлівському, Князь-Григор'євському, Орехівському, Райгородському, Курлозькому та ін. Є. М. Черних виділяє їх в окремий тип K-34²⁷. Разом з близьким типом K-32 (за Є. М. Черних) вони поширені також у Трансільванії — Північній Болгарії. Ливарну форму з негативом близького за типом знайдено у Трої (шар VII-B)²⁸. Виробництво цих кельтів зафіксовано наявністю негативів на ливарних матрицях Красномаяцького скарбу.

Наконечник спису з вигибом у середній частині та розширенням у нижній із Новотроянівського скарбу дуже рідко зустрічається у Північному Причорномор'ї, проте вони поширені у районі Карпатського регіону²⁹. Одна половина ливарної форми з негативом подібного типу наконечника спису зберігається у фондах Херсонського краєзнавчого музею.

Весь комплекс речей Новотроянівського скарбу та представлений у ньому типи бронзових виробів (серпи, кельти та наконечник спису) знаходять широкі аналогії як серед складу скарбів пізньобронзової доби Північного Причорномор'я, так і серед скарбів Балкано-Дунайського району. Аналогії типів виробів Новотроянівського скарбу з подібними предметами скарбів, виділених Є. М. Черних в інгуло-красномаяцький центр виробництва у Північному Причорномор'ї, дозволяє на основі розробленої для них хронології датувати XIII—XII ст. до н. е.³⁰ У плані нових відкриттів для уточнення хронології пізньобронзової епохи матеріали Новотроянівського скарбу не мають особливого значення. Але в інших аспектах досліджень цей скарб надто цікавий.

Насамперед скарб знайдено у місці безпосередніх контактів стародавніх племен, де проходять кордони розповсюдження таких культур, як Сабатинівка, Ноа та Кослоджені³¹. Це самий крайній на південному заході СРСР скарб доби пізньої бронзи. Територіально найбільш близькі до нього

²² Черняков І. Т. Из истории..., с. 34, рис. 9.

²³ Шарифутдинова І. М. Вказ. праця, с. 33, рис. 5, 4, 5.

²⁴ Черных Е. Н. Указ. работа, табл. XX.

²⁵ Nestor I. Der stand der Vorgeschichtforschung in Rumanien. 22 BRGK. Frankfurt am Main, 1932, p. 131; Hoska M. Über die Herkunft der Sog. Hackenscheln.— ESA, Helsinki, 1938, vol. 12, p. 154.

²⁶ Черных Е. Н. Указ. работа, с. 81.

²⁷ Там же.

²⁸ Черных Е. Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. М., 1970, рис. 70.

²⁹ Szekely Z. Depozitul de obiecte de brons de la Miercurea — Cius.— SCIV, 1970, 3, t. 21, p. 477, fig. 4, 1; Holsle F. Horstunde Sudosteneuroras. Marburg, 1951, fig. 41, 8; 42, 17—19; Paulik J. K problemére cakomscey kultur v Kágracskey Kotline.— SA, 1963, 11(2), с. 324, м. 44.

³⁰ Черных Е. Н. Древнейшая металлургия..., с. 150—158.

³¹ Черняков І. Т. Племена Східного Причорномор'я в позднем бронзовом веке. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Київ, 1975; Florescu A. C. Contributii la cunoasterea culturii Noua.— AM, 1964, 2/3, р. 143—209; Morintz S., Angehelescu N. O noua cultura a epocii bronzului in Romania. Cultura de tip Coslogeeni.— SCIV, 1970, 3, т. 21.

скарби, що мають аналогічні типи виробів: Лозовський³², Чорень, Дуда, Рищешть, Бозия Ноуе, Киржа, Чурешть, Белень, Текергіол, Симбат Ноуе³³. Всі типи виробів Новотрянівського скарбу походять з території Карпато-Дунайського регіону³⁴. Тому можна вважати, що всі вироби скарбу були виготовлені на цій території, а не на місці знахідки скарбу. Цьому не суперечить не тільки хімічний склад металу, типологія виробів, але і його географічне розміщення. Новотрянівський скарб знайдено на відстані

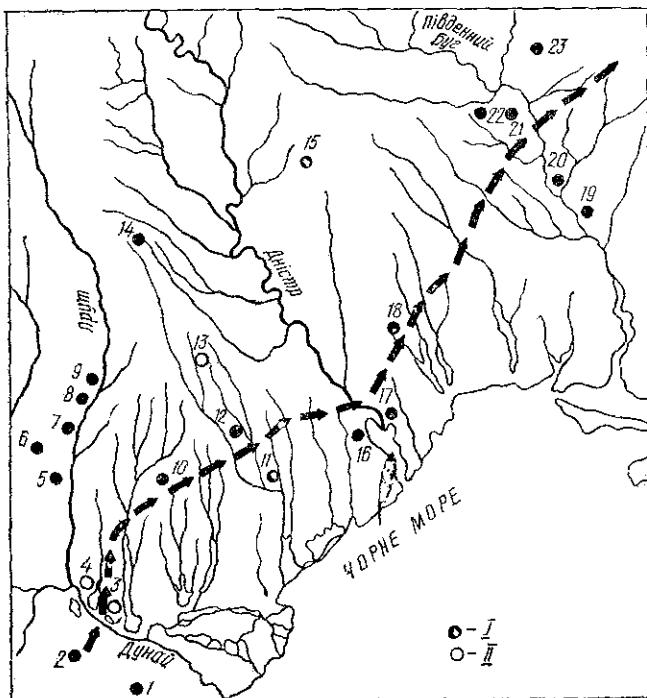

Рис. 5. Найстародавніший торговельний шлях з Придунав'я у Північне Причорномор'я:
 1 — Симбате Ноуа, 2 — Текергіол, 3 — Орловка, 4 — Анадол, 5 — Белень, 6 — Чурешть, 7 — Киржа, 8 — Бозія Ноуа, 9 — Дуда, 10 — Новотряні, 11 — Павлівка, 12 — Бородіно, 13 — Карбона, 14 — Лозово, 15 — Червоні Маяки, 16 — Південне, 17 — Маяки, 18 — Бецлове, 19 — Новогригор'ївка, 20 — Вознесенськ, 21 — Курячі Лози, 22 — Пужайкове, 23 — Журавлинка.
 I — скарби доби бронзи, II — скарби інших часів.

75 км від одного з найбільш зручних та традиційних місць для переправи через Дунай у районі сучасних населених пунктів м. Рені та с. Орлівка, нижче якого річка розливается на численні рукави дельти. В цих місцях з найдавніших часів починається великий торговельний шлях, що зв'язував Балкани та Придунав'я зі степовою зоною Євразії. Наприклад, для епохи енеоліту такий зв'язок у цьому районі підтверджується появою пам'яток гумельницької культури на Лівобережжі Нижнього Подунав'я³⁵. Стратиграфічна та економічна важливість його добре відома з часів походу Дарія I³⁶, полководця Зопіріона, римської експансії у Північно-Західному Причорномор'ї, що підтверджується і археологічними знахідками³⁷. Мабуть, і

³² Дергачев В. А. Указ. работа, с. 75.

³³ Petrescu-Dimbovici M. Depositiile de bronzuri din România. Bucureşti. 1977.

³⁴ Чернук Е. Н. Указ. работа, с. 76—97.

³⁵ Субботин Т. В. Памятники энеолитической культуры Гумельница на Левобережье Нижнего Дуная.— МАСИ, 1971, вып. 7, с. 179—187.

³⁶ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. М., 1979, с. 173.

³⁷ Головко И. Д., Бондарь Р. Д., Загинайлло А. Г. Археологические исследования у с. Орловка Болградского района Одесской области.— КСОГАМ, 1965, б. н., с. 68—80.

в добу пізньої бронзи він був одним з найголовніших зручних місць велико-го торговельного шляху у причорноморські степи. Таким чином, Новотроя-нівський скарб свідчить про існування торговельних зв'язків Балкано-Карпатської металургійної області зі степовою зоною Північного Причорно-мор'я.

Інші знахідки скарбів цього часу намічають торговельний шлях через Буджаківські степи до пониззя Дністра (Павловка, Південне, Маяки), далі північніше Хаджибейського, Куяльницького, Тілігульського лиманів (Бе-цілово)³⁸ до Південного Бугу у районі Первомайська, Вознесенська (Пу-жайково, Курячі Лози, Журавлинка)³⁹ на Інгул (Антонівка)⁴⁰ і далі у Придніпров'я (Нікопольський, Князь-Григор'євський, Авраамівський, Оре-хівський, Райгородський скарби)⁴¹. Відомо, що більшість скарбів в різні часи ховалась вздовж торговельних шляхів або на їх перехрестях. Цією обставиною часто користуються дослідники для відтворення напрямку ста-родавніх торговельних шляхів за допомогою картографування скарбів певної епохи. Про традиційність цього торговельного шляху, наміченого нами для доби різньої бронзи, свідчать також знахідки у його зоні великих скарбів різних епох: Карбунський⁴², Бородинський⁴³, Козорізовський, Щетковський⁴⁴, Орлівський⁴⁵, Анадольський⁴⁶, Олонештський⁴⁷. Намі-чений торговельний шлях через степові простори Північно-Західного При-чорномор'я (рис. 5) зв'язаний з широтним напрямком та сухопутним тран-спортом пересування товарів. Цей шлях не був єдиним, бо просліджується інший із Північного Прикарпаття через Лісостепову Молдавію вздовж долин річок Дністра та Південного Бугу.

По торговельному шляху від берегів Дунаю в степи Причорномор'я поставлялась значна частина металу з Карпатського гірничо-металургій-ного центру, з яким було зв'язано, згідно з аналізами Є. М. Черних, близь-ко 62% всього металу (групи КТ і ПБ), а якщо врахувати виділену їм ліво-бережну хімічну групу змішаного характеру, то значення західного металу у Північному Причорномор'ї сягає близько 80%⁴⁸. Частина цього металу у вигляді різних виробів ь силу тих чи інших причин осіла у так званих скарбах ливарників на найважливіших торговельних шляхах.

У Новотроянівському скарбі привертає увагу ще одна обставина: всі предмети скарбу, які раніш знаходились у роботі, були зламані або частково зіпсовані й становлять своєрідний металевий брухт, який міг бути вико-ристаний лише як сировина, що поставлялась у Північне Причорномор'я⁴⁹. При цьому серед вживаних та вже зіпсованих речей головним чином пред-ставлені тільки знаряддя праці (серпи та кельти), аналогічні типи яких на Південному Заході СРСР серед кельтів (К-34, К-32, К-44, К-42) станов-лять 26%, а серед серпів (С-2/4, С-22, С-24, С-26) — 74%⁵⁰. Ці категорії речей є найбільш численними у всіх скарбах, і Новотроянівський скарб у цьому відношенні не є виключенням.

³⁸ Черняков І. Т. Бецлівський скарб пізньої бронзи.— Археологія, 1968, т. 11, с. 131—134.

³⁹ Черняков І. Т. Племена Східного Причорномор'я...

⁴⁰ Симонович Э. А. Ингульский клад.— СА, 1966, 1, с. 127—142.

⁴¹ Шарафутдинова И. Н. Племена Степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Київ, 1975, с. 16—17.

⁴² Сергеев Г. П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна.— СА, 1963, № 1, с. 135—151.

⁴³ Штерн Э. Р. Бессарабская находка древностей в 1912 г.— МАР, 1914, вып. 34, с. 1—14.

⁴⁴ Tallgren A. M. La Pontide prescythique apres l'introduction des Metaux.— ESA, Helsingfors, 1926, vol. 11, fig. 95, 97.

⁴⁵ Булатович С. А. Клад кизикинов из Орловки.— ВДИ, 1970, № 2, с. 73—86.

⁴⁶ Придик Е. М. Анадольский клад золотых статеров 1895 г.— ИАК, 1902, вып. 3, с. 58—92.

⁴⁷ Сергеев Г. П. Олонештский античный клад.— ВДИ, 1966, № 2, с. 132—142.

⁴⁸ Черных Е. Н. Указ. работа, с. 25.

⁴⁹ Бочкарев В. С. Металлические изделия эпохи поздней бронзы Східного Причорно-мор'я: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Київ, 1975, с. 17.

⁵⁰ Підрахунок зроблено згідно даних Є. М. Черних (Черных Е. Н. Указ. работа).

Цікаво, що у складі скарбу з Нових Троян зброя представлена лише наконечником спису найкращої збереженості (можливо, їх було два). Можна вважати, що він мав індивідуальне призначення для захисту господаря скарбу. Це саме простежується і в Інгульському скарбі, де виявлено єдиний екземпляр зброї серед великої кількості кельтів і серпів — кинджал з металевим руків'ям⁵¹. Можливо, до предметів індивідуального призначення господаря Інгульського скарбу відносяться і такі предмети, як хрестоподібні підвіски, браслети і предмети невідомого призначення, які нами визначені як своєрідні псалії.

Таким чином, виділення із складу Новотроянівського скарбу речей індивідуального призначення дозволяє уявити озброєння поставника металу, якого часто називають то «купцем», то мандруючим «майстром-ливарником». Можливо, що в даному випадку ми маємо справу з торговим посередником, який добре знав «не тільки далекі та небезпечні шляхи, але й джерела, де він міг придбати товар і де цей товар мав попит у найвіддаленіших землях»⁵². Є. М. Черних виділяє таку категорію товарного обміну металом у третій тип зовнішньої торгівлі. Наявність у Новотроянівському скарбі однотипних виробів і особливо серпів, відлитих в одній ливарній матриці, свідчить, що коло їх виробництва було обмежене, мабуть, однією майстернею, яка виробляє ці речі для якоїсь територіально обмеженої общини, де вони і збиралися як металевий брухт після зіпсування під час роботи. В цьому аспекті представників цієї майстерні можна уявити, за визначенням Є. М. Черних, як планово-виробничу організацію, серед якої були спеціальні збирачі металевого брухту та торгові посередники. Судячи з наявності парних псаліїв в Інгульському скарбі, озброєні торгові посередники швидко просувались по степах на конях. Вага найбільшого у Північному Причорномор'ї Інгульського скарбу має менше 50 кг, що під силу перевезти на велику відстань навіть одному вершнику.

Питання імпорту карпато-трансильванського металу у Північне Причорномор'я розглядаються також Л. О. Новіковою⁵³, яка ряд скарбів, у тому числі Новотроянівський та Інгульський, на підставі достатнього кола аналогій виділяє в окрему групу культури Ноа та пов'язує їх з просуванням ноїчних племен у Північне Причорномор'я, а не з імпортом металу шляхом торгівлі. В її концепції є багато суттєвих нових положень, але й деякі протиріччя, що не дозволяють з нею погодитись. В аспекті нашої статті ці незгодження торкаються тільки імпорту металу.

В західних імпортах майже відсутня зброя, що свідчить про певну не тільки економічну, але й політичну орієнтацію торгівлі металом. У складі негативів Красномаяцького скарбу, як одного з головніших визначників типів виробів сабatinівських племен, 27% становлять предмети зброї⁵⁴, типи якої багато в чому відрізняються від західних зразків. Найскоріше, мова може йти лише про економічні і культурні зв'язки, про майже повну залежність сабatinівських майстрів-ливарників Інгуло-Красномаяцького центру від постачань металу, що його здійснювали племена культури Ноа. Речі Новотроянівського скарбу — яскравий приклад таких відносин.

⁵¹ Сымонович Э. А. Указ. работа, с. 129, рис. 2, 13.

⁵² Черных Е. Н. Вказ. праця, с. 168.

⁵³ Новикова Л. А. Западные связи Северопричерноморского очага металлообработки в эпоху поздней бронзы.— СА, 1976, № 3, с. 25.

⁵⁴ Черняков Й. Т. Красномаяцкий клад..., с. 123.

Л. В. СУББОТИН,
И. Т. ЧЕРНЯКОВ

Новотрояновский клад и вопросы обмена металлом в эпоху поздней бронзы

Резюме

В статье рассматривается клад эпохи поздней бронзы, найденный в 1972 г. у с. Новотроицкого Болградского р-на Одесской обл., в котором обнаружено 25 бронзовых предметов: 15 серпов, 9 кельтов и один наконечник копья. По химическому составу и типологии предметов клад можно отнести к группе карпата-трансильванских бронз. Состояние двух серпов позволило реконструировать сложную составную литейную форму для их отливки. Большинство бронзовых предметов находились в пользовании и были сломаны еще в древности. По мнению авторов, клад является металлическим ломом, предназначавшимся для продажи в качестве сырья для бронзовителей Ингульско-Красномаяцкого очага металлообработки в Северном Причерноморье. Хорошая сохранность наконечника копья позволяет считать его личным оружием хозяина клада, который, вероятно, являлся торговым посредником.

На основании привлечения других данных авторы сделали попытку наметить конкретный географический торговый путь из Нижнего Придунавья в Северное Причерноморье.

С. А. СКОРИЙ

Історія вивчення зброї скіфського типу в Середній Європі

У VI ст. до н. е. на території Західної Європи, особливо у Карпато-Дунайському басейні, з'являються численні вироби, які мають риси, дуже близькі до скіфських матеріалів Північного Причорномор'я. Це озброєння і кінське вбрання, особисті прикраси й туалетні речі, приладдя культу та домашнього вжитку.

Питання походження, культурної та етнічної належності вказаних знахідок вирішуються дослідниками по-різному. Взагалі переважає погляд, що одну частину виробів виготовлено на території Північного Причорномор'я, яка пізніше потрапила до Західної Європи внаслідок скіфських набігів, торговельних відносин, а друга частина є продукцією місцевих племен, що виготовлена за північнопричорноморськими зразками. Для окремих територій Карпато-Дунайського басейну (наприклад, Трансільванія¹, Тиска рівнина²) європейськими дослідниками припускається порівняно тривале перебування носіїв скіфської культури (і навіть етносу), які проникли сюди у VI ст. до н. е. із Дніпровського Лісостепу.

Найпоширенішими в Західній Європі є знахідки предметів озброєння скіфського типу. Деякі з них повністю аналогічні скіфській збройі Північного Причорномор'я, інші — місцевого виготовлення.

Крім Карпато-Дунайського басейну, де зброя скіфського типу представлена особливо яскраво, є знахідки, зокрема бронзові вістря до стріл, відомі у віддаленіших районах — Австрії³, Східній⁴ та Західній Німеччині⁵,

¹ Напр.: Crișan I. H. Once more about the Scythian problem in Transylvania.— Dacia, NS, 1965, 9, p. 145; Crișan I. H. Zur Agathyrnenfrage.— AMN, 1967, 4, S. 439—443; Crișan I. H. Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (VI.— IV. jh. v. u. z.).— In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Smolenice, 1970. Bratislava, 1974, S. 114—117; Vasilev V. Das skythische Gräberfeld von Blaj.— AMN, 1972, 9, S. 90—94; Vasilev V. Die Skythengruppe in Siebenbürgen.— Apulum, 1976, 14, S. 23—44.

² Напр.: Párducz M. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. A Arch. ASH, 1973, 25, S. 43—58; Párducz M. Die charakteristischen skythischen Funde aus dem Karpatenbecken und die damit verbundenen ethnischen Fragen.— Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit.... S. 324—331.

³ Sulimirski T. Die Skythen in Mittel- und Westeuropa.— In: Bericht über den V internationalen Kongress für vor- und Frühgeschichte, Hamburg, 1958. Berlin, 1961, S. 794, Abb. 1.

⁴ Bukowski Z. The Scythian influence in the area of Lusatian culture. Wrocław etc., 1977, map. 1, 34.

⁵ Kimmig W., Gersbach E. Die Grabungen auf der Heuneburg 1966—1969.— Germany, 1971, 49, H. 1—2, S. 50, Abb. 11, 1—2; Taf. 8, 1—2.

Італії та Сішлії⁶, в нижній течії р. Луари⁷ та верхів'ях р. Гарони у Франції⁸.

В пропонованій статті коротко розглянемо історію вивчення зброї скіфського типу в Середній Європі (основному районі зосередження так званих скіфських пам'яток за кордоном). Особливу увагу приділено дослідженням, опублікованим в останні десятиріччя.

Початок вивчення зброї скіфського типу в Середній Європі поклали знахідка і публікація чудового комплексу золотих речей, в тому числі меча і кинджала з Віташково (Західна Польща, колишнє Фетерсфельде). Дослідник комплексу А. Фуртвенглер датував його часом близько 500 р. до н. е.⁹ Вказаній знахідці присвячена значна література¹⁰. Взагалі більшість дослідників підтримала А. Фуртвенглера, датуючи як зброю, так і весь віташківський комплекс кінцем VI — початком V ст. до н. е.

З кінця XIX до 40 років XX століття вивчення так званої скіфської зброї в Середній Європі, як правило, обмежувалось її формальним описом. Озброєння розглядалось найчастіше як власне скіфське, принесене тим чи іншим чином із Північного Причорномор'я. При цьому одні автори (зокрема, П. Райнеке, маючи на увазі мечі, знайдені в Угорщині) вважали, що частина зброї могла потрапити до Середньої Європи в процесі скіфської експансії, а частина — як предмети імпорту¹¹. Другі розглядали знахідки скіфської зброї в будь-якому пункті Середньої Європи головним чином як сліди скіфської експансії. Найчіткіше висловлення ця теза знайшла в працях Т. Сулімірського¹².

Разом з тим, в роботах окремих авторів з'являється прагнення виявити зброю скіфського типу, виготовлену безпосередньо в Середній Європі. У зв'язку з цим цікава еволюція точки зору М. І. Ростовцева щодо питання про мечі скіфського типу, знайдених в Угорщині. Якщо раніше він вважав їх типово скіфськими¹³, то згодом прийшов до висновку, що мечі з цієї території являють собою зброю, яка змінилась під гальштатським впливом, і дійсно скіфські типи в Угорщині відсутні¹⁴. Цікаво також, що М. Ян, відмічаючи порівняно велику кількість озброєння скіфського типу в Карпато-Дунайському басейні, пропускав його масове вироблення у цьому регіоні¹⁵. В. Гінтерс у відомій праці, присвяченій скіфським і сарматським мечам, намагався виділити на території Дунайського району поряд зі зброєю, що має повні аналоги в скіфських старожитностях Північного Причорномор'я, мечі з місцевими специфічними рисами, які трактувалися ним як продукція, зроблена за скіфськими зразками¹⁶.

Щоправда, в деяких випадках подібні спроби призводили до надзвичайно необґрунтovаних висновків. Так, Ю. Костіщевський, який присвятив

⁶ Kleemann O. Die dreiflügeligen Pfeilspitzen in Frankreich (Studie zur Verbreitung und historischen Aussage der bronzenen Pfeilspitzen). Wiesbaden, 1954, S. 138, Abb. 3, e; Sulimirski T. Die Skythen..., Taf. 91, 6, S. 794, Abb. 1.

⁷ Kleemann O. Die dreiflügeligen Pfeilspitzen..., S. 136, Abb. 1, a—g; S. 137, Abb. 2, c—e; Sulimirski T. Die Skythen..., S. 794, Abb. 1.

⁸ Kimmig W., Gersbach E. Die Grabungen auf der Heuneburg..., Abb. 12.

⁹ Furtwängler A. Der Goldfund von Vetttersfelde.— Drei- und Vierzigste Programm zur Winckelmanns Feste der archeologischen Gesellschaft zu Berlin, 1883, S. 9, Taf. 1, 1; 3, 1, 2; S. 15, 51—52.

¹⁰ Досить повне її зведення дається в монографії З. Буковського (Bukowski Z. The Scythian influence in the area of Lusatian culture..., p. 134—139, 144—152).

¹¹ Reinecke P. Die skythischen Altertümer in mittleren Europa.— ZfE, 1896, vol. 28, S. 14—17.

¹² Sulimirski T. Kultura Lużycka a Scytowie.— WA, 1939 (1948), 16, s. 85—89; Sulimirski T. Scythian antiquities in Central Europe.— AJ, 1945, vol. 25, N 1, 2, p. 1, 4—II; Sulimirski T. Die Skythen in Mittel- und Westeuropa, S. 793—797.

¹³ Rostovtsev M. И. Скафии и Боспор. Л., 1925, с. 542—543.

¹⁴ Rostowzew M. Skythen und der Bosporus. Berlin, 1931, Bd 1, S. 533.

¹⁵ Jahn M. Völkerwanderungen vorder Völkerwanderungszeit in Schlesien, Mannus, Ergänzungsband.— Festschrift für den 70-jährigen Gustaf Kossina. Leipzig, 1928, S. 16.

¹⁶ Ginters W. Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland. Berlin, 1928, S. 30—32.

дослідження групі бойових сокир, знайдених у межах поширення лужицької культури, вважав, що вони були прототипами скіфських сокир¹⁷.

У 30-роках Н. Фетихом¹⁸ та М. Рошкой¹⁹ були зроблені перші зведення знахідок скіфських речей, відкритих в Угорщині й Трансільванії, в тому числі й озброєння. В цілому ж у розглядуемий період матеріал, з яким мали справу дослідники, являв собою або випадкові знахідки, або речі із зруйнованих поховань. Це, зрозуміло, ускладнювало вирішення питань хронології та етнокультурну інтерпретацію пам'яток.

Інтерес до озброєння скіфського типу у Середній Європі значно посилився, починаючи з 50-х років. Це явище здається закономірним саме тому, що в цей період були відкриті значні пам'ятки із речами скіфського типу, могильники Сентеш Векерзуг, Артанд, Тапіоселе²⁰ (Угорщина), Феридже-ле²¹, Бирсешті²², Чумбруд²³ (Румунія), Хотин²⁴ (Словаччина) та ін. Знахідки так званої скіфської зброї в добре документованих комплексах становлять основне коло джерел до зазначеного питання.

У 50-х роках опубліковано кілька праць, де більш або менш висвітлювалось питання про зброю скіфського типу в Середній Європі. Одне з таких досліджень — монографія О. Клемана, присвячена походженням трилопатевих бронзових вістер до стріл і їх поширенню на заході. Інтерес до цієї праці не випадковий, якщо врахувати, що, з одного боку, вістрия до стріл у зазначеному регіоні (так само, як і в Євразії взагалі) — найпоширеніші знахідки речей скіфського типу, а з другого — саме цей тип озброєння практично не досліджувався. На відміну від авторів, які, як правило, розглядали вістрия як вироби скіфів, О. Клеман поділив їх на дві основні групи. Походження вістер до стріл, знайдених у Чехії, Моравії, Польщі і т. п., він пов'язав з областями, що лежать на південні від Карпат і Альп (північна частина Югославії). Таким чином, значна (якщо не більша) частина трилопатевих вістер до стріл, за О. Клеманом, вироблялась на території Західної Європи. Важливі аргументи на користь цієї тези, на думку автора, — це існуючі нібито в зазначеному регіоні прототипи трилопатевих стріл, що датуються початком I тисячоліття до н. е., тобто доскіфським часом. Знахідки з інших територій Західної Європи дослідник пояснив економічними контактами зі скіфами або безпосередньою інфільтрацією скіфського етносу і культури, зокрема, в Угорщину²⁵. Дуже позитивним моментом монографії О. Клемана є порівнянно повне зведення знахідок вістер до стріл скіфського типу в Західній Європі.

Майже одночасно з цією працею опубліковано дослідження А. Бог'яна, в якому розглянуто групу пам'яток скіфського типу на Великій Угорській низовині (Альфельдська група), та подано коротку описову характе-

¹⁷ Kostrzewski J. Czekany bojowe «luzyckie» z wczesnej epoki zelazney.— WA, 1932, t. II, s. 173.

¹⁸ Fettich N. Bestand der skythischen Altertümer Ungarns.— Rostowzew M. Skythen..., S. 494—527.

¹⁹ Roska M. Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens.— ESA, 1937, 11, S. 167—203.

²⁰ Párducz M. Le cimetière Hallstattien de Szentes — Vekerzug.— A Arch ASH, 1952, 2, p. 143—172; Párducz M. Le cimetière hallstattien de Szentes—Vekerzug II.— Ibid., 1954, 4, p. 29—91; Párducz M. Le cimetière hallstattien de la Szentes — Vekerzug III.— Ibid., 1955, 6, p. 1—22; idem. Graves from the Scythian age at Ártánd (county Hajdu — bihar).— Ibid., 1965, 17, p. 137—231; Párducz M. The Scythian age cemetery at Tápiószéle.— Ibid., 1966, 18, p. 35—91.

²¹ Vulpe A. Necropola hallstattiană de la Ferigile. Bucuresti, 1967.

²² Morincz C. Новая гальштатская группа в Молдове.— Dacia, NS, 1957, 1, c. 117—132; Morincz S. Săpăturile de la Bîrsești.— MCA, 1957, vol. 3, p. 219—226; Morincz S. Op. cit.— MCA, 1959, vol. 5, p. 355—361; Morincz S. Op. cit.— MCA, 1959, vol. 6, p. 231—235; Morincz S. Op. cit.— MCA, 1961, 7, p. 201—207.

²³ Ferenczi I. Săpăturile de salvare de la Ciubrud.— MCA, 1961, vol. 7, p. 191—199; Ferenczi I. Cimitirul «scitic» de la Ciubrud.— AMN, 1965, 2, p. 77—104; 1966, 3, p. 49—71; 1967, 4, p. 19—44; 1969, 6, p. 47—65; 1971, 8, p. 11—36.

²⁴ Dusék M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Bratislava, 1966.

²⁵ Kleemann O. Die dreiflügeligen Pfeilspitzen in Frankreich, S. 110—114.

ристику озброєння, знайденому в цій області²⁶. Не заперечуючи думці В. Гінтерса щодо вироблення певної частини дволезових мечів на території Угорщини, він основну увагу приділив однолезовим мечам скіфського типу. Автор підкреслив, що ця зброя є найхарактернішою для Великої Угорської низовини. Її походження А. Бот'ян пов'язав з кельтським впливом. Згодом ця теза викликала критику з боку деяких європейських дослідників. Безумовно, помилковим було віднесення однолезових мечів до періоду LA II. Відзначаючи багатотипість бойових сокир на зазначеній території, дослідник відмітив їх близкість до зброї Полтавської та Подільської скіфських груп. Дуже коротко охарактеризовано вістря до списів і стріл. Необхідно відмітити, що, незважаючи на те що ця праця була опублікована в середині 50-х років, вона відбиває довоєнний рівень розвитку угорської археології.

У 50-х роках на території Румунії (Добруджа) знайдено кілька пам'яток, що мають важливе значення для вивчення зброї скіфського типу в Середній Європі. Це насамперед стосується кам'яних статуй воїнів з Сібіоари та Ступини, виданих В. Канараке²⁷ та А. Александреску²⁸. Особливий інтерес викликає статуя воїна з Сібіоари, який був оснащений бойовим металевим поясом, мечем, бойовою сокирою, горитом з луком. До цієї групи знахідок відноситься унікальний вотивний меч-эмблема з Меджидії, що неодноразово публікувався Д. Берчу²⁹. Конструктивні особливості знахідки роблять правомірним припущення автора, що меч з Меджидії був одним з аксесуарів кам'яної статуї скіфського типу.

Серйозну увагу вивченю зброї скіфського типу в Середній Європі приділяв М. Пардуц, який в своїх працях не тільки подав її загальну характеристику³⁰, представив картографію знахідок, але і внес суттєвий вклад у дослідження окремих видів озброєння, особливо знайденого на території Угорщини. М. Пардуцом вивчалась як наступальна, так і захистна зброя³¹. На особливу увагу заслуговує розроблена дослідником типологія бойових сокир, які у великій кількості знайдено в Угорщині. Помітна оцінка, яку він надав мечам скіфського типу³². Вважаємо плідною спробу автора виявити локальні й імпортні компоненти в розглядуваних виробах.

Позитивний внесок у дослідження даного питання він О. Вульпе. Розглядаючи озброєння, знайдене в гальштатському могильнику Феридже-ле, а також у синхронних пам'ятках цього типу³³, він порівняно широко використовував середньоєвропейські аналоги так званої скіфської зброї. Дуже цікаве зауваження дослідника про те, що в фериджельській групі пам'яток співіснують майже всі типи мечів, які превалують у Карпато-Дунайському басейні, що, на думку О. Вульпе, свідчить на користь їх хронологічної єдності. Разом з тим висновок автора, що мечі скіфського типу з античним навершям в області Карпат більш древні, ніж в Північному Причорномор'ї, непереконливий: такі мечі широко відомі в Скіфії в VI—V ст. до н. е. Викликає також певний сумнів думка автора щодо генетичного зв'язку цієї зброї і гальштатських мечів з волютоподібними навершями. Вкажемо, що ця теза не нова і взагалі не витримує критики.

²⁶ Botyán A. Szkíták a magyar Alföldön.— Régészeti Füzetek. 1955, I, 43—47.

²⁷ Canarache V. Considerații asupra unei statui înedite din timpul orăduirii comunei primitive în Dobrogea.— SCIV, 1953, t. 4, N 3—4, p. 741, pl. 11.

²⁸ Alexandrescu A. D. Două statui traco — scitice din Dobrogea.— SCIV, 1958, t. 9, N 2, p. 292, fig. 1; p. 293, fig. 2.

²⁹ Берчу Д. Фрако-скифский меч-эмблема из Меджидии (Добруджа).— Dacia. NS, 1958, 2, с. 93—124; Berciu D. O descoperire Traco-scitică din Dobrogea și problema scitică la Dunărea de Jos.— SCIV, 1959, t. 10, N 1, p. 7—48; p. 8, pl. 1; p. 10, pl. 11; Берчу Д. Акинак из Меджидии.— МИА юго-запада СССР и РНР. Кишинев, 1960, с. 171—174.

³⁰ Párducz M. The Scythian age cemetery at Tápiószele, p. 84—85; Párducz M. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken, S. 32—34, Karte 1—3; Párducz M. Die charakteristischen skythischen Funde..., S. 314—320, Karte 2, 3.

³¹ Párducz M. Graves from Scythian age at Áftánd, p. 180—199.

³² Párducz M. Szkítakori leletek Heves megyében.— Az Egri Múzeum Évkönyve 1969, 7, Eger, 1970, 40—41.

³³ Vulpé A. Necropola hallstattiană de la Ferigile, p. 59—64.

М. Душек не ставив перед собою завдання спеціального вивчення озброєння скіфського типу з території Середньої Європи. Проте навіть ті по-путні міркування, які він висловив в працях з приводу його походження, хронології та інших питань³⁴, здаються досить суперечливими та недостатньо аргументованими. Так, практично всі мечі скіфського типу, знайдені в Карпатському басейні, він беззастережно вважає зброєю місцевого виробництва, що, звичайно, сумнівно. М. Душек підтримує О. Клемана у питанні щодо місцевого характеру бронзових вістер до стріл. Викликає заперечення їх занадто пізня дата (зокрема, вістер до стріл з Хотинського могильника), що було правильно відмічено деякими європейськими дослідниками. Відносячи переважну більшість знахідок скіфського типу (в тому числі й озброєння) до кола фракійських виробів, М. Душек, таким чином, не залишає місця для скіфських пам'яток у Середній Європі. Найбільш яскраве втілення «фракійська» концепція М. Душека знайшла в претенціозній статті «Чи були скіфи в Середній Європі і Німеччині?»³⁵.

В монографії З. Буковського, що стала логічним завершенням певного етапу в дослідженні скіфського впливу в області лужицької культури, якому присвячено ряд попередніх праць³⁶, не останне місце відводиться так званій скіфській зброй³⁷. Її появу в зазначеному регіоні автор в основному пов'язує зі скіфами. При цьому зброя, знайдена в західній зоні лужицької культури, розглядається як принесена туди безпосередньо в процесі скіфської експансії. Знахідки ж із східнії області трактуються як наслідок скіфо-лужицьких економічних зв'язкі³⁸. Автор справедливо критикує концепцію О. Клемана — М. Душека відносно походження й хронології вістер до стріл скіфського типу. В типологічній і хронологічній оцінках озброєння З. Буковський орієнтується на дослідження радянської скіфознавської школи. Важливе значення мають вперше складене повне зведення старожитностей скіфського типу в області лужицької культури, докладна картографія пам'яток. На жаль, автор не завжди точно характеризує озброєння, що якоюсь мірою знижує цінність його дослідження.

З початку 60-х років посилилась тенденція вивчення окремих видів озброєння скіфського типу як в Карпато-Дунайському регіоні взагалі, так і в його локальних районах. Д. Чалань опублікував костяні накладки складних луків євразійського типу, що були знайдені в двох пунктах Угорщини (Ньїредьхаза і Сегед-Етхалом)³⁹. Геометричний орнамент накладок, звичайний для гальштатських виробів, в тому числі й озброєння, і зовсім нехарактерний для скіфської зброй, свідчить на користь їх місцевого виготовлення.

Розгляду блях із зображенням тварин як прикрас щитів скіфської доби присвятив невелику статтю А. Рит⁴⁰. За аналогією до відомих блях з кургану біля станиці Костромської, Келермеського кургану, Куль-Оби він трактує золоті бляхи, що походять із Середньої Європи (Тапіосентмартон, Зельдхаломпуста, Віташково). А. Рит розглядає бляхи як прикраси парадних щитів, підкреслюючи, зокрема, що зооморфні зображення на бойових щитах скіфської доби нібито невідомі. Це твердження помилкове:

³⁴ Dušek M. Die thrako-skythische Period in der Slowakei.— SA, 1961, 9, 1—2, S. 162—163; Dušek M. Regiunile Carpato— Dunărene și Sudul Slovaciei în etapa hallstattiană tîrzie.— AM, 1964, 2/3, p. 285—286; Dušek M. Einfluss der Thraker auf die Entwicklung im Karpatenbecken in der jüngeren Hallstattzeit.— MAI, 1964, 27, S. 62, 64; Dušek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín, S. 32—33; Dušek M. Die Thraker im Karpatenbecken.— SA, 1974, 22, 2, S. 388, 390.

³⁵ Dušek M. Waren Skythen in Mitteleuropa und Deutschland?— PZ, 1964, Bd 42.

³⁶ Bukowski Z. Several problems concerning contacts of Lusatian culture with scythians.— A Polona, 1960, vol. 3; Bukowski Z. Karpaty w okresie hallsztackim.— AAC, 1962, t. 4, fasc. 1—2; Bukowski Z. Characteristik der sogenannten skythischen Funde aus Polen.— ZfA, 1974, 8.

³⁷ Bukowski Z. The Scythian influence..., p. 166—193.

³⁸ Ibid., p. 288—292.

³⁹ Csallány D. Szkita ijmáradványok.— In: A Nyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, 4/5, 1961. Nyiregyháza, 1964, 7—3, 1, 4 kép.

⁴⁰ Riet A. Skythische Schildzeichen.— PZ, 1971, 46, N. 1, S. 111—115.

залишки бойового наборного залізного щита з бронзовою емблемою у вигляді риби було знайдено в скіфському кургані біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.⁴¹.

Мабуть, найбільша увага приділялась у зазначеній період вивченню вістер до стріл і мечей скіфського типу. Першим присвячено кілька праць, серед яких, насамперед, необхідно назвати статті В. Васильєва. Спираючись на досягнення радянських вчених у дослідженні скіфської зброї, було зроблено плідну спробу хронологічного розчленування вістер до стріл скіфського типу, знайдених у північній частині Середньої Європи. В результаті поділено їх на дві хронологічні групи, що, свідчить на користь різночасних скіфських набігів на територію лужицької культури⁴².

Більш узагальнюючи працею, що присвячено хронології та культурно-етнічному значенню вістер до стріл у Карпатському ареалі, є стаття В. Васильєва. Аналізуючи знахідки, автор зазначає, що датування різноманітних видів вістер до стріл скіфського типу в зазначеній області не суперечить хронології цієї категорії озброєння, розробленої для скіфських старожитностей Північного Причорномор'я. Дослідник підкреслює, що є підстави для виділення зон, в яких поява вістер до стріл пов'язана з проникненням скіфського етносу і зон, де присутність цієї зброї пояснюється культурним впливом⁴³.

Картографія вістер до стріл скіфського типу (головним чином трилопатевих) у Західній і Середній Європі подана в статті В. Кимиха і Е. Герсбаха, які виділяють дві основні області поширення цих знахідок — східну (Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Польща тощо) та західну (Австрія, ФРН, НДР, Італія, Франція тощо). Необхідно сказати, що для позначення вістер до стріл автори вживають дуже невдалий термін «греко-євразійський тип»⁴⁴. На жаль, він був запозичений і деякими іншими дослідниками (наприклад, І. Вальдхаузер)⁴⁵.

Певні успіхи досягнуті у вивченні мечів скіфського типу. Група мечів з сегментоподібним перехрестям розглядається в статті І. Фодора⁴⁶. Позитивні моменти цієї праці — виявлення зазначененої зброї в Середній Європі, а) також визначення її хронологічних меж.

В. Михайлеску-Бирлиба вивчила мечі, знайдені на території Молдови⁴⁷. Автор подає дані більш ніж про 30 знахідок. Цікаво, що типологічна близкість акінаків Молдови і Трансильванії, на їх думку, пояснюється присутністю на окреслених територіях однієї і тієї ж етнокультурної групи — агафірів.

Проте викликають сумнів дуже вузькі хронологічні межі (до 50 років), що визначені автором для ряду випадкових знахідок.

⁴¹ Черненко Е. В. Скифский доспех. Київ, 1968, с. 106—108, рис. 5; Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины.— В кн.: Скифские древности. Київ, 1973, с. 170, рис. 46, 5.

⁴² Studien zur Lausitzerkultur.— Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 352. Prace archeologiczne, 1974, 18, S. 161—180. Короткий виклад основних положень подано в рецензії Л. І. Крушельницької на зазначеній збірник. Див.: Крушельницька Л. І. / Рец.: Дослідження лужицької культури. Наукові зошити Ягеллонського університету.— Археологія, 1979, 29, с. 110.

⁴³ Vasiliev V. Poziția cronologică și semnificația cultural-etică a săgeților scitice din aria Carpatică.— Apulum, 1974, vol. 12, p. 48—59. Див. цю ж статтю на німецькій мові: Vasiliev V. Die Zeitstellung der skythischen Pfeilspitzen im Karpatengebiet.— Studii și Comunicări, 1975, 19, S. 29—43.

⁴⁴ Kimmig W., Gersbach E. Die Grabungen auf der Heuneburg 1966—1969, S. 49—54, Abb. 12.

⁴⁵ Waldhauser J. Nález bronzových trojblatitých šípek na Čertové ruce u Turnova.— AR, 1979, 31, 5, s. 573—574.

⁴⁶ Фодор І. Скифские и сарматские мечи с сегментовидным перекрестием.— CA, 1969, № 3, с. 253. Див. цю ж статтю на французькій мові: Fodor J. Epees scythes et sarmates à croisière arguée.— AE, 1969, 96, 1, p. 61—71.

⁴⁷ Mihailescu-Birliha V. The akinakai of Moldavia. A new discovery.— Thraco — Dacica, p. 112—116.

Однією з останніх праць, присвячених озброєнню скіфського типу в Середній Європі, є стаття В. Васильєва «Мечі-акінаки з Трансільванії»⁴⁸. Автором складено повний каталог знахідок (34 приміток) з описом умов знаходження кожного меча, розроблено докладну типологію⁴⁹, подано хронологію зброї. Зазначену працю позитивно характеризують грутовість та ретельність підходу до різноманітних аспектів розглядуваного питання, творче використання досліджень радянських фахівців. Ось чому, незважаючи на окремі спірні моменти (особливо це стосується типологічної характеристики мечів), необхідно зарахувати статтю В. Васильєва до числа кращих, які вийшли з даної проблеми за кордоном в останні роки.

У вітчизняному скіфознавстві з часу М. І. Ростовцева і по 60-ті роки питання про озброєння скіфського типу на заході не розглядалося⁵⁰. Це пояснюється рядом причин, і насамперед, безумовно, відсутністю всебічних узагальнюючих досліджень по озброєнню Північно-Причорноморської Скіфії. Робота в цьому напрямку стимулювала інтерес радянських дослідників до зазначених пам'яток за кордоном.

В. А. Іллінська, досліджуючи скіфські сокири, розглянула і ряд знахідок цієї зброї, що походять з різних районів Середньої Європи. Вона обґрутувано піддала критиці гіпотезу Ю. Костшевського про лужицький вплив на появу цього виду зброї в скіфському середовищі⁵¹.

Є. В. Черненко в дослідженні, присвяченому скіфському захисному озброєнню, врахував відомі знахідки обладунку скіфського типу в Середній Європі, справедливо відмітивши його нечисленність у даному регіоні⁵².

Г. І. Мелюкова у відомій узагальнюючій праці по скіфській зброї торкалась різноманітних типів наступального озброєння, знайденого на території Румунії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, зробила ряд дуже важливих спостережень і зауважень щодо походження, поширення типології, хронології тощо⁵³. В нещодавно надрукованій монографії дослідниця докладно розглядає озброєння скіфського типу з території, що нас цікавить⁵⁴. Численні висновки Г. І. Мелюкової можуть бути відправними пунктами для наступних досліджень в цьому напрямку.

Успіхи радянських фахівців у досліджуванні військової справи і озброєння скіфів загальновідомі. Основні висновки щодо походження хронології, типології скіфської зброї спираються на обширну джерелознавчу базу, яка безперервно поповнюється надійними археологічними джерелами. Разом з тим дослідження радянських вчених у зазначеній області мають важливе значення не тільки для вивчення скіфської культури на території нашої країни. Вони — надійні орієнтири в досліджуванні озброєння скіфського типу за кордоном.

Підводячи підсумки, можна виділити, на наш погляд, два основних етапи в історії вивчення однієї з важливих груп знахідок скіфського типу в Середній Європі — так званої скіфської зброї. Перший охоплює період з другої половини XIX ст. по 40-і роки нашого століття. Для нього є характерною обмежена джерелознавча база, що складалась головним чином з випадкових знахідок або предметів озброєння, що походили із зруйнованих

⁴⁸ Vasilev V. Pumnaele akinakes din Transilvania.— AMN, 1979, 16, p. 11—37. Див. цю ж статтю німецькою мовою в AAC, 21.

⁴⁹ Спроба класифікації мечів скіфського типу в Трансільванії була зроблена в свій час І. Г. Кришаном. Див.: Crișan I. H. Un akinakes inedit din muzeul Făgăraș.— In: Omagiu lui Constantin Daicoviciu. București, 1960, p. 119.

⁵⁰ Окрім зауваження по цьому питанню можна зустрінути в більш ранніх працях. Див. напр.: Мелюкова А. И. К вопросу о памятниках скіфской культуры на территории Средней Европы.— СА, 1955, № 22, с. 241—242, 246—247; Манцевич А. П. Золотой венец из кургана на р. Калитве (к вопросу об агафирсах).— ИАИ, 1959, 22, с. 74, 78, та ін.

⁵¹ Іллінська В. А. Скіфські сокири.— Археологія, 1961, т. 12, с. 47—49.

⁵² Черненко Е. В. Скифский доспех, с. 144—146.

⁵³ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов.— САИ, 1964, Д1-4, с. 31, 39, 43, 48—51, 56, 59, 62, 65, 67.

⁵⁴ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. М., 1979, с. 196—203.

пам'яток. Вивчення озброєння, за деякими винятками, не йшло далі його формального опису. Зброя в основному розглядалась з точки зору її культурної належності, до того ж більшість знахідок трактувалась як вироби, що потрапили у Середню Європу із Північного Причорномор'я або в процесі воєнної експансії скіфів, або в результаті економічних зв'язків. Позитивною тенденцією, яка зародилась у цей період, була спроба виявлення у колі озброєння скіфського типу виробів місцевого виробництва.

На другому етапі, що почався в післявоєнний період, завдяки всебічному дослідженню пам'яток, насамперед могильників, джерелознавча база значно поповнилась знахідками озброєння. Це дало можливість європейським дослідникам конкретніше підійти до питань походження озброєння, його етнічної належності. На цьому етапі поряд з працями загального характеру, в яких розглядалися різноманітні знахідки скіфського типу в Середній Європі, в тому числі і озброєння, почали з'являтися статті, спеціально присвячені тим чи іншим видам зброї. Спираючись на досягнення радянських дослідників, зарубіжні автори зробили плідні спроби розробки її типологічної класифікації, хронології тощо. Як і раніше, найактуальнішими питаннями вивчення озброєння скіфського типу в Середній Європі є питання, що пов'язані з його генезисом.

С. А. СКОРЫЙ

История изучения оружия скіфского типа в Средней Европе

Резюме

В истории изучения одной из важнейших категорий находок скіфского типа в Средней Европе — так называемого скіфского оружия, по мнению автора, следует выделить два основных этапа. Для первого (вторая половина XIX в.— 40-е годы столетия) характерна весьма ограниченная источниковедческая база, основанная главным образом на случайных находках или предметах вооружения, известных из разрушенных могильников. Изучение вооружения, за редким исключением, не шло дальше его формального описания. Оружие рассматривалось в основном с точки зрения его культурной принадлежности, причем большинство находок трактовалось как изделия, попавшие в Среднюю Европу из Северного Причерноморья скорее всего в процессе военной экспансии скіфов, чем в результате экономических связей (П. Раинеке, Т. Сулимировский). Положительной тенденцией, зародившейся в этот период, явилась попытка определения в кругу вооружения скіфского типа изделий, относящихся к местной продукции (В. Гинтерс). На втором этапе (послевоенный период) источниковедческая база значительно пополнилась находками вооружения из ряда обстоятельно исследованных памятников, в первую очередь могильников (например, Сентеш-Векераузг, Феридже, Хотин и др.), что позволило некоторым исследователям более конкретно подойти к вопросам происхождения вооружения, его этнической принадлежности. Наряду с работами общего характера, рассматривающими различные находки скіфского типа в Средней Европе, в том числе и вооружение, появились исследования, специально посвященные тем или иным видам оружия. Опираясь на достижения советских скіфологов, зарубежные авторы (М. Пардуц, А. Вульке, З. Буковский, В. Васильев, Я. Хохоровский и др.) предприняли плодотворные попытки разработки типологической классификации вооружения, его хронологии и т. д.

По-прежнему наиболее актуальными вопросами изучения вооружения скіфского типа в Средней Европе являются вопросы, связанные с его генезисом.

В. В. РУБАН

Магістратура агорономів в Ольвії

Тема дослідження державного устрою Ольвійського полісу — однієї з найвизначніших рабовласницьких держав, що існувала на території Північного Причорномор'я в античну епоху,— не нова. До неї неодноразово зверталися

дослідники починаючи ще з XIX ст.¹ В радянський час, особливо в останнє десятиріччя, завдяки інтенсивним археологічним дослідженням Ольвійського городища та поселень його оточення² значно поповнився фонд джерел, що містять важливі свідчення з історії Ольвії в різні періоди її розвитку.

Як встановлено по досить численним лапідарним написам, в елліністичний період в Ольвії існував рабовласницький демократичний лад³. Вищим джерелом державної влади визнавався демос — вільне повноправне населення полісу. Виразником його волі був політичний орган — еклесія, тобто збори демосу. До апарату державного управління належали різні колегії магістратів — службових осіб. За свідченням епіграфічних пам'яток, в Ольвії в цей час існувало кілька таких колегій — архонти, сітони, навклери, колегії «дев'яти» та «семи»⁴. Однією з найважливіших в античному суспільстві була магістратура агорономів, про яку в Ольвії догетьського періоду до останнього часу не було практично ніяких відомостей.

В еллінських полісах колегія агорономів відала головним чином організацією торгівлі, слідкувала за впорядкованістю міського ринку та здійснювала нагляд за додержанням правильності мір і ваги⁵.

Прямі свідчення про діяльність агорономів в Ольвії збереглися в чотирьох лапідарних написах⁶ та на свинцевій гирі⁷. Проте всі ці джерела відносяться до перших століть нашої ери, тобто до заключного періоду існування міста.

В. В. Латишев, аналізуючи матеріали відносно магістратури агорономів в Ольвії зокрема і античних полісів взагалі, висловив припущення, згідно з яким згадані колегії повинні були існувати в Ольвії і в ранні періоди⁸. Гіпотезу В. В. Латишева підтримала Т. В. Блаватська на базі історичних аналогій з Істрією, історія та державний устрій якої багато в чому спільні з Ольвією⁹.

Нешодавно П. Й. Каришковський опрацював і систематизував важливі джерела для вивчення вказаного кола питань ольвійської історії — бронзові та свинцеві гирі з зображенням дельфіна і легендою, що складається з двох частин — етнікона ОЛВІО та скорочень особових імен АПО, АРІСТО, АІОНГ, КРІТОВО і ХАРІНАГ¹⁰. Основна кількість гирьок відноситься до III ст. до н. е., гиря ж з іменем АРІСТО датується більш раннім часом — кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е. Як цілком слушно зазначає дослідник, наявність на гирях зображення дельфінів — герба міста та етнікона ольвіополітів ОЛВІО підкреслює державне значення

¹ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Спб., 1887.

² Крижицкий С. Д. Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави. — Археологія, 1978, 26, с. 49—58.

³ IPE, I², Надписи Ольвии. Л., 1968.

⁴ Зуц В. Л. Державний лад Ольвії в VI—I ст. до н. е.— УІЖ, 1970, № 9, с. 71.

⁵ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Спб., 1888, ч. I, с. 235; Oehler J. Агорономи. — RE, 1894, Bd 1, S. 883.

⁶ IPE, I², 128, 129, 685. Горбунова К. С. Посвятительная надпись в честь Ахилла — героя с острова Березань. — В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 96—99; Надписи Ольвии. № 90; Трещева Ю. Н. О двух ольвийских посвящениях Ахиллу. — ВДИ, 1975, № 1, с. 70—74.

⁷ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии. — ОАК за 1908 г. Спб., 1912, с. 75—76, Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья. М.; Л., 1955, ч. I, с. 47, рис. 8; Чистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. — Археология и история Боспора. Симферополь, 1962, т. 2, с. 84, № 36; Каришковский П. Й. Про державний устрій Ольвії. — УІЖ, 1973, № 2, с. 99, рис. 1, 6.

⁸ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, с. 298.

⁹ Блаватская Т. В. О финансовых коллегиях Ольвии и Истрии. — КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 57—58.

¹⁰ Каришковский П. Й. Про державний устрій Ольвії, с. 100.

цих гир. Вказана обставина дозволяє припускати, що абревіатури на гирях означали імена агораномів¹¹.

Проте необхідно зауважити, що наведені вище дані є побічними і не вичерпують всіх відомостей про діяльність магістратури в Ольвії. За останні роки в ході археологічних досліджень Ольвії та її периферії одержано нові пам'ятки про ольвійських агораномів, що дозволяють по-новому інтерпретувати не тільки вже давно відомі документи такого гатунку, але й

корінним чином переглянути питання про магістратуру агораномів в Ольвії взагалі.

Під час розкопок античної сільськогосподарської вілли № 1 в уроч. Дідова Хата одержано велику кількість цінного, часто унікального археологічного матеріалу¹². Зокрема, тут знайдено дві фрагментовані червоноглиняні ойнохоя (рис. 1) з рельєфними клеймами. Легенди клейм містять вказівку на посуду агоранома та абревіатури імен: АГОРАН, ΣΠΙΚΟΥ, ΤΟΥΧΑΡ (рис. 2) та ΑΡΙСΤΕΙ ..., АГОРАН ...

Основні прямокутні штемпелі супроводжуються додатковими ане-піграфічними клеймами одного штемпелю, на яких зображені, імовірно, морську тварину. Значення останніх поки що остаточно не з'ясоване. У всякому разі та обставина, що ці самі відбитки зустрічаються і на гирях, виключає можливість гадати про їх належність до керамесів.

Рис. 1. Червоноглиняна ойнохоя з агораноміним клеймом в приміщенні VIII вілли № 1 в уроч. Дідова Хата в момент знахідки.

Щодо дати наведених клейм, то в цьому відношенні необхідно зазначити, що вілла в уроч. Дідова Хата, як і інші пам'ятки такого роду, являє собою закритий археологічний комплекс, хронологічні рамки якого встановлюються досить надійно. Аналіз імпортного чорнолакового та розписного посуду з вілли дозволяє датувати її останньою третиною IV — першою половиною III ст. до н. е., проте вивчення нумізматичного матеріалу дає зможу уточнити дату загибелі цієї пам'ятки в межах 250—240 рр. до н. е.¹³ Таким чином, час існування вілли № 1 в уроч. Дідова Хата припадає на період між 331 р. до н. е. — дата похода Зопіріона на Ольвію¹⁴ — та 250—240 рр. до н. е. — початок корінних змін в етнічному середовищі оточуючих місто варварських племен¹⁵. Такій даті не суперечать і палеографічні особ-

¹¹ Карашковський П. Й. Про державний устрій Олівії, с. 101.

¹² Рубан В. В. Античная усадьба на побережье Бугского лимана. — АО 1973 г. М., 1974, с. 335—336; Рубан В. В., Буйских С. Б. Исследование в уроч. Дидова Хата. — АО 1975 г. М., 1976, с. 368.

¹³ Рубан В. В., Урсалов В. Н. Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бугского лимана. — ВДИ, 1978, № 3, с. 82—88.

¹⁴ Жебелев С. А. Милет и Ольвия. — Северное Причерноморье. М.; Л. 1953, с. 38—47; останнім часом питання про похід Зопіріона викликало дискусію серед румунських дослідників. А. Сучевяну висловив припущення про два походи Зопіріона (див.: *Suceveanu A. O ipoteza despre Zopyrion*. — SCIV, 1966, N 4, p. 635—644), проте ця гіпотеза відкинута В. Ілеску (див.: *Ilescu V. Campania strategului Zopyrion la Dunarea de Jos*. — Pontica, 1971, 4, p. 57—72), який також висловився проти думки дослідників, які вважають датою вказаними події 326 р. до н. е. (див.: *Ilescu V. Zum vermeintlichen pontisch-orientalischen Plan Alexanders des Großen*. — Ерітрап. XIV Міжнародная конференция античников социалистических стран. Ереван, 1976, с. 161).

¹⁵ Рубан В. В. Кельти на Південному Бузі та Нижньому Дніпрі. — УІЖ, 1978, № 9.

ливості шрифту агораномних клейм, які дозволяють відносити їх до першої половини III ст. до н. е.¹⁶

Повертаючись до розгляду наведених вище клеймованих ойнохой з Дідової Хати, зазначимо, що червонувата з світлою обмазкою (остання часто має зеленуватий відтінок) глина, з якої виготовлено ці посудини, не залишає місця сумніву в їх ольвійському виробництві, оскільки з ідентичної глини сформовано переважну більшість червоноглиняної столової ке-

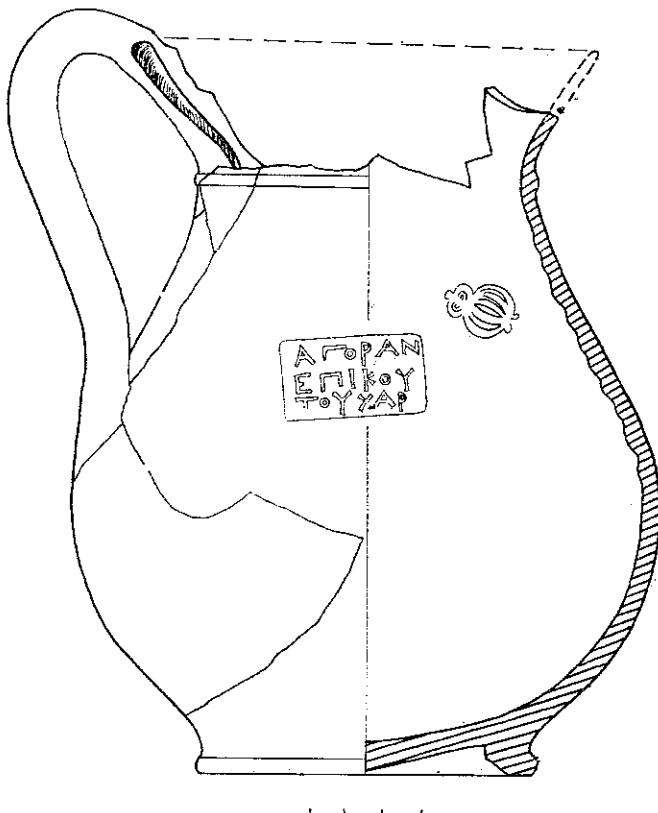

Рис. 2. Ольвійська червоноглинняна ойнохоя з агораномним клеймом з вілли № 1 в уроч. Дідова Хата (ДХ—73 в. № 1—36).

раміки в Ольвії¹⁷ та на території її хори в елліністичний період. Ця думка може бути підкріплена й іншими міркуваннями, а саме на основі онаматологічних висновків, що випливають з розгляду антропонімів наших клейм. Доповнення втраченої частини імені в двохрядковому клеймі не викликає особливих труднощів: ΑΡΙСΤΕΙ [ΔΟΥ] | ΑΓΟΡΑΝ [ΟΜΟΥΝΤΟΣ]. Як відомо, антропонім Άρістід фігурує в списку ольвійських громадян II ст. до н. е. як патронімік у сполученні «Діонісій, син Арістіда»¹⁸. Ім'я агоранома в трирядковому клеймі також находить відповідність в імені Епікура, сина Адраста з цього самого епіграфічного документа¹⁹. Дещо складніше визначення імені батька агоранома Епікура, так як воно подане в дуже скороченому вигляді ХАР. В ольвійській онамастиці додетського часу поки що засвідчено тільки два антропоніма з таким початковим компонентом: Хармос,

¹⁶ Книпович Т. Н. Греческое лапидарное письмо в памятниках Ольвии.— НЭ, 1966, 6, табл. IX.

¹⁷ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И.— В кн.: Ольвия. Киев, 1940, с. 129—168.

¹⁸ IPE, I², № 201, 1, 2.

¹⁹ Там же, 1, 6.

син Діфіла з надгробку V ст. до н. е.²⁰ та Харінавт на агораномній горі²¹. Отже, в даному випадку відсутні вагомі підстави для безсумнівного відновлення патроніміка в трирядковому клеймі, тому це питання залишається поки що відкритим. Найбільш разючим прикладом ономастичних відповідностей між агораномними клеймами та ольвійськими лапідарними написами є ім'я агоранома Педіея, сина Зоїла на клеймі з розкопок Ольвії (рис. 3) * та Зоїла, сина Педіея в згадуваному списку ольвійських громадян²². Зазначимо, що імена в цьому клеймі також подані в скороченому вигляді: ΠΕΔΙΕΩΣ ΖΩΙΑΓΟΡΑ, які доповнюються так: ΠΕΔΙΕΩΣ ΖΩΙ (ΛΟΥ) ΑΓΟΡΑ| ΝΟΜΟΥΝΤΟΣ|. Основний штемпель агоранома Педіея, сина Зоїла супроводжується анепіграфним клеймом, як і на ойнохоях з Дідової Хати. Зважаючи на особливості еллінської просопографії, в даному випадку на звичай давати ім'я діда внукові²³, можна впевнено розглядати вказаних ольвіополітів як родичів. Таким чином, беручи до уваги склад глини, з якої виготовлено клеймовані посудини, дані просопографії, а також що ці клейма зустрічаються виключно на території Ольвійського полісу, ми маємо змогу констатувати їх ольвійське виробництво.

Рис. 3. Частина червоноглинняної ойнохой з агораномним клеймом з розкопок Ольвії (0.60—3319).

агораномних клейм, проте вони досі залищаються невивченими і ніхто з дослідників не спробував їх систематизувати та поставити в зв'язок з ольвійським керамічним виробництвом. Так, наприклад, на знахідки агораномних клейм в районі ольвійської агори в комплексах елліністичного часу вказувала О. І. Леві²⁴, а Е. М. Прідік у своєму відомому каталогі керамічних клейм наводить агораномні клейма Ольвії, що зберігаються в Державному Ермітажі²⁵: ΑΓΟΡΑ (ΟΜΟΥΝΤΩΝ), ΙΚΕΣ (ΙΟΥ) ANTI (ΜΗΣΤΟΡΟΣ), MENAN (ΔΡΟΥ) та [ΑΓΟΡΑΝΟΜΟΥΝΤΩΝ], ΠΡΩΤΟΓΕΝ [ΟΥΣΝ [ΟΥΣ, ΔΗΜΗΤ]ΡΙΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ]. Як бачимо, серед опублікованих Е. М. Прідіком, на відміну від розглянутих вище клейм, представлени імена трьох агораномів. Всі антропоніми з цих клейм неодноразово засвідчено в ольвійській ономастичі додеського часу²⁶. Інші відомі нам екземпляри ольвійських агораномних клейм також містять у своїх легендах три імені. За своїми палеографічними ознаками вони відносяться до другої половини III—II ст. до н. е. Основні штемпелі часто супроводжуються анепіграфними відбитками гемм. Не ставлячи перед собою мети розгляду всіх відомих нам клейм цієї групи, більшість з яких мають дуже погану збереженість і не піддаються поки що достовірному читанню, обмежимося лише кількома прикладами з неопублікованих матеріалів.

З розкопок Ольвії 1957 р.²⁷ походить уламок червоноглинняної посудини

²⁰ Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.— МИА, 1956, № 50, приложение I, № 166.

²¹ Кашишковский П. И. Про державний устрій Ольвії, с. 99.

* Висловлюємо глибоку подяку Ю. Г. Виноградову, О. І. Леві та Н. О. Лейпунській за люб'язне сприяння в написанні цієї статті матеріалами з розкопок Ольвії.

²² IPE, I², № 201, 1, 21.

²³ Habicht Chr. Zur Kontinuität griechischer Eigennamen.— In: Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München, Bd 11, 1972, S. 110—113.

²⁴ Леві Е. И. Ольвийская агора.— МИА, 1956, № 50, с. 65.

²⁵ Прідік Е. М. Інвентарний каталог клейм на амфорних ручках і горльшках і на черепицях ермітажного собрания. Пг., 1917, с. 142, № 30, с. 97, № 733.

²⁶ Книпович Т. Н. Население Ольвии, приложение II, № 17, 48, 107, 137, 185.

²⁷ Інв. № 0/57—1100.

з клеймом: АГОРА (ΝΟΜΟΥΝΤΩΝ), ΔΗΜΗ (ΤΡΙΟ), ΑΘΗΝΑΙ (ΟΓ), ΠΟΣΙΔΕ (ΙΟГ).

Імена Деметрія, Атеная та Посідея належать до найпоширеніших ольвійських антропонімів і неодноразово зустрічаються в офіційних написах²⁸. Нещодавно цікавий екземпляр агораномного клейма знайдено на південний захід від агори. В легенді цього штемпелю представлено імена Агатарха Евбіота та якогось невідомого агоранома (третє ім'я не збереглось): АГОРАΝ (ΟΜΟΥΝΤΩΝ), ΑΓΑΘΑΡΧΟ (Γ) ΕΥΒΙΟΤΟΓ, ... (рис. 4, 1).

Друге клеймо з цієї ж ділянки городища досить надійно відновлюється на основі ідентичного штемпеля, знайденого в 1961 р. експедицією ЛВІА АН СРСР²⁹, за виключенням імені агоранома в третьому рядку (рис. 4,2): АГОРАΝΟΜ (ΟΥΝΤΩΝ), ΙΣΤΙΚΩΝΤΟ (С), Е ... ΡΟΦ (?), ΜΕΝΕΚΡΑΤΟΓ. Імена Агатарх, Евбіот, Гістікіон та Менекрат, що представлені в легендах цих клейм, добре засвідчені в ольвійських лапідарних написах³⁰.

Таким чином, наведений матеріал дозволяє з певністю твердити, що в елліністичний період в Ольвії існувала магістратура агораномів, однією з функцій якої був нагляд та контроль над керамічним виробництвом. Оскільки в IV ст. до н. е. державний лад Ольвії був таким самим, як і в елліністичну епоху³¹, то слід гадати, що функції агораномів також не мали істотних змін. Дійсно, для цього періоду нам відомі сірі посудини з розкопок Ольвії, на яких в консервативній формі відтиснуті клейма з іменами Агрона, Апатурія та Евполія³², правда, без вказівки на яку-небудь посаду. Але вірогідність їх приналежності агораномам здається цілком можливою.

Підсумовуючи відомі нам на даний момент дані про керамічні клейма ольвійських агораномів, можна поділити їх на три хронологічні групи, що різняться між собою і типологічними ознаками легенди.

До першої належать клейма, легенда яких містить відтиснуте в консервативній формі одне ім'я в родовому відмінку. Вказівка на державну посаду відсутня. Наприклад: ΟΙΡΥΟΤΑΠΑ³³. Час існування цієї групи клейм припадає на перші дві третини IV ст. до н. е.

До другої відносяться клейма з двома штемпелями. Один з них містить власне ім'я з патроніміком або без нього, а також вказівку на посаду агоранома. Додаткові клейма анепіграфні. Наприклад: ΑΡΙСΤΕΙ [ΛΟΓ, ΑΓΟΡΑΝ [ΟΜΟΥ³⁴. Час існування клейм цієї групи охоплює останню третину IV—першу половину III ст. до н. е., тобто ранньоелліністичний період.

Третя група клейм є найчисленнішою і відноситься до значно більшого періоду, ніж дві перші, а саме до другої половини III — першої половини I ст. до н. е. Основні штемплі містять три власні імена, яким передує вказівка на посаду агораномів. Додаткові штемплі, як і в клеймах другої групи, анепіграфні. Наприклад: ΑΓΟΡΑ [ΝΟΜΟΥΝΤΩΝ, ΗΡΟΦΙ [ΛΟΓ, ΣΙΜΟΥ?, ΣΙΒ[10³⁵.

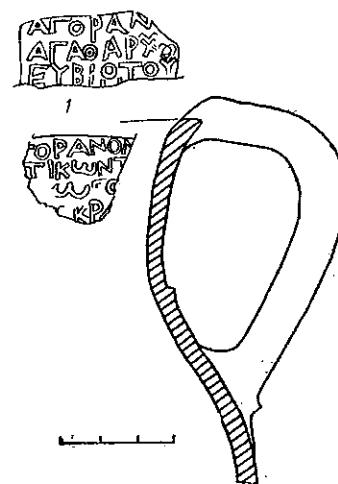

Рис. 4. Фрагменти червоноглиняних ойнохой з агораномними клеймами з розкопок Ольвії:

1 — інв. № 072/ЮЗА-384, 2 — 072/ЮЗА-49.

²⁸ Книпович Т. Н. Население Ольвии, приложение 11, № 9, 48, 182.

²⁹ Изв. № 061. 2220.

³⁰ Книпович Т. Н. Население Ольвии, приложение 11, № 1, 73, 110, 138.

³¹ Зуць В. Л. Державний лад Ольвії, с. 68.

³² Леви Е. И. Ольвийская агора, с. 62–63, рис. 21, 22.

³³ Там же, с. 62–63, рис. 22.

³⁴ Изв. № ДХ-75, ус. 1/50.

³⁵ Изв. № 0,49.2876.

Запропонована класифікація керамічних клейм ольвійських агораномів дає змогу простежити еволюцію чисельного складу цієї магістратури від IV ст. до н. е. по імператорський період історії Ольвії включно (рис. 5).

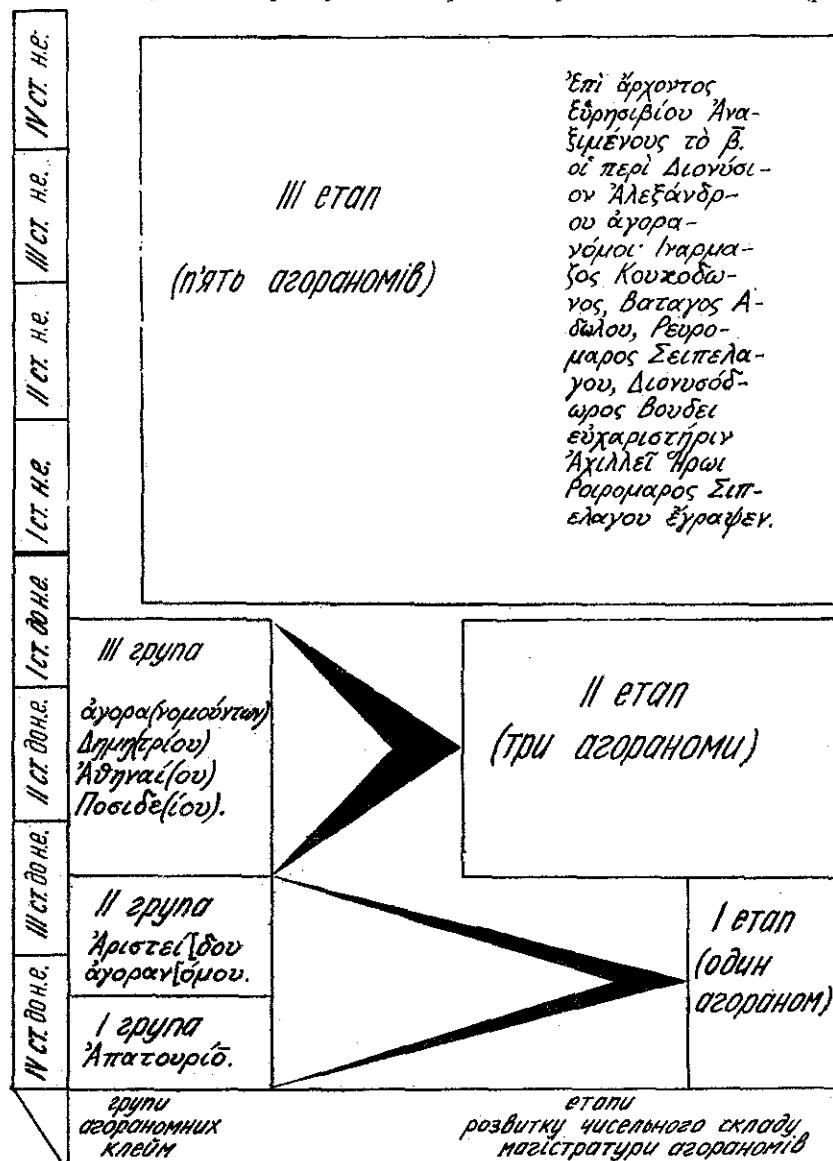

Рис. 5. Діаграма зміни чисельного складу колегії агораномів в Ольвії з класичної епохи до перших століть н. е.

Як свідчать керамічні клейма, в IV — першій половині III ст. до н. е. в Ольвії відповідна магістратура представлена однією особою, тоді як в період розвинутого та пізнього еллінізму вже фігурує колегія з трьох агораномів. Вотивні написи, дедикантами в яких виступають агораноми, дозволяють констатувати, що в перші століття нашої ери колегія агораномів в Ольвії налічувала вже п'ять осіб ³⁶. Перш ніж подати, на наш погляд, найвірогіднішу інтерпретацію відзначеної явища, звернемося до деяких особливостей державного ладу та державного устрою Ольвії, а також історичних подій, на фоні яких розгорталася діяльність розглядуваної магістратури.

³⁶ Див. Інв. № прим. 6.

Серед дослідників Ольвії довгий час панувала думка, висловлена ще в минулому сторіччі В. В. Латищевим, що місто в усі періоди свого існування було демократичною республікою³⁷. Нешодавно із запереченням цього твердження виступив В. Л. Зуць, який відмітив, що на початкових етапах розвитку Ольвії ще не склалися необхідні соціальні умови для виникнення рабовласницької демократії³⁸. Державний лад міста до кінця V ст. до н. е. дослідник розглядає як владу автократів³⁹, посилаючись на ольвійські монети з написами APIX, ΠΑΥΣ та EMINAK⁴⁰. Нам, проте, здається, що становлення рабовласницької демократії в Ольвії пройшло складніший шлях.

Як відомо, грецькі колонії часто повторювали державний лад та державні інститути своєї метрополії⁴¹. В Мілете — метрополії Ольвії та багатьох інших міст Середземномор'я та Причорномор'я⁴² — в період заснування таких колоній, як Істрія і Борисфен⁴³, панувала аристократія, з якою вели нещадну боротьбу демократичні верстви населення⁴⁴. Відносно державного ладу Борисфена в цей час ніяких писемних джерел не збереглося. Проте нам добре відомий державний лад Істрії та Аполлонії в архаїчну епоху, спільність історичної долі яких з Ольвією не викликає сумніву. Аристотель згадує, що на ранньому етапі в цих полісах панувала олігархія, яка знаходилася в соціальному антагонізмі з іншими верствами громадян⁴⁵. Т. В. Блаватська справедливо вбачає в цьому владу старої аристократії, що становила невелику групу серед населення міста⁴⁶. Пізніше, як свідчать епіграфічні джерела, тут було встановлено демократію. Зважаючи на те що в іонійських колоніях Західного Понту в архаїчний період існувала форма аристократичного правління, можна припускати і в сусідній колонії цього часу Борисфені — Ольвії — панування аристократії.

Однак низка джерел свідчить, що Ольвія у V ст. до н. е. перебувала під владою тиранів⁴⁷. Остання обставина дозволяє припустити, що поява тиранії в Ольвії сталася не пізніше першої половини V ст. до н. е., а точніше, близько 480—470 рр. до н. е., тобто тоді, коли з'явилися перші ольвійські «аси» з особовими іменами⁴⁸, які не могли бути ні епонімними, ні магістратськими⁴⁹. Саме на цей момент припадають і корінні зміни в просторовій структурі Ольвійського полісу. Приблизно на початку другої чверті вказаного століття археологічно простежується масове припинення життя на аграрних поселеннях Нижнього Побужжя⁵⁰, в той час як в Ольвії зареєстровано перехід до кам'яно-сирцевого домобудівництва та стрімке зростання

³⁷ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, с. 214.

³⁸ Зуць В. Л. Державний лад Ольвії, с. 67.

³⁹ Зуць В. Л. Державний лад Ольвії, с. 68.

⁴⁰ Карышковский П. О. О надписях на ранних монетах Ольвии.— МАСП, 1962, 4, с. 220—227.

⁴¹ Graham J. Colony and Mother-City in Ancient Greece. Manchester, 1964.

⁴² Bilabel F. Die ionische Kolonisation. Leipzig, 1920.

⁴³ Euseb., Chron. Can., p. 95.

⁴⁴ Нарис історії Мілета див.: Gaertringen H., Mayer M. Miletos.— RE, Bd. 15, S. 1566—1622.

⁴⁵ Aristot., Pol. V, 5, 1—7.

⁴⁶ Блаватська Т. В. Западнопонтийские города в VII—I веках до н. э. М., 1952, с. 49.

⁴⁷ См.: Рубан В. В. К вопросу о датировке поселения Козырка II.— В кн.: Древние культуры Северного Причерноморья. Київ, 1978. Думка про династію ольвійських тиранів висловлювалася деякими дореволюційними дослідниками (див.: Цибульський С. А. Греческие монеты. Спб., 1894, с. 21; Штерн Э. Р. Археологические новинки.— ЗООИД, 1904, 25, Протоколы, с. 54).

⁴⁸ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э.—IV в. н. э.). Автограф. дис. ... докт. ист. наук. Л., 1969, с. 12. Пор. появу монархічної влади в цей час на Боспорі. Тиранія існувала в V ст. до н. е. і в такій іонійській колонії, як Сінопа.

⁴⁹ Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы.— ВДИ, 1978, № 2, с. 83.

⁵⁰ Рубан В. В. Рец. на кн. Wāsōwicz A. Olbia pontique et son territoire. Paris, 1975.— ВДИ, 1977, № 2, с. 150.

території міста⁵¹, яке за дуже короткий період досягло розмірів, фактично близьких до території Ольвії доби її найбільшого розквіту. Синхронність цих явищ наштовхує на думку про те, що швидкий темп урбанізації Ольвії, яка ще наприкінці VI ст. до н. е. являла собою рустифіковане поселення, став можливим внаслідок притоку людських сил всієї общини ольвіополітів (полісу), тобто синойкізму поселень Нижнього Побужжя⁵². В цьому відношенні необхідно зазначити, що не виключена можливість заходів тиранічної влади, спрямованих на концентрацію демографічного потенціалу полісу для проведення таких значних робіт, як будівництво ліній кріпосних стін, храмів, портових споруд тощо. Адже добре відома бурхлива будівельна діяльність ранніх грецьких тиранів, яка часто багато в чому змінювала облік відповідних міст⁵³.

Таким чином, є підстави вважати, що в загальних рисах державний лад Ольвії догетьського періоду пройшов шлях від аристократичної форми правління в епоху архаїки через тиранію у V ст. до н. е. до рабовласницької демократії, що встановилася, наймовірніше, на рубежі V і IV ст. до н. е., тобто становлення державного ладу Ольвії є типовим процесом для античної Греції.

Слід гадати, що відповідним чином змінювався апарат державного управління Ольвійського полісу. У всяком разі наведені матеріали про магістратуру агорономів свідчать на користь того, що остання почала здійснювати контроль над стандартною керамічною продукцією не раніше першої половини, найвірогідніше, початку IV ст. до н. е. З другого боку, оскільки з розкопок Ольвії походить черепок з клеймом EMINAKO, можна припускати, що зазначені функції в V ст. виконувалися від імені тирана.

Не вдаючись до подробиць історії Ольвії часів демократичної республіки, нагадаємо тільки про те, що стрибкоподібне збільшення кількості посад агорономів співпадає з моментами різкого погіршення становища міста. Дійсно, IV — перша половина III ст. до н. е. відзначаються глибокою політичною та економічною кризою полісу⁵⁴. З декрету на честь Протогена⁵⁵ випливає, що полісна казна в цей час майже була пустою і практично всі державні заходи виконувалися за рахунок осіб, які обиралися на відповідні посади. Тому немає нічого дивного в тому, якщо припустити збільшення витрат приватних коштів у вигляді літургій як наслідок вичерпання державних економічних ресурсів. Особливого інтересу в цьому плані набуває нова інтерпретація П. Й. Карышковського початкової строчки декрету на честь амісенського кібернета часів правління Мітрідата Євпатора⁵⁶. З запропонованого дослідником відновлення [ΠΕΡΩΜΕΝΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟ]Σ ΤΟΥ ΜΕΤΑ ΠΟΣΙΔΕΟΝ ΑΝΑΞΑ [ГОРОУ] випливає, що на відповідний строк посада епоніма була передана верховному божеству, так як не знайшлося бажаючих нести значні витрати з особистих рахунків, займаючи посаду епоніма міста⁵⁷. Не була виключенням з цього правила і магістратура агорономів. Останнє яскраво ілюструється істрійським декретом, яким встановлено Арістагора, сина Апатурія. Будучи обраним агорономом, він протягом року зразково виконував свої обов'язки, продаючи дешево хліб та вино, а також зменшуючи ціни на інший провіант. Потім він збудував

⁵¹ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в I тысячелетии до н. э.— В кн.: Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1977, с. 39—40.

⁵² Рубан В. В. Некоторые аспекты изучения процесса формирования античных городов Северо-Западного Причерноморья.— В кн.: Древние города. Л., 1977, с. 42—44.

⁵³ Kolb F. Bau-, Religions- und Kulturpolitik der Peisistratiden.— JDAI, 1977, Bd 92 (1978), S. 99—138.

⁵⁴ Про початок економічної кризи Ольвії див.: Рубан В. В., Урсалов В. Н. Ольвийские монеты, с. 86—87.

⁵⁵ IPE, I², № 32.

⁵⁶ Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы, с. 87.

⁵⁷ Там же, с. 86.

агорономій, за що народ, відзначаючи заслуги Арістагора, обрав його агорономом ще на два роки, протягом яких він діяв таким же чином, як і раніше⁵⁸. Отже, ольвіополіти, становище яких в елліністичну епоху було значно скрутнішим, ніж істрійців, змушені були вдаватися до збільшення кількісного складу магістратури агорономів, щоб необхідні витрати розподілити між членами цієї колегії. У противному ж разі не було б забезпечене її безперебійне функціонування.

Для вивчення політичної і соціальної історії Ольвії епохи демократичної республіки не позбавлений інтересу також розгляд осібових імен, які містяться в легендах ольвійських агорономічних клейм. Крім вже згадуваних патроніміків ΖΩΙΛΟΣ та ХАР (...) нам відомі такі:

Ім'я агоронома	Місце видання або інвентарний номер клейма	Ім'я агоронома	Місце видання або інвентарний номер клейма
ΑΓΡΩΝ ΑΘΗΝΑΙΟΣ	МИА, № 50, с.62—63 0.56.б.н., 0.57, 1100, НКМ, б. н. 0.1907. 1753	ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ ΜΕΝΕΚΡΑΤΗΣ	Придик Е. М. Каталог, № 30 0.61.2220; 0.72, 49, ЮЗА
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΤΙΜΗΣΤΩΡ	Придик Е. М. Каталог, № 30	ΠΑΝ [...] ΠΕΔΙΕΤΣ	НКМ, б. н. 0.60.3316/3319
ΑΠΑΤΟΥΡΙΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΔΑΙΚΡΑΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ	МИА, № 50, с. 62—63 ДХ-75, ус. 1/50 0.1907. 1753 0.57.1100; Придик Е. М. Каталог, № 733	ΠΟΛΥΞΕΝΙΔΗΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ ΠΟΛΥ [...] ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	Ол. Э.7235 Ол. Э.7235 0.56.546 0.56.б.н. 0.57.1100 Придик Е. М. Каталог, № 733
ΕΠΙΚΟΤΡΟΣ ΕΥΠΟΛΙΣ Ε...РОФ... ΗΡΟΦΙΛΟΣ ΙΚΕΣΙΟΣ	ДХ-73, ус. 1/30 МИА, № 50, с. 63 0.72.49, ЮЗА 0.49.2876 Придик Е. М. Каталог, № 30	ΣΙΜΟΣ (?) ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΣΩΣΙΒΙΟΣ ΦΙ (...) ХАР (...)	0.49.2876 0.56.546 0.49.2876 0.56.546 НКМ, б. н.
ΙΣΤΙΚΩΝ ΔΗΝΑΙΟΣ	0.61.2220, 0.72.49, ЮЗА 0.56. б. н.		

Звичайно, ольвійська просопографія елліністичної епохи має стати темою окремої праці, тому, завершуючи наше дослідження, зазначимо особливість наведених вище антропонімів, переважна більшість з них співпадають з іменами ольвіополітів, які займали ті чи інші державні посади. Останнє наводить на думку, що в елліністичний період в Ольвії склалася певна група заможних осіб — свого роду еліта, які почергово обиралися на різні державні посади, в тому числі й жерцями Аполлона — епонімами міста⁵⁹. Особливо багато відповідностей між іменами агорономів та інших офіційних осіб із списком ольвіополітів⁶⁰, характер якого до сих пір вважається неясними. Останнім часом вже не викликає сумніву його датування II ст. до н. е., однак, що це за список і з якого приводу його було складено, дослідниками не з'ясоване⁶¹.

Нам здається, що наявність у наведеному документі імен ольвіополітів, згадуваних в інших офіційних постановах III ст. і навіть у IV ст. до н. е., на що вже звертає увагу В. В. Латишев⁶², а також присутність в списку імен дідів та їх онуків⁶³ дозволяють констатувати, що перед нами діахронний запис імен, який складено у II ст. до н. е., проте своїм змістом він охоплює значно раніші часи. Однак його фрагментарність позбавляє можливості з певністю судити про характер документу. Якщо ж виходити з того, що це —

⁵⁸ SIG³, п. 708, 39—45.

⁵⁹ Пор., наприклад, кількість посад ольвійського Протогена та істрійського Арістагора.

⁶⁰ IPE, I², № 201.

⁶¹ Книпович Т. Н. Население Ольвии, с. 130—131.

⁶² IPE, I², р. 196.

⁶³ Книпович Т. Н. Население Ольвии, с. 130.

діахронний запис імен, який охоплює колосальний хронологічний відрізок, то можна припустити, що він являє собою щорічну фіксацію ольвійських епонімів. Необхідно разом з тим зазначити, що такому припущенням суперечить факт відсутності в цьому написі згадок про Аполлона як епоніма. Проте реконструйований П. Й. Каишковським напис з датою по імені верховного божества відноситься до заключного етапу існування додескої Ольвії, в той час як вказаний список могли скласти дещо раніше, до того ж до нас не дійшла його заключна частина. Якщо в майбутньому пощастиТЬ підтвердити епонімний характер цього документу іншими матеріалами або міркуваннями, то найвірогіднішою датою початку запису імен в ньому слід вважати час переходу від тиранії до демократії, як це мало місце в метрополії Ольвії — Мілеті.

В. В. РУБАН

Магістратура агораномов в Ольвії

Резюме

Прямі свідчення про діяльність агораномів в Ольвії, відомі від настійчевого вре-
мени в літературі, відносяться до перших століть нашої ери. В останні роки з'явилися нові
источники про функціонування цієї магістратури в більш ранній період — IV—І вв. до н. е. Таковими є керамічні клейма, збереглися на стінках
мерних схінох. Агораномічні клейма з Ольвії представляються можливим розділити
на три групи: I — одне ім'я в родительському падежі (перші два третини IV в. до н. е.), II —
одно ім'я з прізвищем або без нього і зазначенням посади агоранома (останні третини IV —
перша половина III до н. е.), III — три імена з зазначенням посади агораномів (друга
половина III — перша половина І в. до н. е.). Сполученість вказаного в статті матеріалів
позволяє проследити еволюцію численного складу розглядуваної колегії в Оль-
вії починаючи з IV в. до н. е. і до кінця імператорського періоду.

Є. В. МАКСИМОВ

Кераміка зарубинецької культури

На поселеннях і могильниках зарубинецької культури кераміка місцевого
виробництва — уламки і цілі посудини — становить найбільшу групу
знахідок і значною мірою визначає характер цієї культури, створюючи
специфічний комплекс старожитностей, не схожих на пам'ятки інших син-
хронних культур. Місцевий зарубинецький посуд також має певні риси,
які дозволяють віднести його джерела в культурах попереднього часу заруби-
нечкої і суміжної території.

Вказані особливості зарубинецької кераміки привернули до неї пильну
увагу численних дослідників, які займалися вивченням зарубинецьких ста-
рожитностей, — В. В. Хвойки, П. Рейнеке, П. М. Третьякова, Ю. В. Кухаренка та ін.
Проте наявні численні праці з цього питання цілком не висвітлюють проблему.
Таке становище можна зрозуміти, оскільки на ранньому
етапі дослідження фактичних матеріалів було ще замало і упереджені та
навіть тенденційні погляди виглядали цілком імовірними. Тому В. В. Хвойка,
який мав справу тільки з специфічною за своїм складом керамікою по-
ховань, де переважали чорнолощені посудини, відмітив в зарубинецькій
кераміці наявність латенських рис в поєднанні з місцевими — скіфськими¹.

П. Рейнеке, користуючись тими самими матеріалами, визначав схожість
зарубинецького посуду з керамікою деяких германських племен
Середньої Європи. Такої точки зору дотримувалися К. Такенберг,
Ю. В. Кухаренко² та ін.

¹ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Київ, 1913.

² Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры. — СА, 1960, № 1.

Останнім часом джерелознавча база поповнилась за рахунок численних нових матеріалів з могильників та поселень. Тільки цілих посудин відомо тепер понад 1000 екз.— горицьків, корчаг, конічних кришок до них, мисок, кухлів, ваз, сковорідок. Це дозволило встановити схожість деяких груп зарубинецького посуду з місцевою керамікою попередньої доби, що відбито в працях В. П. Петрова³, П. М. Третьякова⁴ та ін.

Крім розходжень в генетичному плані не існує також загальновизнаної типології зарубинецького посуду. Наявні праці з цього питання свідчать про різні принципи класифікації кераміки, проте таке становище відбиває реальний факт відсутності в археологічній науці єдиної уніфікованої схеми.

На нашу думку, приймаючи до уваги наявні керамічні реалії, найдосконалішим є визначення типів зарубинецької кераміки за формами і пропорціями тулуба посудин, які визначаються висотою розміщення і профілем плічок, розмірами і формою вінець та денець.

Відмічаються дві різновидності плічка: яке розташоване приблизно посередині висоти посудини — так зване середнє плічко, що знаходиться десь на рівні двох третин висоти — високе плічко.

Крім вказаних трапляється певна кількість посудин, класифікація яких зустрічає труднощі, в кращому випадку може бути лише приблизою. У них плічка і не середнє і не високе, параметри вінець та денець також точно не співпадають з прийнятою типологією. Відмінності цих посудин обумовлено технологією виготовлення зарубинецької кераміки, формовка якої провадилася вручну. При такому способі виготовлення посудинам часто надавалися певні індивідуальні особливості, які виходили за межі традиційних керамічних форм.

Тому не дивно, що інколи в однотипному наборі з поховання чи житла знаходяться несхожі посудини, що сприяло появі в науковій літературі великої кількості їх типів.

Говорячи про технологічні особливості зарубинецької кераміки, необхідно відмітити наявність двох груп посудин — з шерехатою і лощеною поверхнями⁵, які відомі не тільки у горшків, а й серед мисок та кухлів.

Посуд з шерехатою поверхнею (насамперед це кухонні горшки і конічні кришки до них), а також корчаги виготовляли з керамічної маси, до складу якої крім глини входили як домішки крупний шамот або товчений камінь. Поверхня цих посудин, часто горбкувата від домішок, мала темносірий або темно-броннатний колір, який вони отримували при випалі на вогнищі, проте черепок був досить щільним, що свідчить про достатнє нагрівання.

Чернолощений посуд мав головним чином столове призначення. Відмітною його особливістю, крім чорного кольору поверхні, є старанна формовка, яку робили за допомогою поворотного пристосування типу ручного гончарного круга, на що, крім інших фактів (наприклад, відбиток вісі круга), вказує виключна симетричність цих посудин, в тому числі великих за розмірами (діаметром по вінцям понад 40 см).

Керамічна маса була добре відмуленою і старанно вимішаною, до її складу входили дрібний пісок, роздрібнений шамот та органічні домішки. Поверхні посуду старанно загладжувалися і на вигляд були матовими або ж блискучими — лощеними. Лощіння робили за допомогою кістяного чи гляніяного широкого (1 см) лошила, за яке іноді правили торцеві частини стінок античних амфор.

Чорному кольору посудин сприяло неповне вигорання наявної в глині органічної домішки, оскільки таку кераміку нагрівали лише до 500—600°, а потім швидко занурювали у борошняний розчин.

³ Петров В. П. Зарубинецько-корчуватська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій.— Археологія, 1961, т. 12.

⁴ Третьяков П. Н. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне.— СА, 1968, № 4.

⁵ Докладніше про це див.: Пачкова С. П. Виготовлення кераміки у племен зарубинецької культури.— Археологія, 1972, 5.

Зазначимо, що поняття «столовий» посуд є досить умовним для групи чернолощених горщиків. До столу подавалася яксьо його незначна частина — невеликі горшки з декоративними ручками, які використовувалися як кухлі. Малоімовірно, що у великих чернолощених горшках зберігали, як і в корчагах, припаси і воду. Правдоподібніше, що вони призначалися для якихось ритуальних цілей, про що свідчить їх обов'язкова присутність

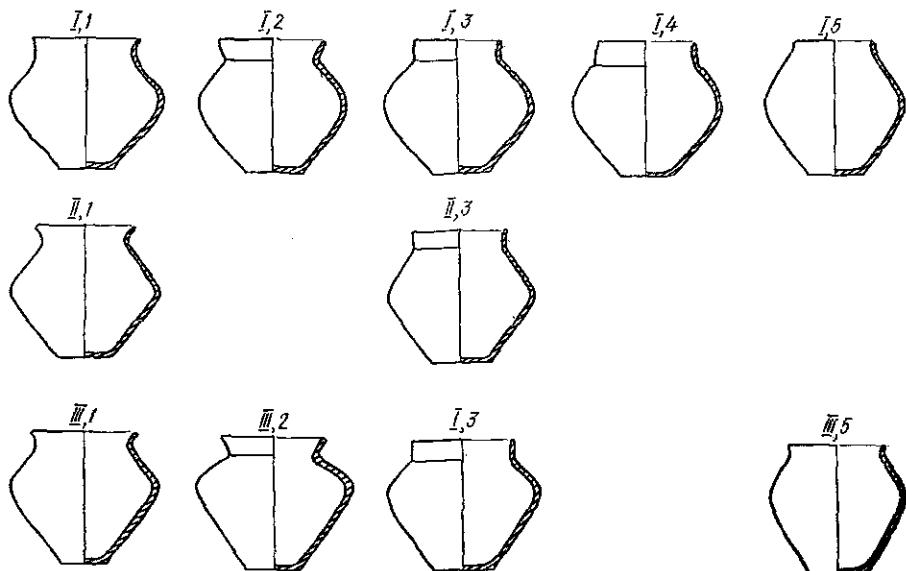

Рис. 1. Типологія зарубинецьких горшків і корчаг. Римськими цифрами позначено тип посудин, арабськими — варіант.

в складі похованального інвентаря, а також своєрідна піктограма, виявлено на шийці великого чернолощеного горшка з Пирогівського могильника⁶.

Типологія горшків і корчаг. Ці групи кераміки мають схожі форми і пропорції, але різні функціональні призначення і розміри.

Горшки призначалися для приготування їжі, їх висота 18—26 см, вінчя діаметром 15—22 см, товщина стінок сягала 1 см. Такі посудини, обсягом до 3—4 літрів, часто мали сліди копоті на поверхні.

Корчаги призначалися для зберігання припасів і води. Їх висота близько 45—50 см, діаметр плічок та вінець близько 40 см, товщина стінок 1,5 см, обсяг близько 20 л. Вони не мають слідів вогнища, їх традиційне місце — в кутку житла або поблизу його стін, де часто знаходять *in situ* нижні частини таких корчаг.

За висотою розміщення плічок виділяються три типи горшків і корчаг. До першого і другого типів належать горшки і корчаги з середнім плічком, з них перший тип має плічко округлого профілю, а другий — гострого. До третього — посудини з високим і округлим плічком (рис. 1). Отже, в кількісному відношенні переважають горшки з округлим плічком.

За конфігурацією і розмірами вінець виділяються п'ять варіантів горшків і корчаг. До першого варіанту належать посудини з великими і плавно відгинутими назовні вінцями, іноді орнаментованими по краю ямками або насічками.

До другого — посудини з великими (3—5 см) і прямими вінцями, відгинутими назовні під кутом приблизно 45°. На місці з'єднання вінець з тулубом іноді є пролощена смуга або трохи заглиблена лінія.

⁶ Кубышев А. И., Максимов Е. В., Пироговский могильник.— МИА, № 160. Л., 1969.

Третій і четвертий варіанти є різновидами другого варіанту, їх відмінність полягає в тому, що у третього варіанту вінця вертикальні, а у четвертого — загнуті до середини посудин під кутом близько 45° . У місці з'єднання вінець з тулубом іноді є невеликий уступ шириною до 2—3 мм.

Вінця п'ятого варіанту горшків і корчаг характеризуються маловиразністю. За розмірами і формою вони є безпосереднім продовженням тулубу, виступаючи над ним в середньому на 1 см.

Для горшків і корчаг першого типу відомі всі п'ять варіантів вінець, серед другого типу трапилися вінця першого і третього варіанту, третій тип посудин представлено 1, 2, 3 та 5-м варіантами.

Наведена характеристика цієї групи зарубинецького посуду не вичерпує всієї його різноманітності, яка залежала від факторів часу і території.

На Середньому Подніпров'ї відомі горшки дев'яти різновидностей, що перевищує цей показник для Прип'ятського Полісся (7) і є значно більшим, ніж на Верхньому Подніпров'ї (3), Верхньому Подесення (4) і Південному Побужжі (4) (табл. 1).

Таблиця 1

Типологія горшків і корчаг зарубинецької культури по регіонах

Період	Тип, варіант *												Всього
	I, 1	I, 2	I, 3	I, 4	I, 5	II, 1	II, 3	III, 1	III, 2	III, 3	III, 5		
Середнє Подніпров'я	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	9	
Прип'ятське Полісся	-	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	7	
Верхнє Подніпров'я	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	3	
Верхнє Подесення	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	4	
Південне Побужжя	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	4	
Всього	4	2	3	2	3	3	1	5	1	1	2		

* Римськими цифрами позначено тип посудин, арабськими — варіант.

Привідною формою середньодніпровських горшків раннього часу (ІІІ—I ст. до н. е.) були округлоплеці посудини з середнім і високим плічками типів I і III, тоді як гостроплеці посудини типу II трапляються значно рідше (8 : 1), при тому на поселеннях — головним чином горшки, а також корчаги типу I, 1, а на могильниках — горшки типу I, 2, I, 3, III, 2 (рис. 2, 1—3, 7), виконані в чорнолощеній техніці. Висота таких посудин неоднакова — від 14 до 40 см. Горшки по плічку іноді прикрашалися наліпним валикоподібним орнаментом у формі підкови або ж літери «л».

В пізніші часи — з рубежу нашої ери — привідною формою стають горшки (і корчаги) типу III, 1 (рис. 2, 6).

Типи I, 4, I, 5 та III, 5 представлени на Середньому Подніпров'ї нечисленними екземплярами (або фрагментами) великих посудин-корчаг⁷. Відмінною рисою найоригінальніших з них — типу I, 4 — є обробка тулубу «рустом», вона горбкувата, в той час як вінця і придонна частини лощені, а по плічкам наліплювався розчленований валик (рис. 2, 4).

Миски в зарубинецькій кераміці Середнього Подніпров'я по кількості знайдених фрагментів (на поселеннях) та цілих посудин (на могильниках) займають друге місце після горшків. В Корчуватівському могильнику, наприклад, іх було здобуто 41 (горшків 105), в Пирогові, за даними 1966 і 1967 рр., — 53 (горшків 78).

Типологічне виділення мисок зроблено на підставі особливостей форми плічок, профілю вінець та вигляду денеца. Плічко у більшості мисок високе,

⁷ Максимов Є. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора.— Археологія, 1971, 4.

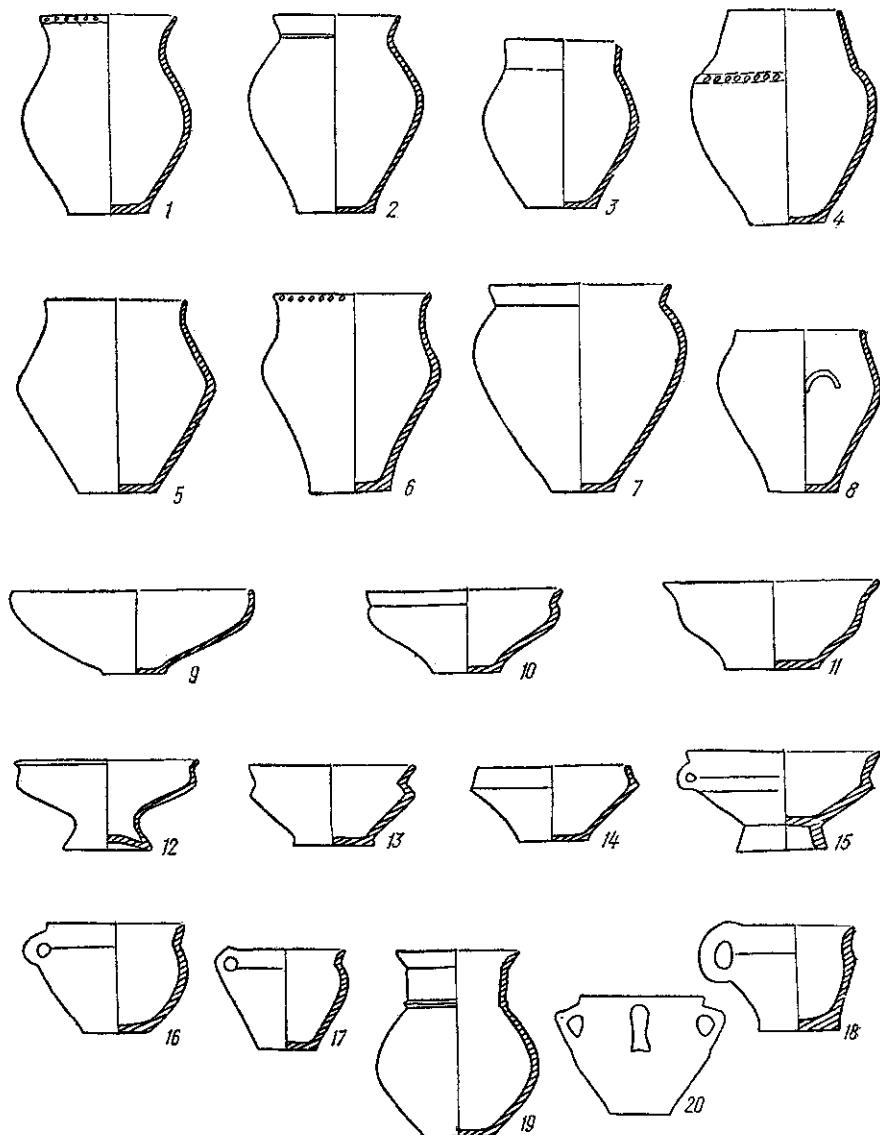

Рис. 2. Зарубинецькі посудини Середнього Подніпров'я:
1 — Межирічі, 2, 14, 16, 19 — Зарубинці; 3, 5, 8 — Пирогів, 4 — Пилипенкова Гора, 6, 7 — Лютіж, 12 — Кийлів, 13 — Пищальники, 14, 18 — Корчувате, 20 — Вишеньки.

вінця відігнуті до середини, назовні або ж вертикальні, денця, як правило, плоскі, інколи — кільцеві. Враховуючи ці особливості, можна поділити зарубинецькі миски на три типи.

До I типу (див. рис. 7) належать миски з округлим плічком, загнутими досередини вінцями (перший варіант) або ж вінцями слабо загнутими, майже вертикальними (другий варіант). Відмітними особливостями мисок першого варіанту є також невелика висота посудини, досить вузьке плоске денце, тоді як вінця мають значний діаметр (до 35—40 см). Такі миски відомі в невеликій кількості на ранніх пам'ятках Середнього Подніпров'я (поховання № 26 Пирогівського могильника) (рис. 2, 9). Вони генетично пов'язані з мисками, поширеними в Лісостеповому Подніпров'ї в скіфський час, чим пояснюється як особливість форми, так і наявність їх в ранніх зарубинецьких комплексах.

Миски другого варіанту набули повсюдного поширення з рубежу нашої ери. Для них характерні широке дно, невеликий діаметр вінець (15—20 см) при досить значній висоті (10—15 см) (рис. 3, 8; 4, 4; 5, 5; 6, 5).

ІІ тип — це миски з округлим плічком, відігнутими назовні, вигнутими чи прямими вінцями. Для першого варіанту мисок цього типу (рис. 7) властиві саме вигнуті, так звані S-подібні вінця. Такі миски з вузьким плоским денцем і широким отвором зустрінуті на Південному Бузі серед матеріалів ранньозарубинецького поселення Пархомівка (розкопки П. І. Хавлюка). Подібні миски були поширеними в Прип'ятському Поліссі (рис. 3, 9), де вони становили провідну форму цієї групи посуду⁸. Більш високі і вузькі миски подібного вигляду, з ширшим денцем відомі в пізніший час на території Подніпров'я і Побужжя (рис. 4, 5; 6, 6).

Другий варіант мисок цього типу (див. рис. 7) характерний лише для пам'яток Середнього Подніпров'я III—I ст. до н. е. Миски мали вигляд переважно низьких і широких посудин на вузькому і плоскому денці (рис. 2, 10). Для них властиві акуратне, в деяких випадках — навіть вишукане виготовлення, добре лощіння, великоподібний бочок. Відмітною рисою мисок є невеликі (до 3 см) прямі вінця з 2—3 чіткими гранями на внутрішньому боці, такі грані робилися на посуді лише до рубежу нашої ери⁹.

Третій варіант представлено високими мисками з невеликим (до 20 см) отвором, але широкими плоскими денцями. Вінця цих посудин відігнуті назовні, вони прямі і великі (до 5 см), проте граней не мають. Якість лощіння досить низька. Миски трапляються на Середньому Подніпров'ї (рис. 2, 11) та Прип'ятському Поліссі (рис. 3, 10) в комплексах від рубежу нашої ери.

Миски четвертого варіанту за профілем схожі на посудини другого варіанту, маючи плавно відігнуті назовні невеликі вінця S-подібної форми. Відмітною ознакою цих мисок є кільцеві денця висотою 1—5 см, поширені у I—III ст. н. е. на Подніпров'ї (рис. 2, 15; 4, 6), в районі Прип'яті (рис. 3, 11) та Південного Бугу (рис. 6, 7).

До III типу мисок відносяться посудини з гострим плічком. Цей тип, як і попередній, має чотири варіанти.

Перший варіант — це досить високі посудини з вузьким денцем, плавно відігнутими назовні вінцями невеликого (до 20—25 см) діаметра (див. рис. 7). Такі миски (рис. 4, 8) були провідною формою подібних посудин ранньозарубинецьких пам'яток Верхнього Подніпров'я¹⁰.

У мисок другого варіанту невеликі (1,5—2,5 см), різко відігнуті назовні прямі вінця діаметром 15—20 см, широке денце. Трапляються серед пам'яток Середнього Подніпров'я (рис. 2, 13), Прип'яті (рис. 3, 12) та Верхнього Подніпров'я (рис. 4, 7) у I—II ст. н. е.

Миски третього варіанту мають прямі вінця середнього розміру (2—3,5 см), поставлені вертикально або з невеликим нахилом до середини посудини. У місці переходу вінець у тулуб іноді утворено невеликий гострий уступ. Денця звичайно досить широкі, діаметр отвору різний (30—35 см). Такі миски властиві пізньозарубинецьким пам'яткам усього регіону цієї культури (рис. 2, 14; 3, 14; 4, 9; 5, 7; 6, 8). Здається імовірним, що виникнення таких мисок пов'язане з безпосереднім впливом близьких за профілем (з вертикальними вінцями як головною особливістю) ранньоримських червонолакових мисок, добре відомих також на нижньодніпровських поселеннях Ольвійської периферії, яка була зоною контактів зарубинецького населення Середнього Подніпров'я з античним світом¹¹.

Четвертий варіант — це миски середніх розмірів з діаметром вінець близько 20 см, висотою 10—14 см. Вінця невеликі, прямі, різко відігнуті

⁸ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.— САИ, 1964, с. 28.

⁹ Мачинский Д. А. О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур.— КСИА АН ССР, 1963, вып. 94.

¹⁰ Кухаренко Ю. В. Чаплинський могильник.— МИА, 1959, № 70.

¹¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972.

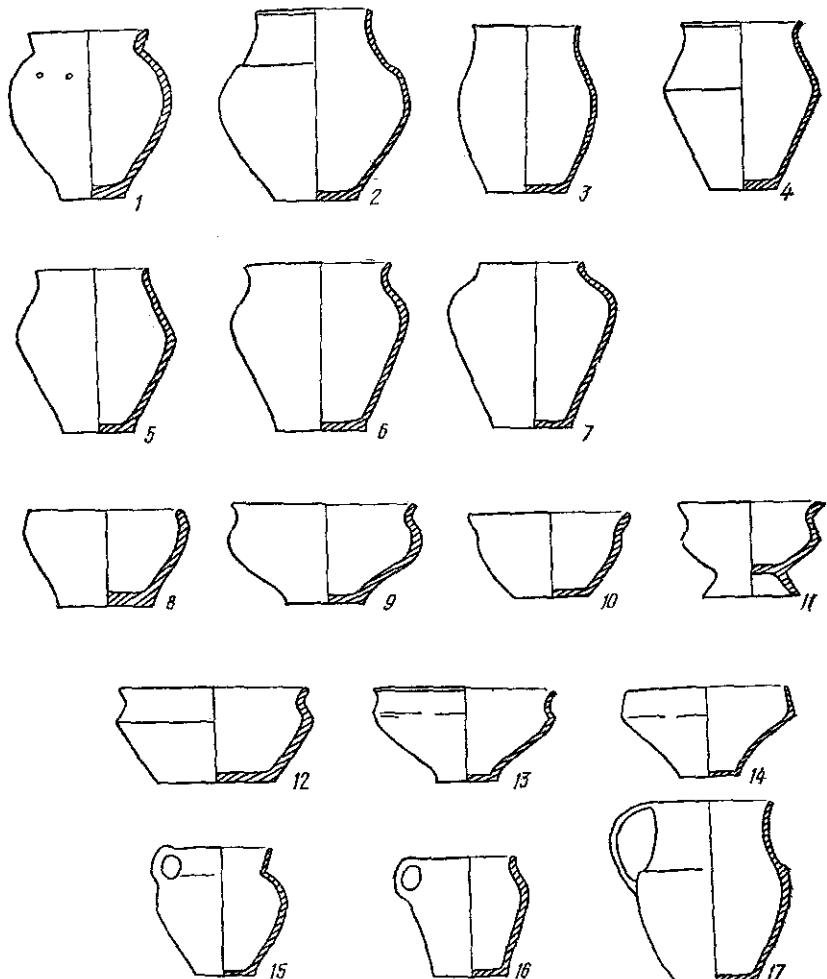

Рис. 3. Посудини з могильників Прип'ятського Полісся:
1 — 3, 8, 11, 15, 16 — Отвержичі, 4 — 7, 9, 10, 12 — 14, 17 — Велемичі.

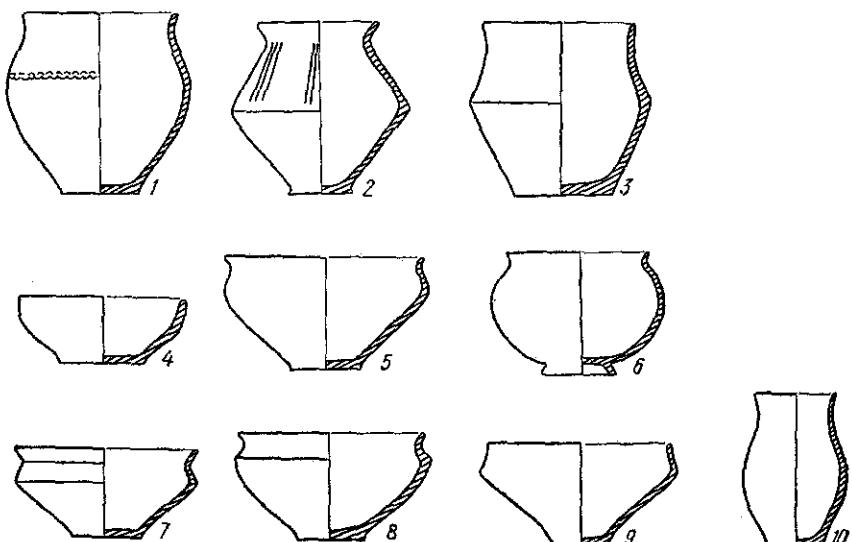

Рис. 4. Кераміка з могильника і поселення (3, 9) Чашлин на Еерхньому Пров'ї.

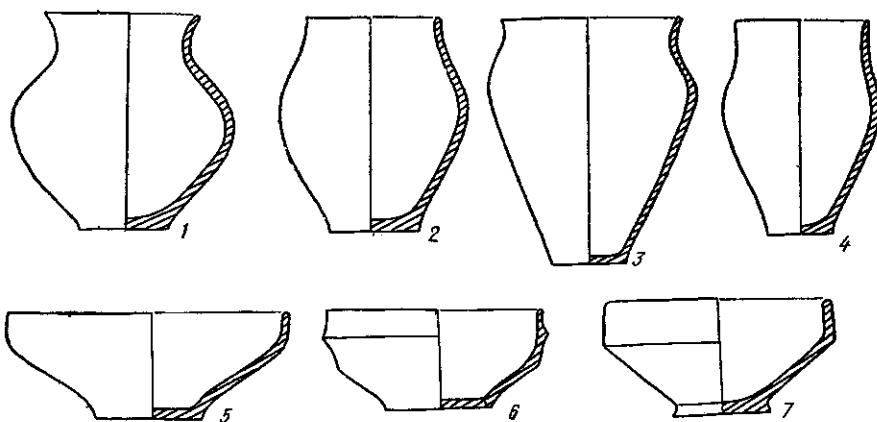

Рис. 5. Посудини з Почепського селища (Верхнє Подесення).

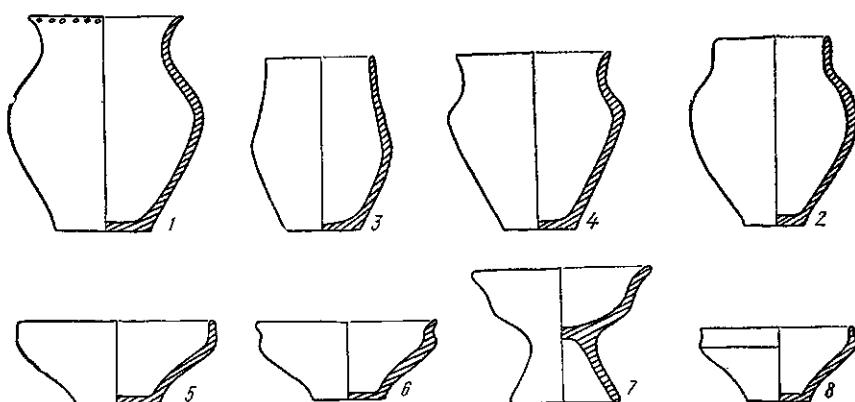

Рис. 6. Кераміка Південного Побужжя.

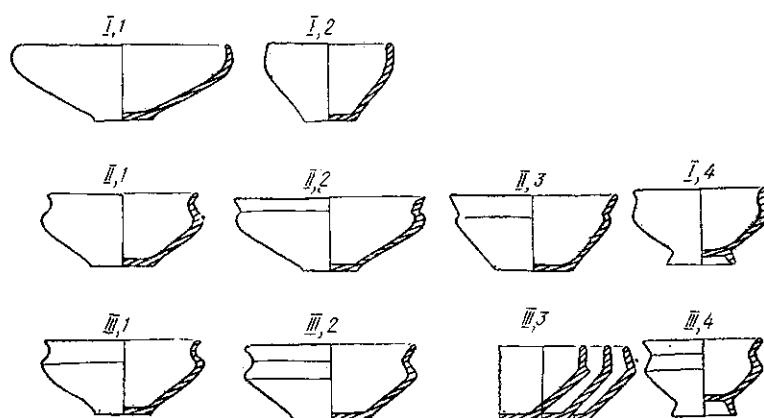

Рис. 7. Типологія мисок зарубинецької культури. Римські цифри визнають тип, арабські — варіант посудини.

казовні, денце кільцеве, висотою до 5 см, що є відмітною особливістю посудин, відомих серед пам'яток Середнього Подніпров'я I—II ст. (рис. 2, 15).

Отже, розглянувши зарубинецькі миски, приходимо до думки, що і ця група посуду, подібно горшкам, не була єдиною для всієї території зарубинецької культури. Факти свідчать, що у кожного зарубинецького регіона була своя провідна форма миски, а також свій характерний набір цих посудин (табл. 2).

Вказані закономірності підтверджуються насамперед матеріалами Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся та Верхнього Подніпров'я. Так, в III—I ст. до н. е. лише на Середньому Подніпров'ї функціонували миски типу II, 2, які були тут основною формою, та I, 1, а в пізніші часи — миски типу III, 4. На Прип'яті панівне положення в ранньозарубинецьку

Таблиця 2

Типологія мисок зарубинецької культури по регіонах

Регіон	Тип, варіант *										Всього
	I, 1	I, 2	II, 1	II, 2	II, 3	II, 4	III, 1	III, 2	III, 3	III, 4	
Середнє Подніпров'я	+	+	+	+	+	+	—	+	+	+	9
Прип'ятське Полісся	—	+	+	—	+	+	+	+	+	—	6
Верхнє Подніпров'я	—	+	+	—	—	+	+	+	+	—	6
Верхнє Подесення	—	+	+	—	+	—	—	—	—	—	4
Південне Побужжя	—	+	+	—	+	+	—	—	+	—	5
Всього		1	5	5	1	4	4	2	3	5	1

* Римськими цифрами позначено тип, арабськими — варіант.

добу посідали миски II, 1, які пізніше поширилися по всій зарубинецькій території, тоді як для Верхнього Дніпра провідними були посудини типу III, 1.

Одноманітнішою стає зарубинецька кераміка після рубежу нашої ери, що відбилося і в поширенні обмеженої кількості форм мисок, три типи яких стають звичайними для всієї області зарубинецької культури. Це вже згадувані миски типів II, 1, а також I, 2 та III, 3, останні до того ж трапляються найчастіше.

Проте і в пізньозарубинецький період помітно залишається своєрідність окремих регіонів. Так, миски типу II, 4 невідомі на території Верхнього Подесення, миски типу II, 3 відсутні на Верхньому Подніпров'ї, а миски типу III, 2 — у Верхньому Подесенні та Південному Побужжі.

Наведені дані знаходять пояснення в відомих фактах, що висвітлюють походження і особливості розвитку культури населення кожного регіону зарубинецької культури.

Кухлі по кількості знахідок займають третє місце в зарубинецькому комплексі після горшків та мисок, про що свідчать матеріали великих могильників. Так, в похованнях Корчеватого виявлено 38 кухлів, 41 миска, 105 горшків; в Пирогові (розкопки 1966—1967 рр.) відповідно 44, 53, 78; в Отважицах — 59, 71, 85; в Велемицях II — 47, 78, 107.

Не дивлячись на таку кількість, кухлі неможна вважати загальнозарубинецьким посудом, оскільки відомі вони лише на Середньому Подніпров'ї та Прип'ятському Полісі, в інших же регіонах зарубинецької культури кухлі не виготовлялись і майже не трапляються (на Верхньому Дніпрі знайдено лише 3 екз. кухлів прип'ятського типу).

Кухлі являють собою невеликі, переважно лощені посудини, які за формою і пропорціями тулубу, конфігурацією вінець можна порівняти з горшками найпоширеніших типів — I, 1, I, 3, III, 2 та III, 5.

Висота кухлів, як правило, становить близько 10 см, діаметр вінець 9 см, діаметр плічок 10 см, діаметр плоского денця 5 см. Вони вміщували до 300 см³ рідини і, очевидно, призначалися для пиття вина, пива, молока тощо.

Кухлі звичайно зроблені досить старанно в стилі столового посуду, проте іноді трапляються посудини неакуратної, поспішної виробки з грубої, так званої кухонної керамічної маси. Вони походять з поховань, де, очевидно, заміняли посуд звичайного побутового типу, отже, і виготовлялися саме для цього. Відмітимо, що такі «символічні» ритуальні посудини відомі також серед горшків і мисок.

Відмітною особливістю кухлів є наявність ручок, які звичайно мають округлу форму, інколи — овальні або ж гострокутну. В перерізі ручки прямокутні, квадратні або овальні. Нижнім своїм кінцем вона завжди кріпилася до плічка посудини, тоді як її верхній кінець або до края вінець, або посередині висоти вінець, або у основі вінець — на шийці кухля.

Ці особливості в топографії ручок значною мірою визначали її розміри та форму, які є різними для Прип'яті та для Дніпра, де були поширені кухлі з другим та третім способами кріплених, тоді як на Прип'ятському Поліссі — з першим.

Неоднаковість ручок доповнюється відмінностями в формі тулубу самих кухлів, оскільки на Прип'яті переважали посудини типу I, 2 та III, 5, тоді як на Середньому Дніпрі домінуючими були типи I, 1, I, 3 та III, 2.

Резюмуючи викладене, можна твердити, що неспівпадання типів кухлів, поширених у зарубинецькій культурі території Прип'ятського Полісся та Середнього Подніпров'я, є реальним фактом.

Глеки в зарубинецькій кераміці трапляються досить рідко, вони відомі в окремих екземплярах з пам'яток Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся, Верхнього Подніпров'я та Верхнього Подесення.

Можна виділити два типи глеків. До I типу належать поліські чорнолощені посудини висотою до 20 см, струнких пропорцій, з високим горлом, з великою плоскою ручкою, прикріпленою до краю вінець та (внизу) до плічка (рис. 3, 17). Ця особливість глеків наближує їх за зовнішнім виглядом до кухлів Прип'ятського Полісся.

До II типу глеків відносяться горшкоподібні посудини витягнутих пропорцій з більш-менш чітким горлом циліндричної форми. Характерною їх особливістю є відсутність ручок. Такі глеки відомі на Середньому Подніпров'ї (рис. 2, 19), Верхньому Подніпров'ї (рис. 4, 10), Верхньому Подесення (рис. 5, 4).

Вази відомі в кількох екземплярах — з середньодніпровських могильників Суботов, Жаботин, Вишеньки, поселень Таценки, Бабина Гора. Це були досить великі, старанної роботи чорнолощені посудини відкритого типу на кільцевому денці (Суботов, Жаботин, Бабина Гора) або ж на плоскому піддоні (Вишеньки, Таценки). Про детальні особливості цих посудин можна судити на прикладі добре збережених ваз з Суботова та Вишеньок. Суботівська ваза висотою і діаметром близько 25 см при наявності високого (12 см) циліндричного горла мала округлий тулуб, прикрашений 36 широкими вертикальними рівчаками, три невеликі профільовані ручки з відростками¹². Ця ваза не має аналогій в зарубинецькій кераміці. Наявність в ній орнаментальних мотивів, властивих пізньоелліністичному чорнолаковому посуду, дозволяє твердити про безпосередній вплив античної кераміки на зарубинецьку. Ваза з Вишеньок також була досить великою посудиною (висота 21 см) з біконічним тулубом, гострим плічком на середині висоти, відігнутими назовні великими вінцями, з чотирма великими ручками під прямокутного обрису. Такі самі ручки мала ваза з Таценок¹³. Аналогії

¹² Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове.— КСИА АН УССР, 1960, вып. 9.

¹³ Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье.— МИА, 1969, № 160, рис. 5, 11.

цим вазам знаходимо в пшеворських матеріалах Повіслення, які, очевидно, послужили своєрідними зразками для подніпровських гончарів I—II ст. н. е.

Кришки для горшків мають вигляд високих (8—12 см) конічних посудин діаметром по краю 15—26 см, що відповідає діаметрам вінець горшків. Край кришки іноді прикрашався, як вінця горшків, ямками. Тулуб кришки закінчувався високою (3—4 см) пустотілою ручкою конічної або циліндричної форми. Посудини мали шерехату поверхню, виготовлялися з грубого керамічного тіста. Вони мають, як і горшки, сліди закоптіlostі від перебування на вогнищі. Ці особливості посудин дозволяють правильно визнати їх функціональне призначення.

Такі кришки набули поширення з кінця IV ст. до н. е. по всій території Північного Причорномор'я серед місцевого населення культур скіфського ареалу, куди вони потрапили під впливом античного посуду.

В зарубинецькій області кришки були поширені на Середньому Подніпров'ї, в інших регіонах їх знахідки невідомі.

Сковорідки являють собою плоскі глиняні диски діаметром 14—25 см, іноді близько 30 см, товщиною 1 см. З одного боку вони плоскі, з другого трохи опуклі, поверхня їх іноді підлощувалася і орнаментувалася ямками або насічками по всій площині, або у вигляді хрестоподібної фігури.

Сковорідки зустрічаються тільки на поселеннях. Один час їх приймали за кришки, проте наявність справжніх кришок конічної форми виключає таке припущення. До того ж відомі етнографічні паралелі, за якими на таких сковорідках виникалися ритуальні хлібці — коржі.

Сковорідки відомі у пам'ятках всіх трьох ранньозарубинецьких регіонах — Середньодніпровському, Полісько-Прип'ятьському, Верхньодніпровському.

Мініатюрні посудинки висотою 3—6 см повторюють форми великих посудин — горшків, мисок, та інколи мають специфічні обриси — конічних чарок (Прип'ятьська Полісся, рідко — Середнє Подніпров'я). Трапляються в похованнях, куди клалися замість побутового посуду, та на поселеннях, де, можливо, правили за дитячі іграшки.

Наведені вище дані про різні групи зарубинецького посуду свідчать про його порегіональні особливості, врахування яких необхідне для об'єктивного розуміння цієї своєрідної і складної культури.

Е. В. МАКСИМОВ

Керамика зарубинецької культури

Резюме

В статье представлена керамика обширной области зарубинецкой культуры, занимающей территорию бассейнов Припяти, Верхнего Днепра, Среднего Поднепровья, Верхнего Подесенья и Южного Побужья.

Керамика, найденная на поселениях и могильниках, представлена более чем 1000 экз. целых сосудов и огромным количеством их фрагментов. Это шершавые и чернолощеные горшки, корчаги, миски, кружки, вазы, крышки для горшков, кувшины, сковородки-лешницы, а также группа миниатюрных сосудов ритуального или бытового назначения.

Основную массу керамики составляют горшки, миски и кружки. Анализ их форм показывает существование характерных особенностей, наличие которых объясняется, с одной стороны, тенденциями эпохи, с другой — особенностями культуры, свойственными каждому региону. Так, на Среднем Поднепровье ведущей формой мисок были широкие и низкие чернолощеные сосуды с граненым венчиком, который после рубежа нашей эры исчезает. А на Верхнем Днепре, Подесенье и Побужье совершенно отсутствуют кружки с ручкой, хорошо известные в других регионах. Эти и другие подобные факты определяют существование различных керамических комплексов, присущих каждому из пяти регионов, что вполне может быть объяснено обстоятельствами происхождения и истории каждого региона зарубинецкой культуры, имеющими свои отличительные особенности.

С. П. ПАЧКОВА,
В. О. ПЕТРАШЕНКО

Вивчення кераміки
давньоруського городища
біля с. Гринчук

Серед численних залишків матеріальної культури під час розкопок давньоруських пам'яток найбільш масовим матеріалом є кераміка. Вона часто виступає головним, а інколи і єдиним джерелом при обґрунтуванні датування та етнокультурної належності пам'ятки. Незважаючи на це, ще й досі не розроблена типологія давньоруської кераміки, відсутні чіткі критерії датування окремих типів, не розроблено термінологію деталей форм посудин, не існує єдиного принципу класифікації. Все це утруднює порівняння колекцій з різних комплексів. Тому пошук одної методики класифікації та аналізу кераміки є актуальним науковим завданням.

Дана стаття присвячена типології і датуванню горщиків з давньоруського городища поблизу с. Гринчук Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.¹

Таблиця 1

Вимірювання параметрів посудин з давньоруського городища біля с. Гринчук

Умовні позначення параметрів	Значення параметрів	Категорія розмірів для сумарних показників (кількість посудин, %)					Всього, %
		дуже малий	малий	середній	великий	дуже великий	
P ₁	Діаметр вінець	1	16,4	78,7	3,8	—	100
P ₂	Діаметр шийки	2,7	31,7	63,4	2,2	—	100
P ₃	Найбільший діаметр по тулубу	8,2	76,5	15,3	—	—	100
P ₅	Висота шийки	44,2	55,7	—	—	—	100
P ₇	Висота плечика	94	6	—	—	—	100

Для характеристики керамічного комплексу використано скорочену програму статистичної обробки кераміки, яку запропоновано В. Ф. Генингом ².

Колекція глиняного посуду з с. Гринчук складається головним чином з уламків горщиків, фрагментів кришок, мисок та інших типів посуду, зустрічаються поодинокі екземпляри. Цілих форм горщиків в колекції лише три екземпляри, тоді як загальна кількість уламків становить близько 1400 екз. В статистичну обробку були включені матеріали як з об'єктів, так і з культурного шару. Всього відібрано 183 уламки верхньої частини горщиків, що характеризуються параметрами, представленими на табл. 1.

Відібраної кількості кераміки цілком достатньо для отримання певної характеристики комплексу горщиків з поселення. При обробці проведено облік всіх даних, що характеризують кожну окрему посудину (в нашому випадку репрезентовану її верхньою частиною). Враховані параметри або абсолютні розміри посудини, які відбивають форму горщика через покажчики форми, отримані в результаті співвідношення абсолютних розмірів. Крім цього, враховані форма шийки, конфігурація вінця, орнаментація і її місцеположення, присутність виїмки для кришки, технологія виготовлення.

¹ Основні результати розкопок опубліковані в статті: Пачкова С. П. Давньоруське городище біля с. Гринчук.— Археологія, 1979, 32.

² Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок.— СА, 1973, № 1, с. 114—136.

По параметру P_1 (діаметр вінець) основну частину горщиків (144, або 78,7%) становлять посудини з середнім діаметром вінець від 16 до 25 см, невелику групу (7, або 3,8%) становлять вироби з великим діаметром від 26 до 30 см, малий діаметр від 10 до 15 см мають 30 горщики (16,4%) і 2 екземпляри, або 1%, з дуже малим діаметром вінець (менше 10 см).

По параметру P_2 (діаметр по основі шийки) основну частину горщиків (116, або 63,4%) становлять посудини з середнім діаметром шийки (від 16 до 25 см). Горщики з діаметром від 26 до 30 см зустрічаються в поодиноких випадках (4 екз., або 2,2%). Малий діаметр від 10 до 15 см мають 58 екземплярів (31,7%) і з дуже малим діаметром (менше 10 см) — 5 горщиків (2,7%).

Таблиця 2

Вимірювання показчиків форми з давньоруського городища біля с. Гринчук

Умовне позначення показників	Найменування показчиків	Відношення параметрів	Категорія розміра (кількість посудин, %)					Всього, %
			дуже малий	малий	середній	великий	дуже великий	
ФА	Высотно-горловинний	$\frac{P_6}{P_2}$	5,5	83,6	10,9	—	—	100
ФБ	Профіль шийки	$\frac{P_1 - P_2}{2P_6}$	—	5,5	17,4	67,7	9,8	100
ФВ	Висота плечика	$\frac{P_7}{P_3}$	10,4	72,1	17,5	—	—	100
ФГ	Випуклість плечика	$\frac{P_3 - P_2}{2P_7}$	—	13	75	12	—	100

По параметру P_3 (найбільший діаметр по тулубу) досліджувана колекція поділяється на кілька груп. Найбільш численна група горщиків з малим діаметром (від 16 до 25 см). Їх 140, або 75,5%, менша за кількістю з діаметром 26—35 см складається з 28 екземплярів (15,3%) і в зовсім невелику групу потрапляють горщики з дуже малим діаметром — близько 15 см (15 екз., або 8,2%).

По параметру P_6 (висота шийки) виділено дві групи. В першу потрапляють посудини з дуже короткою шийкою, висота її коливається від 0,6 до 1,4 см (81 екз.). При цьому в даній групі переважають посудини з висотою шийки 1,2—1,4 см. Другу групу становлять горщики з короткою шийкою, висота якої коливається в межах 1,5—2,6 см. В ній 102 посудини, при цьому переважають посудини з висотою шийки 1,5—1,3 см.

По параметру P_7 (висота плічка) горщики також поділяються на дві, але не рівномірні групи. В першу основну групу, що включає 172 екз., входять посудини з дуже малою висотою плічка — від 1,7 до 5 см, при цьому переважаюча більшість їх має висоту плічка 3—3,5 см. Решта горщиків становлять групу з малою висотою — від 5 до 9 см.

Таким чином, параметри показують, що горщики з городища біля с. Гринчук в переважній більшості являли собою невеликі за розміром посудини з короткою шийкою, невисоким плічком і маловипуклим тулубом. Однак абсолютні розміри деталей посудин не можуть дати повного уявлення про форму як цілої посудини, так і її частини, що необхідне для типологічної класифікації. Головна роль тут належить відносним величинам (показчики форм), що відбивають пропорцію горщика (табл. 2).

Форму досліджуваних посудин визначає кілька показчиків. По висотно-горловинному показчику (ФА) — висота шийки по відношенню до її діаметра — досліджувані посудини можна поділити на три групи. До першої (ΦA_1) входить невелика кількість виробів — 10 екз. (5,5%), це дуже низькогорлі горщики, величина показчика ФА яких від 0 до 0,05. Найбільша за кількістю посудин друга група (ΦA_2) — 153 екз. (83,6%). Сюди

відносяться низькогорлі посудини, покажчик ΦA яких від 0,06 до 0,11. До третьої групи (ΦA_3) належать 20 горщики (10,99%).

Покажчик профілю шийки (ΦB) визначає ступінь відгину шийки від її основи, за ним посудини діляться на чотири групи.

Перша група (ΦB_1) — посудини із слабопрофільованою шийкою, якщо відгин умовної лінії шийки (прямою між зовнішньою стороною вінець і основою шийки) становить від 4 до 16° . Таких посудин 10 (5,5%). В другу групу (ΦB_2) входять 32 горщики (14,4%), це посудини із середньопрофільованою шийкою, кут відгину у яких коливається від 17 до 28° . Третю, найчисленнішу групу (ΦB_3) становлять посудини з сильно профільованою шийкою, кут відгину яких коливається в межах від 29 до 46° . Ця група включає 124 горщики (67,7%).

До четвертої групи (ΦB_4) входять сильно профільовані посудини, кут відхилення шийки у них становить $47—59^\circ$. Таких посудин 18 (9,8%).

За висотним показником плічка (ΦB) досліджувана колекція ділиться на три групи. До першої (ΦB_1) входять 19 посудин, у яких відхилення висоти плічка до найбільшого діаметра по тулубу коливається в межах 0,09—0,12. До другої (ΦB_2) — основна маса горщиків — 132. У них показник ΦB дорівнює 0,13 — 0,21. Третю групу становлять 32 посудини з висотним показником плічка 0,22—0,33.

По показнику випуклості плічка (ΦC) горщики з Гринчука поділяються також на три групи. До першої (ΦC_1) входять горщики зі слабовипуклим плічком, показник ΦC яких становить $11—21^\circ$. Їх нараховується 21 (13%). Основна маса горщиків потрапила до другої групи (138 екз., або 75%). Це середньовипуклі вироби з показником ΦC в межах $22—36^\circ$.

До третьої групи (ΦC_3) входять горщики з сильно випуклим плічком (показник форми ΦC коливається в межах $37—51^\circ$). Вони становлять 22 екз., або 12%.

Таким чином, результати вимірювання показників форми виробів з Гринчука показують, що основна маса горщиків з малою висотою горла, високо розташованим і з середньою випуклістю плічком, великою профільовою шийкою. Показники форми дають уявлення щодо пропорцій посудини. В досліджуваній колекції виділяються групи горщиків, подібні за пропорціями, тобто групи, кожний з горщиків в якій має однакові показники ΦA , ΦB , ΦC і ΦG .

1-а група (ΦA_2 , ΦB_3 , ΦC_2 , ΦG_2) — горщики з малою висотою горла, високим плічком, сильно профільованою шийкою, кут відгину якої коливається в межах $29—46^\circ$, з середньовипуклим тулубом, випуклість плічка якого коливається в межах $22—36^\circ$. Таких посудин 53, або 29% всієї колекції.

2-а група (ΦA_2 , ΦB_3 , ΦC_2 , ΦG_1) відмінна від першої тільки меншою випуклістю тулуба ($11—21^\circ$). Вона складається з 11 екз. (60%).

3-я група (ΦA_2 , ΦB_3 , ΦC_3 , ΦG_3) відмінна від першої і другої значно більшою випуклістю тулуба ($37—51^\circ$). Таких посудин також 11 (6%).

4-а група (ΦA_2 , ΦB_3 , ΦC_3 , ΦG_2) характеризується малою висотою горла, більш низько розміщеним та середньовипуклим плічком, ніж в попередніх групах, сильно профільованою шийкою. Таких посудин 15 (8,2%).

5-а група (ΦA_2 , ΦB_2 , ΦC_2 , ΦG_2) відмінна від першої групи меншою профіліровкою шийки ($17—29^\circ$). Таких посудин 17 (9,3%).

6-а група (ΦA_2 , ΦB_3 , ΦC_1 , ΦG_2) відмінна від першої більш високим розташуванням плічка. Вона становить 5% усієї виборки.

7-а група (ΦA_2 , ΦB_4 , ΦC_2 , ΦG_2) відмінна від першої більш профільованою шийкою. В цій групі 9 посудин (15%).

8-а група (ΦA_3 , ΦB_3 , ΦC_2 , ΦG_2) відмінна від першої більш високим горлом. В ній 7 посудин (3,8%).

9-а група (ΦA_2 , ΦB_1 , ΦC_2 , ΦG_2) характеризується малою профільовою шийкою, яка у посудин цієї групи майже циліндрична (кут відгину всього $4—16^\circ$). У групі 5 посудин (13%).

Решта 44 посудини (24%) досліджуваної колекції утворюють групи, що нараховують менше 3% загальної кількості колекції. В математичній статистиці вони вважаються випадковими і не відбивають наявності процесу.

Таким чином, 139 екземплярів (76%) входять в дев'ять груп, що характеризують пропорції форми посудин. Найбільша 1-а група відбуває основну тенденцію розвитку пропорцій форми горщика на Гринчукському

Таблиця 3

Типи горщиків за ознаками (кількісне вираження, %)

Ознака	Зміст ознаки	Тип			
		I	II	III	IV
ФА					
1	Дуже низькогорлі	5	5	4	14
2	Низькогорлі	83	73	96	72
3	Середня висота горла	12	22	—	14
ФВ					
4	Малопрофільоване горло	2	5	20	14
5	Середньопрофільоване горло	13	5	32	57
6	Сильнопрофільоване горло	72	80	48	29
7	Дуже сильнопрофільоване горло	13	10	—	—
ФВ					
8	Дуже високе плече	12	—	8	14
9	Високе плече	72	79	75	43
10	Середнє плече	16	21	7	43
ФГ					
11	Маловипукле плече	14	10	9	14
12	Середньовипукле плече	72	84	80	85
13	Сильновипукле плече	14	6	11	—
Шийка					
14, 18	Плавний вигин	53	36	80	72
15, 16, 19	З відтягнутим краєм	36	10	12	—
17, 20	З різким вигином	14	54	8	28
36	Присутність віймки для кришки є	95	68	88	42
37	Немає	5	32	12	58

поселенні. Решта груп дуже близька до першої і різничається від неї тільки одним показчиком. Це свідчить про близький хронологічний діапазон існування цих груп.

Для повної характеристики форми давньоруських горщиків необхідно враховувати також лінію вигину профілю шийки, форму вінець, які створюють конфігурацію форми посудини і яка фіксується оком дослідника і відбуває передусім культурну і етнічну належність кераміки.

За характером вигину профіля шийки всю колекцію можна розділити на три групи.

I група з плавним вигином шийки нараховує 103 горщика (56,3%). Вона представлена горщиками з добре вираженою плавною шийкою (5 екз.) і посудинами з формою шийки, близькою до циліндричної,— 18 екз. (табл. 3, ознаки 14, 18).

II група — вироби з відтягнутим верхнім краєм шийки — 59 екз. (29%). В ній також можна розрізняти дрібні нюанси профілювання шийки: плавна з відтягнутим краєм — 31 екз., циліндрична з відтягнутим краєм — 15 (табл. 3, ознаки 16, 19).

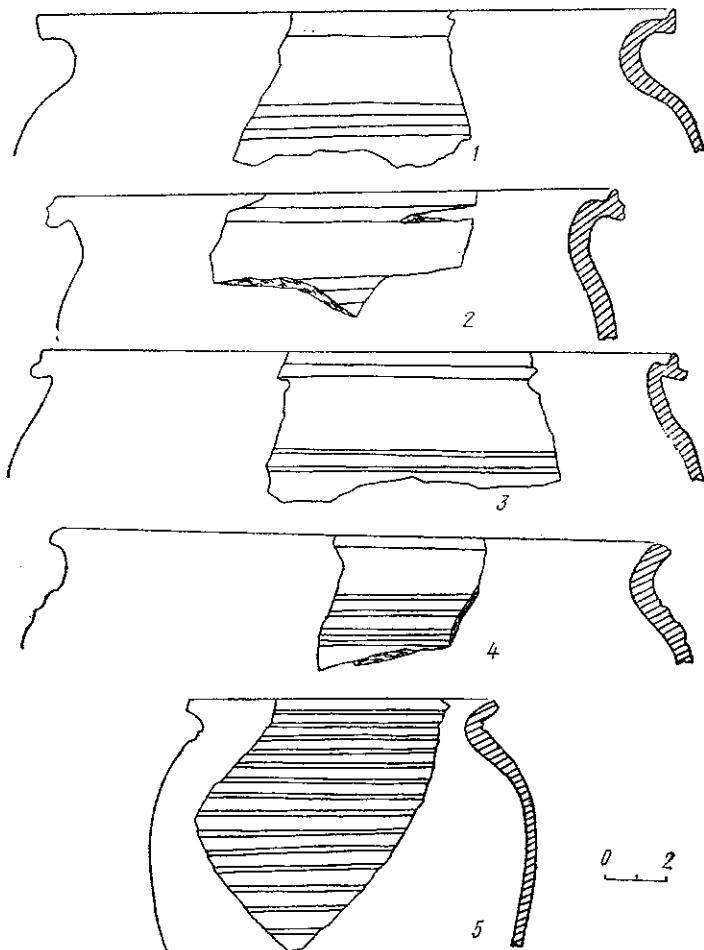

Рис. 1. Типи кераміки:
горщики I типу (1 – 3); горщики II типу (4, 5).

III група найменша — лише 27 посудин (біля 15%). Тут виділяються посудини з чітко вираженим різким (ребристим) перегином шийки — 22 екз. і менш чітким — 5 (табл. 3, ознака 20).

За оформленням вінець посудин поділяються на дві групи: з вінцями без потовщень (6,1%) і з потовщенням (93,9%).

В середині цих груп вони різняться оформленням краю. Потовщені вінця мають край з косим рівним зрізом (табл. 3, ознака 21—25). Такі посудини становлять 13,6% загальної кількості. Або вінця мають косий з проведеними по ньому рівчаками край (табл. 3, ознака 22) — 80 екз. (43,7%). Сюди потрапляє група посудин з майже горизонтальним зрізом вінець, по яких проходить жолобок (табл. 3, ознака 25). Вироби з вертикальним рівним зрізом вінець становлять 15 екз. (8,2%) і з проведеними по зрізу жолобками — 12 екз. (6,5%) (табл. 3, ознаки 23, 24). Посудини з багатогранним (звичайно двогранним) зрізом вінець: з гладкими гранями — дві посудини, із жолобками по гранях — 25 (13,6%), і, нарешті, невелику групу становлять горщики із заокругленим краєм вінець — 4,3% (табл. 3, ознаки 26—28).

Косий гладкий зріз з вінцями без потовщення мають три посудини, косий з жолобками — три і округлий — п'ять (табл. 3, ознаки 23, 30, 31).

При проведенні кореляції всіх виділених ознак, якими характеризується кожна окрема посудина, встановлено, що найбільш диференціюючими

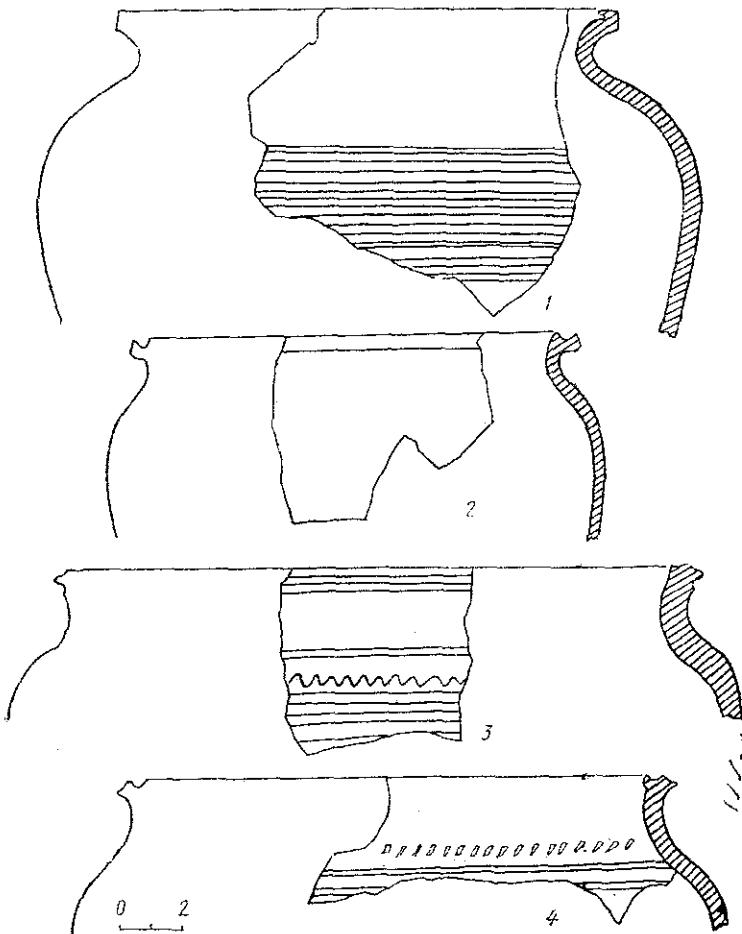

Рис. 2. Типи кераміки:
горщики III типу (1, 2); горщики IV типу (3, 4).

є ознаки, що характеризують зріз вінець і вигин шийки. Приймаючи їх за основу, виділено чотири типи кераміки (рис. 1—3). Типологія проведена по найвищим коефіцієнтам подібності диференціюючих ознак, що виражені у відсотках, перші три з яких розподіляються на підтипи.

Горщики І типу становлять 132 екземпляри, або 72% всієї вибірки (рис. 1, 1—3). Це посудини з низьким горлом (83%), рідше дуже низьким (5%), хоч зустрічаються і з більш високим (12%); сильнопрофільованою шийкою (72%), рідше дуже сильнопрофільованою (13%), зустрічається і середньопрофільована шийка (13%), з високим або дуже високим плечем (72%), в невеликій кількості (12%) — з середнім, середньовипуклім тулубом (72%) і в незначній мірі з маловипуклим і сильновипуклім (по 14%); з плавним вигином шийки (53%) або з шийкою з відтягнутим краєм (36%), рідше — з різким перегином (11%). Майже всі посудини (95%) мають виїмку для кришки. За формою вінець посудини цього типу поділяються на чотири підтипи: горщики з вертикальним плоским зрізом вінець; з плоским косим зрізом; з вертикальним зрізом, по якому проходять жолобки, з жолобчастим косим зрізом (варіанти 1—4, рис. 3).

Горщики II типу становлять 19 екз., або 10% вибірки (рис. 1, 4, 5). Це горщики з низьким горлом (73%), рідше дуже низьким (15%), але на відміну від І типу в цьому значно більший відсоток виробів із середньою висотою горла (22%); сильнопрофільованою шийкою (80%), але є горщики з мало- (5%), сильно- (10%) і середньопрофільованою, останніх в цьому типі менше, ніж в І (всього 5%). Переважають горщики з високим пліч-

ком (79%) і досить багато (21%) — з середнім. На відміну від I типу в II типі зовсім немає посудин з дуже високим плічком.

Більшість посудин цього типу мають середньовипуклий тулуб (84%), що на 12% більше, ніж в I типі. Ще більша відмінність спостерігається з профільовці шийки посудин: понад половини (54%) мають різкий вигин шийки, з плавним вигином (36%) і з відтягнутим краєм лише 10%. Виймка для кришки всього в $\frac{2}{3}$ виробів. За формою вінець посудини поділяються за чотири підтипи: горщики з округлим вінцем без потовщення (ознака 31), з округлим вінцем з потовщенням (ознака 28), з вінцями без потовщення, зріз якого косий плоский (ознака 29), і такі самі, але зріз вінець косий жолобчастий (рис. 3, варіанти 5—8).

Горщики III типу — 25 екз., або 13% вибірки (рис. 2, 1, 2), в переважній більшості мають низьке горло (96%). На відміну від перших двох типів зовсім відсутні горщики з середньою висотою горла. Більшість з них мають сильно- (48%) і середньoproфільоване (32%) горло при значному відсотку посудин з малопрофільованим (20%). На відміну від перших двох типів відсутні посудини з сильнопрофільованим горлом. Основна кількість виробів цього типу має високе плічко (75%), хоч зустрічаються посудини з дуже високим (8%) і з середнім (17%) плічком. Тулуб в більшості випадків середньовипуклий (80%), але є мало- (9%) і сильновипуклий (11%). Шийка більшості посудин (80%) має плавну конфігурацію, хоч зустрічаються горщики з відтягнутим краєм (12%) і з різким вигином (8%). Більшість горщиків має виймку для кришки (83%). За формою вінця посудини цього типу поділяються на два підтипи: горщики з багатогранним (двогранним) зрізом вінчика, грані якого жолобчасті (ознака 27), горщики з багатогранним зрізом вінчика, грані якого плоскі (рис. 3, варіанти 9, 10).

Горщики IV типу — 7 екз. (або 3% вибірки) — характеризуються горизонтальним жолобчастим зрізом вінець (ознака 25), низьким горлом (72%) і в поодиноких випадках дуже низьким і середнім (по 14%) (рис. 2, 3—4). Більша половина горщиків має середньoproфільовану шийку (57%), на відміну від попередніх типів виробів з сильнопрофільованою шийкою. У них високе і середнє плічко (по 43%), в той час як у перших трьох типів основна кількість припадає на посудини з високим плічком. Тулуб середньовипуклий (86%), як і в решті типів, але на відміну від них тут відсутні сильновипуклобокі горщики. Цей тип зовсім не має горщиків з відтягнутим краєм шийки, повністю переважає плавно вигнутий (72%). Майже половина посудин має виймку для кришки.

Порівняльний аналіз типів кераміки свідчить, що вони досить тісно пов'язані між собою, так як мають одні й ті ж самі ознаки, хоч і в різному відсотковому співвідношенні.

В табл. 4 наведено коефіцієнти подібності показників і сумарної подібності кожної пари типів (I—II, I—III, II—III і т. п.).

З приведеної таблиці видно, що по сумі показників найтісніші зв'язки мають I тип з III (84%) і з II типом (80%). IV тип тісніше пов'язаний з III (73%) і з II (71%), але це вже зв'язок другого порядку, тобто менш істотний, ніж в групі типів II—I—III.

Спробуємо прослідкувати еволюцію форми горщика, враховуючи відносну дату окремих варіантів. Датування проведено по аналогіям з добре датованих шарів різних давньоруських пам'яток.

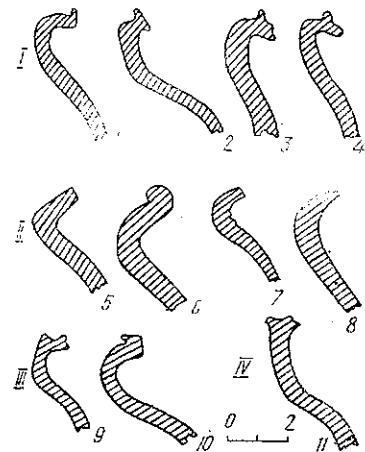

Рис. 3. Типи профілей верхньої частини посудин:

I — варіанти 1—4; II — варіанти 5—8; III — варіанти 9, 10; тип IV.

Найранішим є IV тип, який датується XI — першою половиною XII ст. за аналогією з новгородською керамікою (відповідає типу III «Г» за класифікацією Г. П. Смирнової)³.

IV тип відповідно наведеної табл. 4 найтісніше пов'язаний з типом III, який в свою чергу відповідає варіантам III «Г» новгородської кераміки, де він датується XII ст.⁴

Тип I, тісно пов'язаний з III, знаходить аналогії в кераміці з давнього Пліснеська, де вона датується XII—XIII ст.⁵ Вірогідно, ці два типи існували паралельно, при цьому тип III дещо передував типу I, а IV з'явився раніше I і III. Ці висновки не суперечать і кількісним співвідношенням вказаних типів (див. вище).

Таблиця 4

Коефіцієнти подібності між типами, %

Тип	Показники форми посудини				Конфігурація шийки	Присутність вимітки для кришки	Загальна подібність, %
	ФА	ФБ	ФВ	ФГ			
I, II	90	89	88	88	57	73	80
I, III	87	63	96	92	73	93	84
I, IV	89	44	71	86	64	47	66
II, III	77	58	92	95	54	80	76
II, IV	91	39	64	94	64	74	71
III, IV	76	75	68	89	80	54	73

Одночасно з IV типом XI ст. може датуватись варіант 7 II типу по аналогії з керамікою з давнього Полоцька (тип «а» за Г. В. Штиховим⁶). Решта варіантів II типу (5, 6, 8) датуються ширше XI—XIII ст. Можливо, вони розвинулися з варіанта 7.

Неважаючи на високий коефіцієнт подібності (80%) типу II з I по показникам, що характеризують форму посудин, вони слабо корелюють по формі вінець і шийки. Ймовірно, розвиток II типу відбувався незалежно від інших типів в межах його варіантів.

Нами перевірено наявність виділених типів в об'єктах (табл. 5). В житлах і об'єктах зустрінуті всі виділені типи кераміки, що свідчить про одночасне їх існування. Проте кількість співвідношеннія типів така сама, що й в усій виборці. Таким чином, ми спостерігаємо еволюцію форми горщика з кінця XI до середини XIII ст. Деякі варіанти з'являються наприкінці XI ст., інші існують до середини XIII ст., і всі типи схрещуються у XII ст. Отже, основна маса горщиків існувала саме в цей час.

Розглянемо зв'язки посудин з Гринчука з іншими територіями. Типи I, IV знаходять аналогії в кераміці Галицької землі. Горщики таких форм майже не зустрічаються на території Середнього і Степового Подніпров'я і на схід від Дніпра.

Особливість галицької кераміки полягає також в технології її виготовлення. Горщики з Гринчука мають досить товсті стінки (від 0,5 до 1,0 см), поверхня їх не відшаровується, вони добре випалені. Тут відсутній тонкостінний посуд і горщики з вушками, широко поширені в Середньому Подніпров'ї⁷.

³ Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода.— МИА, № 55, с. 239.

⁴ Там же, с. 241, рис. 5.

⁵ Кучера М. П. Кераміка давнього Пліснеська.— Археологія, 1961, т. 12, с. 151, рис. 3, 2.

⁶ Штихов Г. В. Древний Полоцк. Минск, 1975, с. 84, рис. 42, 10.

⁷ Боровський А. С. Археологічні дослідження в місті Ярославі.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва, К., 1976, с. 95.

Тип II зустрічається по всій території Давньої Русі. Варіант 6 аналогічний V типу горщиків з давнього Полоцька⁸. Варіанти 6, 7 відомі також в Степовому Подніпров'ї⁹. Варіант 5 тотожний балкано-дунайській кераміці з відхиленими вінцями, поширений в карпато-дунайському басейні. Як вважає І. Г. Хинку, цей елемент притаманний в основному балкано-дунайській культурі в Південно-Східній Європі¹⁰.

М. В. Малевська класифікувала горщики з 17 давньоруських пам'яток Галицької землі і виділила чотири основних типи за характером вінець¹¹. При цьому в один тип потрапили посудини з різною конфігурацією шийки і всієї горловини, з чим важко погодитись. Природно, що повної відповід-

Таблиця 5

Розподіл типів кераміки по об'єктах

Житла і об'єкти	Загальна кількість, шт.	Тип			
		I	II	III	IV
Житло № 1	32	44%	34%	20%	2%
» № 2	18	45%	—	50%	5%
» № 3	100	52%	28%	15%	5%
Об'єкт 3	60	55%	13%	27%	5%
» 4	83	53%	24%	19%	4%
Вал	32	34%	25%	20%	21%
Розкоп I					
Піч II	22	68%	28%	4%	2

ності між типами, виділеними М. В. Малевською, і типами горщиків з Гринчука немає. Можна говорити лише про відповідність деяких варіантів типів з Гринчука типам за М. В. Малевською.

З давньоруських пам'яток Галицької землі II тип відповідає I типу, варіант 1, 2 з городища біля с. Гринчук, I тип — II, варіант 6; IV тип — II, варіанти 5, 7; III — IV типу.

Чітко виділися в різні типи кераміка типово Галицька (I і IV типи за нашою класифікацією, що відповідає II і III за класифікацією М. В. Малевської) і кераміка, характерна для інших областей Давньої Русі, — загальноруська (II тип за нашою класифікацією і I, IV за класифікацією М. В. Малевської).

Із 183 уламків верхньої частини посудин 126 орнаментовані, що відповідає 68% всієї вибірки. Поширення орнаментованих фрагментів у виділених типах горщиків таке: I тип — 73%, II — 84%, III — 60%, IV тип — 100%.

Найбільш вживаним орнаментом є хвилясто-лінійний, що прикрашає більшість посудин (93%) по відношенню до всіх орнаментованих. Решта горщиків (7%) прикрашені насінняподібним, чотирикутним, ялинковим, зубчастим штампом або крапковими наколами.

Прямолінійний орнамент репрезентований двома врізними лініями, розташованими на плічках (23 екз.), суцільними врізними лініями по шийці (1 екз.), спареними лініями по стінці (43 екз.), розчленованими по шийці і плечиках (1 екз.), врізними лініями по шийці і стінці (2 екз.), врізними лініями по плічках і стінці (17 екз.), врізними лініями по всьому тулубу посудини (1 екз.) (рис. 4, 1—8).

⁸ Штыхов Г. В. Вказ. праця, с. 81.

⁹ Сміленко А. Т. Слов'янин та його сусіди в Степовому Подніпров'ї (XI—XIII ст.). К., 1975, с. 185, рис. 64, 4, 5.

¹⁰ Хинку И. Г. Поселения XI—XIV вв. в Оршевских Кодрах в Молдавии. Кишинев, 1969, с. 28.

¹¹ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв.— КСИА, 1969, вып. 120, с. 3—15.

Хвилястий орнамент наносився у вигляді одно- або багаторядної хвилі. Зони орнаментації такі самі, що і для лінійного. Однорядну хвилю розміщено по шийці і стінці (2 екз.) (рис. 4, 9—11).

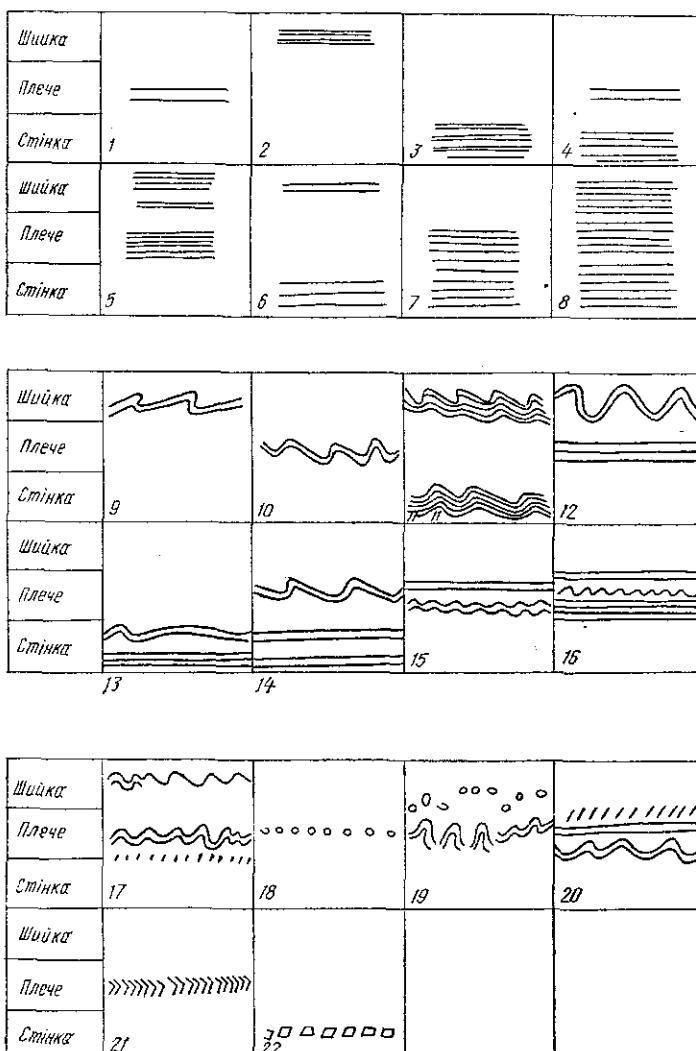

Рис. 4. Типи орнаментів на кераміці з городища Гринчук (1—22).

Інколи посуд прикрашався сполученням хвилі і врізних ліній: хвіля і врізні лінії по стінці (1 екз.), хвіля по плічках і врізні лінії по стінці (3 екз.), врізні лінії і хвіля по плічках (1 екз.) (рис. 4, 12—15). Ці види орнаментів породжені гончарною технікою. Їх розквіт припадає на XII ст.

Є випадок прикрашення посудин врізними лініями і зубчиками по плічках (рис. 4, 16). Різні сполучення хвилі і крапкових наколів, косих насінчиків і врізних ліній зустрічаються в поодиноких екземплярах (рис. 4, 17—20).

Застосовувався також штампований орнамент у вигляді ялинки (2 екз.), сполучення насінняподібного заглиблення і врізних ліній (1 екз.) (рис. 4, 21, 22). Вживання штампованого орнаменту на кружальному посуді є відмінною рисою кераміки північно-західної і північно-східної Русі¹².

¹² Мальм В. А. Производство глиняных изделий. Очерки по истории русской деревни X—XII вв.— Тр. ГИМ, вып. 33, с. 132.

Поширина думка, що у XII—XIII ст. горщики прикрашались головним чином по шийці і плічках. Колекція з Гринчука налічує 50% посудин, на яких орнаментом вкриті й стінки. Насправді цей відсоток вище, так як в обробку потрапили тільки верхні частини посудин.

На жаль, важко порівнювати орнаментацію кераміки з інших пам'яток через недостатнє висвітлення цього питання в літературі. У давньому Новгороді, наскільки можна судити з публікацій, значна кількість горщиків орнаментувалась по всій поверхні¹³.

На сільських поселеннях Смоленської землі кількість орнаментованого посуду значно перевищувала неорнаментований. Найвживаніший був лінійний орнамент¹⁴.

Посуд XII—XIII ст. з давнього Пліснеська рідко прикрашався заглибленим орнаментом. Це чотири-п'ять вузьких паралельних ліній, прокреслених вістрям по плічках.

Хвилястий орнамент зустрічається як виключення¹⁵.

У Києві в шарі XII—XIII ст. побутивали горщики, покріті до-сить однomanітним візерунком (лі-нія насінняподібних загиблень), розташовані по шийці і плічках¹⁶.

В давньоруському Родені (Княжа Гора) горщики орнаментовано у верхній частині¹⁷. Такі самі посудини побутували і в Зарубі¹⁸.

Таким чином, в Гринчуку існувала значна кількість посуду, орнаментованого по всьому тулубу. Галицької землі (на відміну від становить давній Пліснеськ, який хідноволинської земель і, можливо, тральних районів Русі.

Статистичній обробці були піддані також денця. Всього виявлено під час розкопок 171 денце (фрагментів і цілих екземплярів). Для порівняльного аналізу відібрано 61 екз. Сюди потрапили цілі вироби, фрагменти з клеймами і уламки, що дозволяють виміряти діаметр. Так як нижні частини посудин (до діаметра найбільшого розширення P_4 по тулубу) зустрінуться в поодиноких екземплярах, ми не мали змогу провести порівняльну характеристику за ознакою кута відгину стінки посудини від площини dna; через це ми аналізуємо денця лише по їх діаметрах.

Порівняльний аналіз діаметра денець дав такі результати (рис. 5). Діаметр основної маси денець розміщений компактною групою в інтервалі від 7 до 12 см. При цьому найбільша кількість припадає на діаметр 10 см. В поодиноких екземплярах є посудини з малим (5,5 см) і великим (18 см) діаметрами денця.

Поверхня денець на 36 екземплярах була рівною, решта 25 мали сліди дрібно- або крупнозернистої підсипки. Клеймувалися, як правило, денія з гладкою поверхнею. Шість фрагментів мали ледь помітний заплив (бортик). Всі вони сформовані на гончарному крузі, за виключенням одного

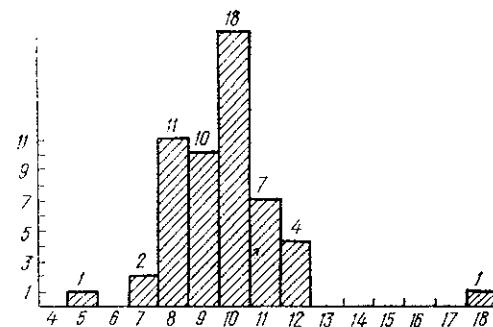

Рис. 5. Гістограма денець за їх діаметром.

¹³ Смирнова Г. П. Вказ. праця.

¹⁴ Седов В. В. Сельские поселения в центральных районах Смоленской земли (VIII—XV вв.). — МИА. М., 1960. № 92, с. 86.

¹⁵ Кучера М. П. Вказ. праця, с. 151.

¹⁶ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, т. 1, табл. XX, XXI.

¹⁷ Мезенцева Г. Г. Древньорусське місто Родень. Княжа Гора. К., 1968, табл. XVI, 169.

¹⁸ Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Городище VIII—XIII ст. Монастирськ на Северному Дніпрі.—Археологія, 1980, 33, рис. 14.

екземпляра з усієї вибірки, який, можливо, тільки підправлявся на ньому. Таким чином, в Гринчуку переважали горщики з середнім діаметром дення, можливо, зрізані з круга дротом.

Колекція гончарських клейм з цього поселення нечисленна. З 171 екземпляра денець 14 (біля 8%) мають клейма. Основу майже всіх клейм становить коло, внутрішня частина якого містить різні сполучення кривих

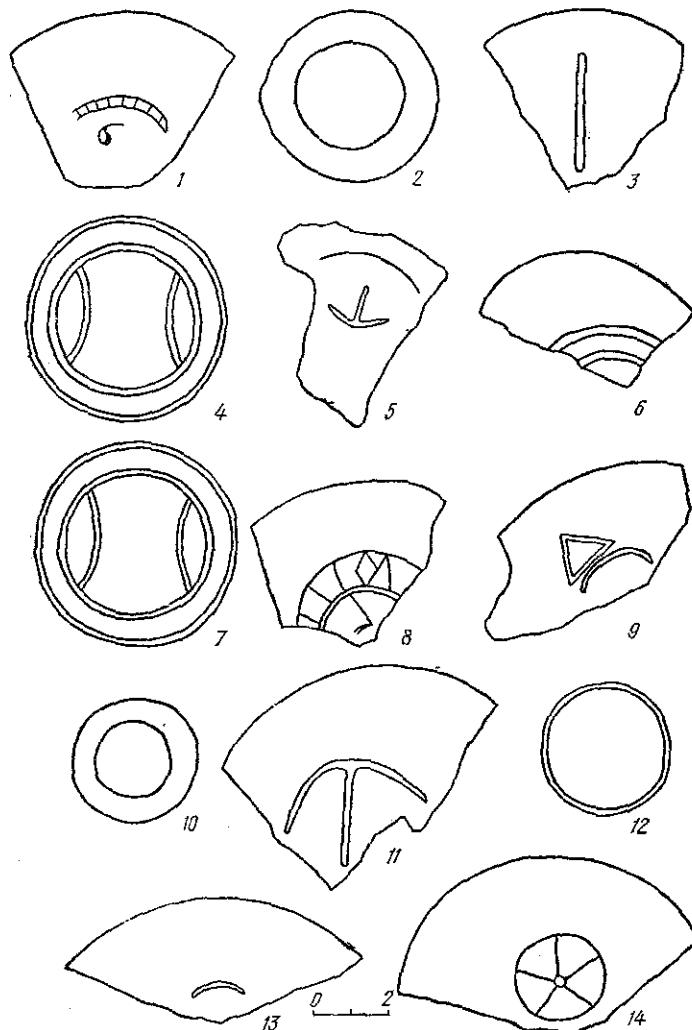

Рис. 6. Клейма на денцих горщиків (1—14).

і прямих ліній. Зустрінуто два клейма з одинаковим малюнком (рис. 6, 7). Вірогідно, що вони походять від одного круга, так як знайдені в межах одного об'єкта (№ 4). Є також два клейма з одинаковим малюнком у вигляді двох концентричних кіл, але різних за розмірами.

В літературі існує кілька припущень щодо трактовки клейм: знаки гончарів, що виготовляли посуд; знаки замовників, клейма як релігійно-символічні знаки; і нарешті ті, що відбивають еволюцію значення клейма. Клейма спочатку мали лише символічне значення, а потім перетворилися в знак ремісника, при цьому вони могли бути і особистими знаками гончара, і знаками феодала, якому належала майстерня¹⁹.

С. О. Плетньова порівняла гончарські клейма, поширені на Дону,

¹⁹ Плетнєва С. А. От кочевий к городам. Салтovo-маяцкая культура.— МИА, 1967, № 142, с. 124—128.

Північному Кавказі, Волжській і Дунайській Болгарії, і дійшла висновку про їх одноманітність і символічну однозначність на всій цій території. Крім цього, зауважимо, що клеймований посуд, як правило, становить 6—8% загальної кількості, що важко пояснити, виходячи з погляду на клейма як на знак власника або майстра. Виключне місце, можливо, належить Пліснеську, де знайдено понад 100 денець з клеймами. Однак невідоме відсоткове співвідношення екземплярів з клеймами до всіх денець, знайдених на пам'ятнику²⁰.

Н. В. Тухтіна картографуванням гончарських клейм встановила, що межі поширення останніх співпадають з територією розселення слов'янських племен, і зв'язала їх із знаками майстрів, але не в значенні марки майстерні, а як магічні зображення²¹.

Звертаючись до колекції гончарських клейм з Гринчука, ми не можемо прослідкувати ускладнення малюнка клейма (можливо, через малочисленність матеріалу) і схильні розглядати їх як символічні знаки.

З сонцем можна пов'язати вісім клейм з Гринчука²² (рис. 6, 2, 4, 6, 7, 10, 12, 14). До символіки місяця ми відносимо клейма із зображенням півмісяця (рис. 6, 9, 11, 13), зображення колеса з п'ятьма спицями концептричних кіл зустрічаються майже на всіх давньоруських пам'ятках. Решта клейм з Гринчука точних аналогій не має.

Підведемо деякі підсумки.

Кераміка з Гринчука типова для всієї Галицької землі. Місцеві типи (І і ІІІ) становлять переважаючу більшість.

Простежено тісний зв'язок кераміки з городища біля с. Гринчук з керамікою Карлато-Дунайського району, а також зв'язок деяких форм горщиків і техніки орнаментації з матеріалами з північно-західних земель Давньої Русі (Новгород, Полоцьк).

Незважаючи на наявність в Гринчуку найпоширенішого типу кераміки, можна вжати на різницю галицького посуду і кераміки з Середнього Подніпров'я, що відбиває обласну відмінність давньоруських виробів.

Вивчення кераміки з Гринчука дозволило простежити еволюцію деяких форм горщиків і їх датування, а також виділити провідний тип для XII—XIII ст.

Статистичний метод дає можливість не лише виділити типи, але й встановити зв'язок і залежність між ними, що важливо при хронологічній і етнокультурній оцінці пам'ятника.

С. П. ПАЧКОВА,
В. А. ПЕТРАШЕНКО

Изучение керамики древнерусского городища у с. Гринчук

Резюме

Статья посвящена типологии и датировке керамики с древнерусского городища около с. Гринчук Каменец-Подольского р-на Хмельницкой обл. При анализе использована сокращенная программа статистической обработки керамики, предложенная В. Ф. Генингом.

В результате проведенной работы выделены основные типы керамики, установлены связи между ними, прослежена эволюция некоторых форм горшков, уточнена датировка, а также выявлен ведущий тип горшков для XII—XIII вв. на данном памятнике.

Проведенный анализ дал возможность выяснить общерусские и локальные элементы в керамике памятника.

²⁰ Кучера М. П. Гончарные клейма из раскопок древнего Пліснеська.— КСИА УССР, 1960, вып. 10, с. 118—123.

²¹ Тухтина Н. В. Средневековые славянские гончарные клейма.— Тр. ГИМ, 1960, вып. 37, с. 148—155.

²² Голубева А. А. Символы солнца в украшениях финно-угров.— В кн.: Древняя Русь и славяне. М., 1978, с. 268.

Г. В. ОХРІМЕНКО,
Д. Я. ТЕЛЕГІН

Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині

Територія Волині в археологічному відношенні вивчена ще далеко не повно і нерівномірно, крім того, до недавнього часу ми мали дуже незначні відомості про мезолітичні і неолітичні пам'ятки цієї території. Починаючи з 1972 р. систематичні роботи по вивченню мезолітичних стоянок Західної Волині проводить В. Т. Грибович, яким виявлені нові місцезнаходження (Котера, Шептиць), а на давно відомій стоянці Нобель в гирлі р. Стоходу проводяться значні стаціонарні розкопки¹. Досить плідні результати по вивченню стоянок кам'яного віку східних районів Волині дали також розвідки і розкопки В. К. Пясецького та Л. Л. Залізняка.

В. К. Пясецьким, зокрема, в долині р. Ірша виявлено нові мезонеолітичні стоянки Кропиченка і Стакановка², а також цікаві місцезнаходження на узбережжі торфовища Корма поблизу с. Рудня-Озерянська Олевського р-ну Житомирської обл. Розвідками Л. Л. Залізняка у 1973—1977 рр. охоплені течії рік Здвиж, Тетерев, Ірша³. Починаючи з 1975 р. важливі розвідкові роботи в центральних районах Волині, на межі Ровенської і Волинської областей, проводить Г. В. Охріменко, яким виявлено близько 30 нових мезолітичних і неолітичних місцезнаходжень, де зібрано величезний речовий матеріал. Переважна більшість цих пам'яток знаходиться в долині середньої течії р. Стир та його невеликої правої притоки Кормин. окремі місцезнаходження відкрито також в басейнах середньої течії рік Стоходу і Горині.

В 1977 і 1979 рр. місцезнаходження розвідок В. К. Пясецького на узбережжі Корми, а також переважна більшість стоянок, виявлені Г. В. Охріменко на р. Стир, обстежені експедицією інституту археології АН УРСР, що працювала під керівництвом Д. Я. Телегіна. Експедицією, крім збирання нового наземного матеріалу на багатьох стоянках, проведено шурфування. В районі торфовища Корма виявлено також нові місцезнаходження епохи мезоліту — неоліту (Корма, пункти 26, 7, 8).

Дана публікація присвячена головним чином характеристиці нових матеріалів з обстежених місцезнаходжень центральних районів Волині (середня течія Стоходу, Стиру і Горині) та узбережжя торфовища Корма на півночі Житомирщини. Здобуті дані мають важливе значення для розуміння типів мезолітичних пам'яток Волині та визначення характеру місцевої неолітичної культури.

Басейн Стоходу. В долині середньої течії Стоходу обстежено кілька пунктів, розміщених між селами Голівка Ковельського р-ну і Черськом Маневицького р-ну Волинської обл. Ще одну стоянку, крім того, виявлено поблизу с. Керасин того ж району Волинської області у верхів'ях р. Веселухи, правої притоки р. Стоходу.

с. Ч е р с ь к. Поблизу села виявлено два пункти, що розміщуються в уроч. Південна Дюна і Борисова Гора.

¹ Грибович Р. Т. Некоторые данные о мезолите и природной среде мезолитического времени Западной Волыни. — В кн.: Палеоэкология древнего человека. М., 1977.

² Пясецкий В. К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірша. — Археологія, 1975, 16.

³ Залізняк Л. Л. Мезоліт Восточної Волині в світі нових дослідженій. — В кн.: Нові дослідження археологіческих пам'ятників на Україні. Київ, 1977.

Уроч. Південна Дюна знаходиться в 2 км на південь від села, трохи північніше моста через р. Стир. Висота дюни над оточуючою заболоченою низиною становить близько 3,5 м. В результаті розвіювання поверхні дюни в центрі та на її кінці, зверненому до Стоходу, оголився культурний шар ранньомезолітичного часу. На площі 50 × 200 м зібрано 135 оброблених кременів, в тому числі два човнуватих і два косоплощадкових нуклеусів середніх розмірів (рис. 1, 1). Пластиин великих і середніх — 35, знарядь

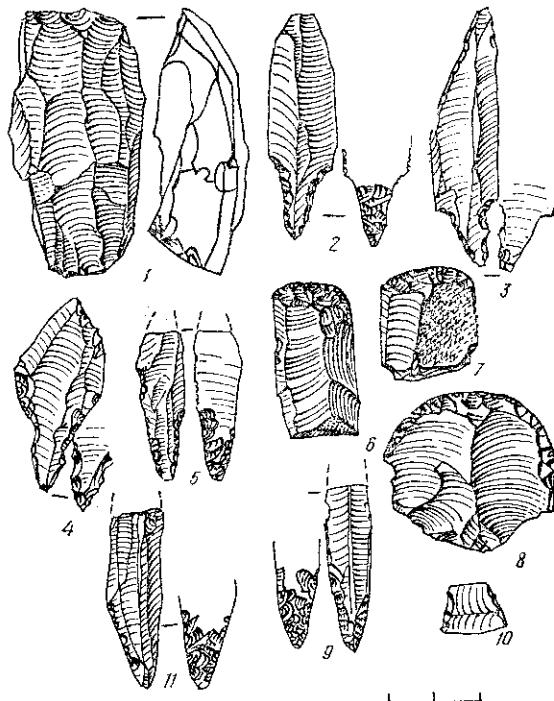

Рис. 1. Крем'яні вироби мезолітичних стоянок на р. Стохід:

1—6 — Черськ, уроч. Південна Дюна; 7—9 — Голівка; 10, 11 — Черськ, уроч. Борисова Гора.

праці — 26, серед них ножеподібні пластиини і відщепи з ретушшю по краю. Чотири кінцевих скребків, в тому числі три на укорочених пластинах (рис. 1, 6). Різців теж чотири — два кутових на відщепах, серединний і кутовий на пластинах. Цікаву серію в комплексі становлять п'ять вістер до стріл, виготовлених з пластиин середніх розмірів за допомогою крутого краєвої ретушші, якою сформовано черенок, а місцями підправлено і перо вістря. Лише в окремих випадках при виготовленні черенка застосувалась плоска «свідерська» ретуш (рис. 1, 2—5).

Матеріали з уроч. Південна Дюна знаходять найближчі аналогії в комплексах типу Короста — Нобеля⁴ на Волині і датуються раннім мезолітом.

Уроч. Борисова Гора розміщено за 0,7 км на захід від с. Черськ вздовж правого берега Стиру, висота місцезнаходження над заплавою ріки до 3 м. У видувах зібрано понад 1000 оброблених кременів темно-сірого і світлого кольору.

Серед крем'яних виробів сім нуклеусів, в тому числі один човнуватий, решта косозрізані одноплощинні, 200 ножеподібних пластиин переважно великих розмірів, відщепи і 39 знарядь праці (3,8%). Знаряддя складаються

⁴ Телегін Д. Я. Мезоліт Левобережної України и его место в сложении днепро-донецкой культуры.— МІА, 1966, № 126; Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні.— Археологія, 1978, 26, с. 32.

з пластин і відщепів з ретушшю, скребків (3 екз.), в тому числі два кінцевих на пластинах, решта на відщепах, різці (5 екз.) серединні та серединнокутові. В колекції, крім того, один мікрорізець, вістря до стріли свідерського типу і одна середньовисока трапеція (рис. 1, 10, 11).

Колекція кременю із Борисової Гори має багато спільних рис з матеріалами Південної Дюни і може бути датована ранньомезолітичним часом.

с. Г о л і в к а К о в е л ь с ь к о г о р - н у . В 2 км на північний захід від села у видувах піщаного горба, що підноситься над заплавою до 1,5 м, зібрано невелику колекцію крем'яних виробів (100 екз.), до якої входять зламане вістря на пластині свідерського типу (рис. 1, 9), два кінцевих скребки на укорочених пластинах і відщепах, пластини і відщепи з ретушшю — всього 11 знарядь (рис. 1, 7, 8). Знахідки, очевидно, слід датувати раннім етапом місцевого мезоліту.

с. Ка раг с и н М а н е в и ц ь к о г о р - н у . За 2 км на північ від села на західному узбережжі оз. Тросне на округлом дюнному підвищенні (площею 100×60 м), оточеному з трьох боків болотистими низинами, знайдено фрагменти неолітичного посуду. Кераміка (9 фрагментів) тонкостінна, крихка, виготовлена з глини та посіченої трави. Колір брунатний. На двох фрагментах сліди прокресленого орнаменту (рис. 2, 1). Тут виявлено кілька нуклеусів, дві ножеподібні пластиинки, пластиинку з притупленим ретушшю кінцем, три скребки на відщепах, трапецію, відщепи, лусочки — всього 45 знарядь і відходів виробництва. На знаряддях переважає мікроретуш. Колекція датується неолітичним часом.

Середня течія р. Стиру, р. Кормин. В басейні середньої течії р. Стиру, і зокрема в долині р. Кормин, що впадає в Стир, з правого боку виявлено понад десяти місцевознаходжень. Безпосередньо в долині Стиру обстежено стоянки поблизу сіл Гадоличі, Старосілля, Розничі, Семки і Новосілки Маневицького р-ну Волинської обл. та сіл Маюничі і Балаховичі Володимирецького р-ну Ровенської обл.

с. Г а д о л и ч і . На північний захід від села в уроч. Березів понад правим берегом Стиру на піщаних дюнах зібрано значну кількість крем'яних виробів, очевидно, мезолітичного часу. Особливо інтенсивне скупчення знахідок відзначено між селом і розміщеною в урочищі птахофермою. Місцями матеріали залягають в стінці кар'єру ще в незруйнованому стані. Всього зібрано близько 150 кременів, серед яких переважають відщепи і уламки кременю. Пластиині їх уламків близько десяти, відсоток пластиинчастості, таким чином, тут дуже невисокий. Нуклеус один, він прямоплощадковий, субконічний. Серед знарядь найбільше скребків (7 екз.): п'ять кінцевих на коротких пластинах (рис. 3, 2, 3), два округлих на відщепах (рис. 3, 4). Різець один, комбінований боковий з серединнокутовим на видовженому уламку. Привертає увагу наявність трьох проколок свердел на гострих кінцях видовжених відщепів (рис. 3, 5). Один уламок кременю із слідами двобічної оббивки.

Комплекс за складом досить своєрідний «відщеповий», аналогію якому серед мезолітичних пам'яток Волині становить, наприклад, стоянка Корма 2б, про яку буде мова далі.

с. С т а р о с і л л я . За 3 км на північний захід від села в уроч. Острівки, в заплаві правого берега р. Стир зібрано знахідки кременю, очевидно, мезолітичного часу. У видуві виявлено залишки культурного шару товщиною близько 20 см, в якому залягають оброблені кремені. На стоянці знайдено нуклеуси, ножеподібні пластиини, відщепи, три скребки, в тому числі один підокруглий, а два кінцевих на пластинах (рис. 3, 6, 7), крім того, дві трапеції, пластиинку з притупленим ретушшю краєм, всього понад 100 знахідок. Колір кременю сірий або темний. Знаряддя оброблено дрібною ретушшю.

с. Р о з н и ч і . Сліди неолітичного поселення відкриті в уроч. Каргникове на Токучій горі за 1 км на північний захід від села, на лівому березі р. Стиру. Знахідки виявлено на піщаний дюні площею 60×40 м, висота

місцезнаходження якої над заплавою річки близько 10 м. На площі стоянки закладено шість шурфів (2×1 м) та розбито невеликий розкоп (10 m^2). Культурний шар неолітичного часу, представлений уламками глиняного

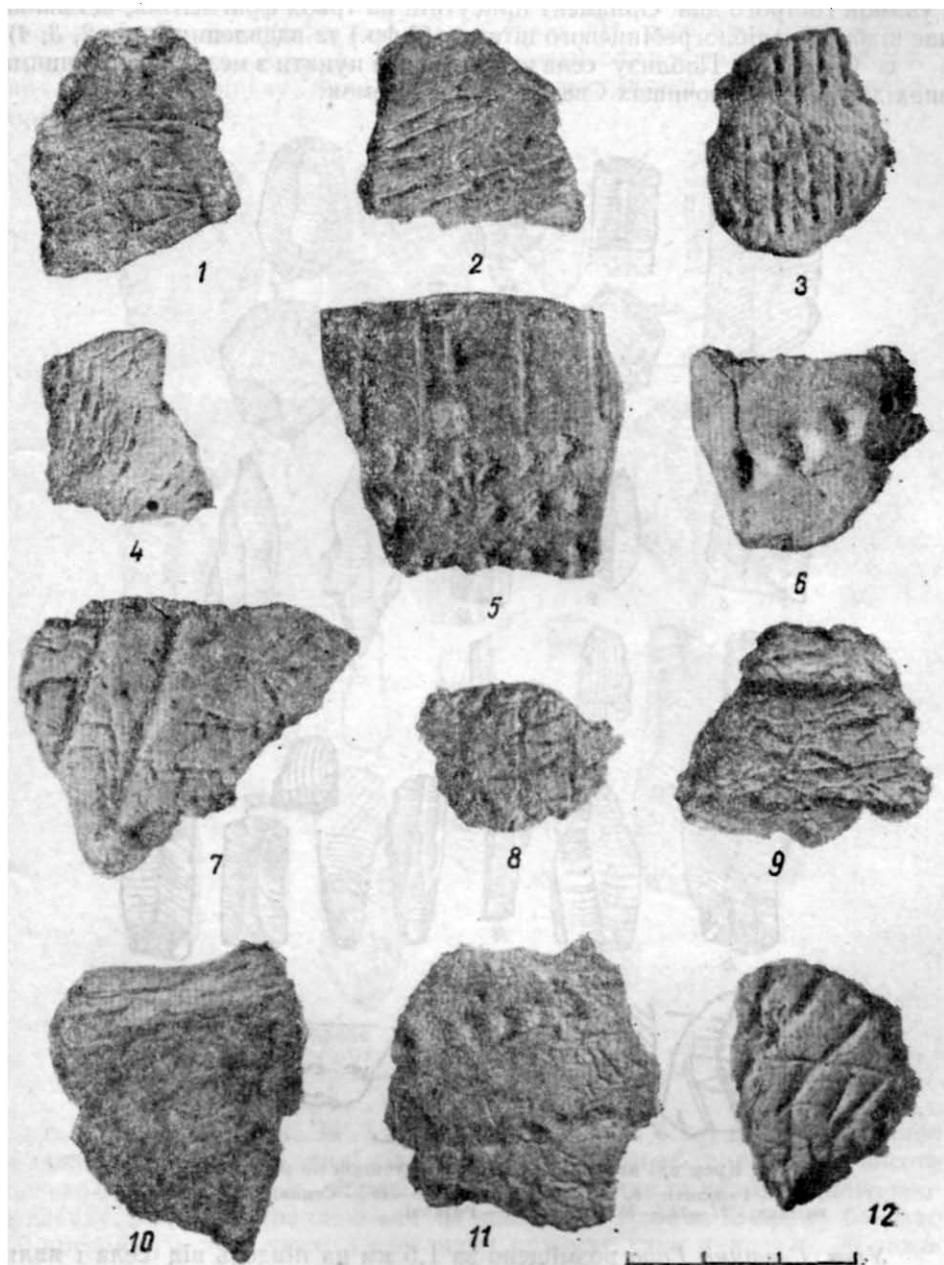

Рис. 2. Неолітична кераміка з поселень по рікам Стохід та Стир:
1 — Карасин; 2 — Майдан-Липинський, уроч. Вовче; 3, 4 — Розниця; 5, 6, 12 — Новосілки;
7 — Мала Осниця, уроч. Шепель I; 8—11 — Мала Осниця, Кравцова Гора.

посуду та крем'яними виробами, залягає в основі гумусного шару та верхній частині жовто-бурого підгрунтя. Його товщина близько 20 см. В розкопі, шурфах та на розвіяній поверхні тераси зібрано понад 200 кременів, в тому числі чотири нуклеуса, близько 20 ножеподібних пластин, відщепи, пластиночка з виїмкою, два кінцевих скребки на відщепах, відщепи з ретушшю тощо.

Кераміку (62 екз.) представлено уламками тонкостінних посудин світло-жовтого кольору товщиною 0,4—0,9 см з великою домішкою рослинних волокон в тісті. Є фрагменти прямих, рівно зрізаних вінець (рис. 3, 25) і уламок гострого дна. Орнамент присутній на трьох фрагментах, що включає відбитки дрібногребінцевого штампу (2 фр.) та вдавлення (рис. 2, 3, 4).

с. Семки. Поблизу села виявлено два пункти з мезо-, неолітичними знахідками — в урочищах Сватина Гора і Замок.

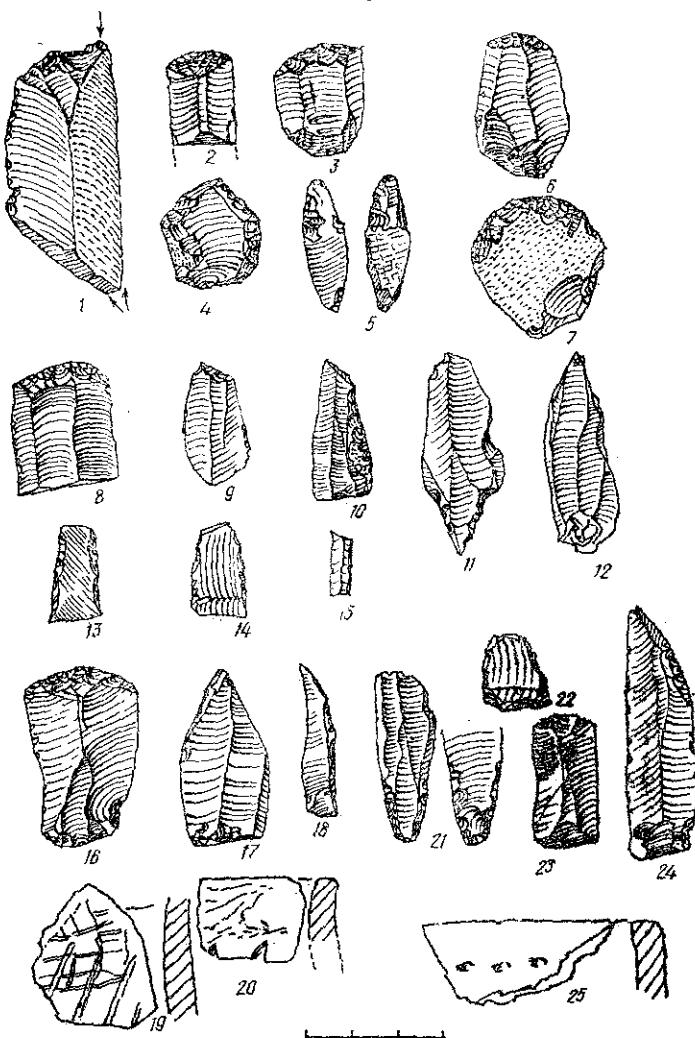

Рис. 3. Крем'яні вироби і кераміка із стоянок на р. Стир:
1—5 — Гадолич; 6, 7 — Старосілля; 8—15 — Семки; 16—20 — Но-
восілки; 21—24 — Маюнич; 25 — Розничі.

Урочище Сватина Гора розміщено за 1,5 км на південь від села і являє собою піщане підвищення (2 м) в заплаві лівого берега Стиру. Тут зібрано понад 70 крем'яних виробів, серед яких кілька погано огранованих нуклеусів, 46 ножеподібних пластин, відщепи та знаряддя. Серед останніх шість кінцевих скребків на пластинах і відщепах (рис. 3, 8), сім різців (рис. 3, 9), вістря до стріли з добре виділеним ретушшю черенком (рис. 3, 11), дві високі трапеції (рис. 3, 13, 14), пластина з затупленою спинкою (рис. 3, 15) та два косих вістря, виготовлених в мікрорізцевій техніці (рис. 3, 10).

В центральній частині мису знайдено п'ять неорнаментованих фрагментів, очевидно, пізньонеолітичної кераміки темно-буруватого кольору з невеликою домішкою трави та жорсткі в тісті. Відношення цієї кераміки

до крем'яних виробів встановити важко, можливо, вона потрапила на площа мезолітичної стоянки пізніше. В цілому основний крем'яний комплекс із Сватині Гори, очевидно, можна віднести до дніпро-прип'ятської культури пізнього мезоліту Волині⁵.

Уроч. Замок розміщено за 3 км на захід від села на лівому березі Стиру. Серед інших знахідок, зібраних на невисоких розвіяннях і задернованих дюнних острівках, виявлено вістря, виготовлене за допомогою мікрорізцевого сколу.

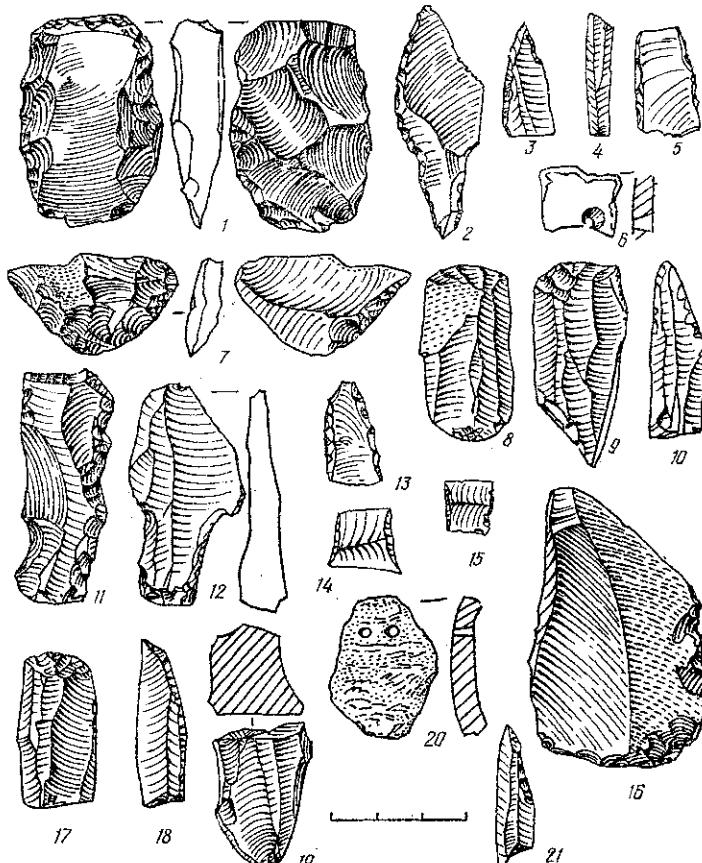

Рис. 4. Крем'яні вироби і кераміка з басейну р. Стир:
1—7 — Балаховичі; 8—12, 21 — Горайлівка, уроч. Кут; 16, 17 —
Мала Осниця, уроч. Шепель II; 13—20 — М. Осниця, уроч. Шепель I.

с. Новосілки. За 1,5 км на південь від села, в уроч. Стрічино на дюнному розвіяному схилі лівого корінного берега Стиру, що має висоту близько 8 м над заплавою, зібрано крем'яні знаряддя та уламки неолітичного посуду. Знахідки трапляються на площині 200 × 30 м. Зібрано близько 250 кременів, в тому числі 3 невеликих призматичних нуклеуса, 36 ноже-подібних пластин і їх уламків, 4 кінцевих скребки на пластинах, з них один подвійний (рис. 3, 16), 2 вістря з затупленою спинкою (рис. 3, 18), 7 ножів із крупних пластин, серединний різець (рис. 3, 17) на пластині тощо.

Знайдено 22 фрагменти неолітичної тонкостінної кераміки жовто-буруватого кольору з відбитками трави в тісті. Є уламок прямозрізаного вінця з наскрізними проколами по краю. Кілька фрагментів орнаментовано

⁵ Телегін Д. Я. Поздній мезоліт України: опит культурно-територіального членення пам'ятників.— The mesolithic in Europe. Warsaw, 1973; Колосов Ю. Г., Телегін Д. В. Вказ. праця, с. 32.

прогладженими лініями. На одному черепку останні поєднуються з відбитками гребінця (рис. 3, 19, 20). Зустрінуті фрагменти кераміки комарівської культури та доби Київської Русі.

с. М а ю н и ч і. За 0,5 км на південь від села в уроч. Гайок вздовж правого берега р. Стир на частково розвіяних дюнах зібрано близько 400 екз. крем'яних виробів мезолітичного часу, в тому числі 5 аморфних нуклеусів, 20 пластин великих і середніх розмірів, 5 кінцевих скребків на пластинах (рис. 3, 23) і відщепах, 4 підокруглих скребки на відщепах, різець, зламане вістря свідерського типу, косе вістря з мікрорізцевим сколом та середньовисока трапеція (рис. 3, 21, 22, 24). Стоянку, як і Семки, очевидно, слід віднести до числа дніпро-прип'ятських типу ДВС і Рудого о-ва.

Окремі мезолітичні і неолітичні знахідки виявлено і в інших пунктах поблизу села, зокрема в уроч. Іванова Гора, що розміщено на схід від північного кінця с. Маюничі.

с. Б а л а х о в и ч і. Неолітичне поселення знаходиться на піщаних горбах правого берега Стиру; з північного і східного боків оточено садибами колгоспників. У видувах навколо невеликого болітця зібрано значну кількість крем'яних виробів і кераміки неолітичного вигляду. Остання без орнаменту, зі слідами смугастого згладжування, в тісті рослинні домішки і шамот. Є мініатюрний уламок вінець з залишком конічної глибокої ямки, нанесеної під зрізом ззовні посудини (рис. 4, 6).

Серед крем'яних виробів три прямоплощадкових нуклеуси, одне вістря постсвідерського типу, високий асиметричний трикутник, пластина з затупленою спинкою та висока трапеція (рис. 4, 2—5). Цікавими знахідками є так званий скол з сокирки (рис. 4, 7) та сокироподібне знаряддя з двобічною оббивкою (рис. 4, 1). Аналогічні знахідки трапляються і далі на південь від села, за 1 км над заплавою Стиру.

Значну кількість місцевознаходжень мезо-неолітичного часу виявлено в басейні невеликої р. Кормин, в тому числі поблизу сіл Гораймівка, Майдан-Липненський і Мала Осниця Маневицького р-ну та с. Осова Костопольського р-ну Ровенської обл.

с. Г о р а й м і в к а. На лівому березі р. Кормин, в центрі села, на поверхні розвіяної дюни зібрано крем'яні вироби мезолітичної епохи, що зосереджувались на площі 300 × 400 м. Всього виділено 15 знарядь і понад 20 ножеподібних пластин. Серед них зламане постсвідерське вістря, косе вістря яніславицького типу (рис. 4, 21) та один округлий скребок на відщепі. На місці стоянки виявлено окремі пізніші матеріали епохи бронзи.

Знахідки доби мезоліту виявлено також на схід від с. Гораймівка (за 1 км) в уроч. Кут, де зібрані нуклеуси, пластини (24 екз.) та відщепи, а також знаряддя праці, виготовлені переважно з пластин. Речі покриті блакитною патиною. Досить характерними є кінцеві скребки на пластинах (рис. 4, 8). Один комбінований з кутовим різцем (рис. 4, 9), боковий і серединний різці, косе вістря (рис. 4, 10) та вістря на масивній товстій пластині, що по формі нагадує вістря Лінгбі (рис. 4, 12). Останнє виготовлено з немісцевої породи кременю, і, очевидно, воно в колекції Волині є своєрідним імпортом.

с. М а л а О с н и ц я. На північній околиці села в гирлі р. Кормин, на правому її березі є кілька піщаних підвищень висотою до 4—8 м над заплавою. В уроч. Шепель виявлено два пункти — неолітичний (Шепель I) і ранньомезолітичний (Шепель II). Ще одне неолітичне місцевознаходження відзначено у уроч. Кравцова Гора.

Стоянку Шепель I розміщено на краю борової тераси безпосередньо над річищем Кормина. Висота місцевознаходження над заплавою ріки 2—3 м. Нами було закладено чотири шурфи (2 × 0,6 м) та зачистка довжиною 3 м. Нашарування дюни, на жаль, виявилися дуже пошкодженими, в результаті чого культурний шар неоліту значною мірою зруйновано. Серед крем'яних виробів стоянки (всього зібрано близько 120 екз.) три нуклеуси прямоплощадкові, субконічні, однобокі (рис. 4, 19), чотири скребки кінцеві на пластинах (рис. 4, 17) або підокруглі на відщепах. Мікроліти представлено однією

високою і двома середньовисокими трапеціями (рис. 4, 13—15), косим вістрям яніславицького типу (рис. 4, 18) тощо.

Кераміка (60 екз.) тонкостінна, крихка, з великою домішкою трави в тісті, переважно без орнаменту. Лише на одному фрагменті під зрізом вінець — ряд глибоких циліндричних ямок, дві стінки прикрашені прогладженими лініями, на одному — ряди відступаючих наколів тупою паличиною (див. рис. 2, 7).

Стоянку Шепель II розміщено далі від заплави Кормин на схилі борової тераси висотою 6—7 м над рікою. Значна частина поверхні дюни, де виявлено велику кількість (блізько 1000 екз.) оброблених кременів, розвіяна. В стінках розміщеного тут піщаного кар'єру зроблено зачистку культурного шару, що місцями добре зберігся. Стратиграфія нашарувань досить чітка: під незначною товщиною пізнього надувного піску (10 см) залягає гумусний піщаний шар (25 см), а нижче товща (30—40 см) жовто-бурого піску. Всі ці нашарування підстилаються материком дюни — світлим піском. Археологічні знахідки виявлено лише в шарі жовто-бурого піску на глибині 35—55 см. Місцями жовто-бурий шар опускається нижче на шар білого піску. В одному місці зафіковано заглибину по зразку зачистки довжиною до 2,5 м. Тут виявлено скучення кременів.

Крем'яні вироби із зачистки і поверхні ідентичні і відрізняються, на наш погляд, певною культурною чистотою. Кераміка на стоянці зовсім відсутня. Нуклеуси човнуваті, нобельського типу, виявлено блізько 100 ножеподібних пластин. Скребки (12 екз.) переважно кінцеві на масивних пластинах, різці (8 екз.) серединно-кутові (рис. 4, 16). Знайдено кілька вістер на пластинах пізньосвідерського вигляду. Пункт, що відноситься до нобельського варіанту свідерської культури, рентабельний для ведення стаціонарних розкопок.

В уроч. Кравцова Гора біля с. Мала Осниця (за 0,7 км на схід від річки, біля болотистої низини) внаслідок розвіювання дюни на поверхні виявлено неолітичну кераміку, що частково залягалася і в нашаруванні незруйнованої частини тераси. Крем'яні виробів не виявлено. Кераміка з домішкою шамоту в тісті та рослинних волокон. Всього в урочищі зібрано 30 фрагментів. На кількох стінках посуду зберігся орнамент, що складається з прокреслених ліній (див. рис. 2, 8), у двох випадках — з борозенок, вдавлень, які нанесено тупою відступаючою паличиною (див. рис. 2, 9—11).

Поява невеликого скучення однотипової кераміки (один горщик) відносно далеко від заплави ріки, при відсутності кременю не зовсім зрозуміла. Можливо, в даному випадку ми маємо справу з якимось культурним об'єктом чи просто горщик був розбитий десь за межами поселення.

За складом знахідок матеріали в уроч. Кравцова Гора, як і Шепель I, відносяться до волинського варіанту дніпро-донецької культури.

с. Майдан-Липенський. На схід від села (за 1,5 км) на дюнному підвищенні серед боліт в уроч. Бовче на поверхні та в шурфі виявлено крем'яні знаряддя праці та кераміку епохи неоліту. Знахідки зустрічаються у верхньому шарі товщиною 15 см. Далі йде чистий материковий пісок. Пагорб висотою блізько 2 м тягнеться на кілька сот метрів, ширину від 26 до 50 м, частково порушеній кар'єром. Серед крем'яні виробів (126 екз.) є одноплощадковий косозрізаний нуклеус, 19 пластин середніх розмірів (кілька з ретушшю), п'ять скребків — один кінцевий на пластині та останній на відщепах (рис. 5, 4), один середньокутовий різець на пластині (рис. 5, 2). Геометричні мікроліти представлено двома трапеціями, виготовленими з пластин: середньовисока та симетрична (рис. 5, 5). Виявлено також блізько 100 ножеподібних пластин і відщепів.

Кераміка (60 екз.) представлена уламками кількох горщиків без орнаменту, в тісті значні домішки трави і піску. Поверхня черепків жовтувата, подекуди помітні сліди розчісування. Вдалося реставрувати значний фрагмент вінця горщика (рис. 5, 6). Край вінця округлий, під зразком наскрізні

створи з помітним обривом стінки посуду на внутрішньому боці. Діаметр посудини 24 см, товщина стінок 0,5—1 см.

с. Осова. На північний схід від села (за 1,5 км) на підвищеному піщаному полі (розвіяна дюна), серед болот в уроч. Криничка виявлено знахідки неолітичної епохи — крем'яні вироби та кераміку. Висота місце-

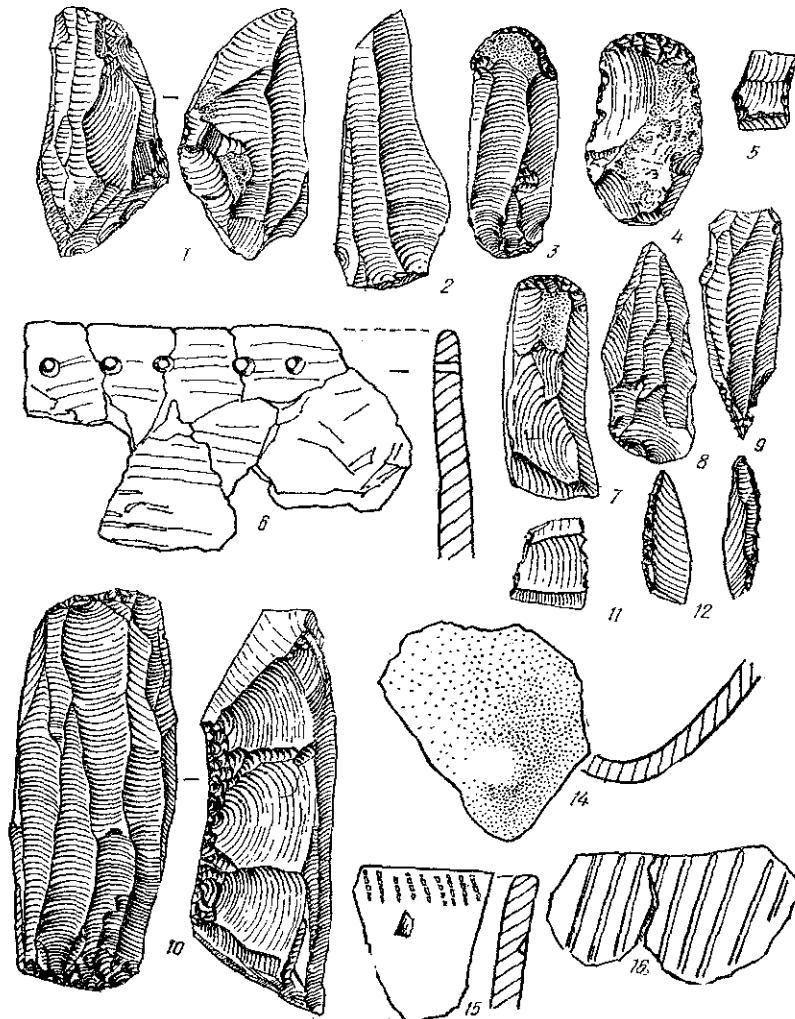

Рис. 5. Крем'яні вироби і кераміка з басейну рік Кормин та Горині:
1—6 — Майдан-Липнянський, уроч. Бовче; 7—13 — В. Мідськ, уроч. Гута; 14 — Цумань; 15, 16 — Осова, уроч. Криничка.

знаходження над болотами близько 2 м. Тут знайдено нуклеуси, близько 20 ножеподібних пластин, два кінцевих скребки, уламок середньовисокої трапеції та вістря до стріли з виємкою, оброблене краєвою ретушшю. Тут зібрано 42 дрібних фрагменти неолітичного посуду світло-буруватого кольору, в тісті якого є невелика домішка трави і піску. Серед фрагментів — уламок рівнозрізаного без потовщення вінця. Орнаментованих фрагментів п'ять. На уламку вінця візерунок складається з ряду відбитків гребінцевого штампу, під яким ряд продовгуватих ямок (рис. 5, 15), кілька фрагментів стінок орнаментовані прямими паралельними лініями (рис. 5, 16).

Окремі неолітичні знахідки виявлено поблизу с. Осова і в урочищах Стороживка, Сокори, Осівка, Кошарки.

В басейні р. Горинь обстежено місцезнаходження поблизу с. Великий Мідськ і м. Цумань.

с. Великий Мідськ Костопольського р-ну Ровенської обл. За 2 км на захід від села в уроч. Гута (басейн р. Мельниця — ліва притока Горині) на округлому невисокому дюнному підвищенні площею 80 × 20 м та навколо нього в радіусі 200 м зібрано матеріали мезо-неолітичного часу.

Крем'яна сировина з уроч. Гута різнобарвна, кремінь переважно темно- або світло-сірий. Всього знахідок близько 1000. Нуклеусів 18. Серед них один човнуватий, великих розмірів (рис. 5, 10), три неправильно-човнуватих, 11 конусоподібних, погано гранованих, прямо- або косоплощадкових, переважають перші. З багатоплощадкових і 15 нуклеподібних уламків. Пластин — 126, відщепів — 754, знарядь — 77. Тип скребків (28 екз.) витриманий: кінцеві скребки виготовлені на кінці пластин (рис. 5, 7) або на пластинчастих відщепах і відщепах. Різців 18, в тому числі три серединних, два на масивних пластинах, один на відщепі; серединнокутових — два (рис. 5, 8), шість кутових на відщепах і уламках, два на куті зламаної пластини, чотири бокових різця, три на масивних пластинах, два на масивних відщепах. Крім того, виділено два своєрідних різця, які можна назвати багатолезовими, на плоских уламках кременю, що мають по три робочих краї. В колекції 13 пластин з ретушшю, 2 пластини з залискуванням від роботи. Вістря на масивній пластині одне, черенок сформований крутою ретушшю (рис. 5, 9). Також виявлено шість мікролітичних знарядь — три сегментоподібних вістря з крутозатупленою дугоподібною спинкою, уламики двох таких самих вістер і одна висока трапеція з відщепа (рис. 5, 11—13). Є дві сокири-транше невеликих розмірів, сформовані з уламка кременю, бокові грані підправлені крутою ретушшю. Виявлено також кілька уламків кременю із слідами двобічного плоского оббивання.

В цілому описаний вище крем'яний матеріал з уроч. Гута поблизу с. Мідськ може бути датований мезолітичним часом, але в урошиці знайдено кілька дрібних фрагментів неолітичної кераміки, з якою, напевно, необхідно пов'язувати частину описаного вище кременю, насамперед мікролітичні форми.

м. Чумань Ківерцівського р-ну Волинської обл. За 2 км на захід від міста, на правому березі р. Путиловки в уроч. Заклин на невисокій піщаній розораній дюні зібрано крем'яні знаряддя кам'яного віку та фрагменти пізньонеолітичного посуду. На поселенні взято близько 40 крем'яних виробів, що розподіляються по ступеню патинування на два комплекси. Патинових крем'яних знарядь шість, в тому числі два наконечники свідерського типу. Другий комплекс складається з великих пластин, трьох кінцевих скребків. Кремінь патинований та темно-сірий.

Шість фрагментів неолітичної кераміки темно-синього та сірого кольору мають домішки трави та дрібного піску в тісті. Одним з фрагментів є округле дно великої посудини (рис. 5, 14). Не виключено, що кераміка пов'язується з другою групою крем'яних виробів стоянки.

Торфовище Корма. На побережжі болота Корма поблизу с. Рудня-Озерянська В. К. Пясецьким в 1974 р. виявлено вісім мезо-неолітичних стоянок⁶. Експедицією Інституту археології в 1977 р. проведено детальне обстеження цих місцевознаходжень, а також виявлено кілька нових — Корма 1в, 2б, 7, 8, Рудня-Озерянська тощо. Найцікавіші та важливі результати одержані нами при дослідженні стоянок Корма 1, 1а, 1б, 2б і 4.

Стоянки Корма 1, 1а, 1б розміщено поруч одної вздовж берега торфовища на піщаній надзаплавній терасі. Висота місцевознаходжень над заплавою 2—6 м. На стоянці Корма 1 нами зібрано близько 400 крем'яних виробів, в тому числі два одноплощадкових ортогнатних нуклеуси, шість кінцевих скребків на відщепах, три мікрорізці, чотири високі трапеції (рис. 6, 1—4).

В комплексі стоянки Корма 1б виявлено понад 3000 знахідок, в тому числі вісім нуклеусів конічних або аморфних, 381 ножеподібна пластина,

⁶ Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма.— Археологія, 1979, 32.

відщепи і знаряддя праці. Серед останніх привертає увагу значна кількість (10 екз.) косих вістер з мікрорізцевим сколом (рис. 6, 5—7) і мікрорізців (11 екз.), 14 трапецій, високих і середньовисоких (рис. 6, 8, 9). Скребки (11 екз.), переважно кінцеві на пластинах або відщепах (рис. 6, 10). Різців виявлено лише три. Проте є багато (184 екз.) пластин і відщепів з ретушшю (рис. 6, 11).

Аналогічні матеріали зібрано і на стоянках Корма 7, 8. На першій з них виявлено, наприклад, близько 2000 кременів, в тому числі 83 знаряддя праці, 212 пластин і 11 нуклеусів. Серед знарядь — 5 косих вістер з мікро-

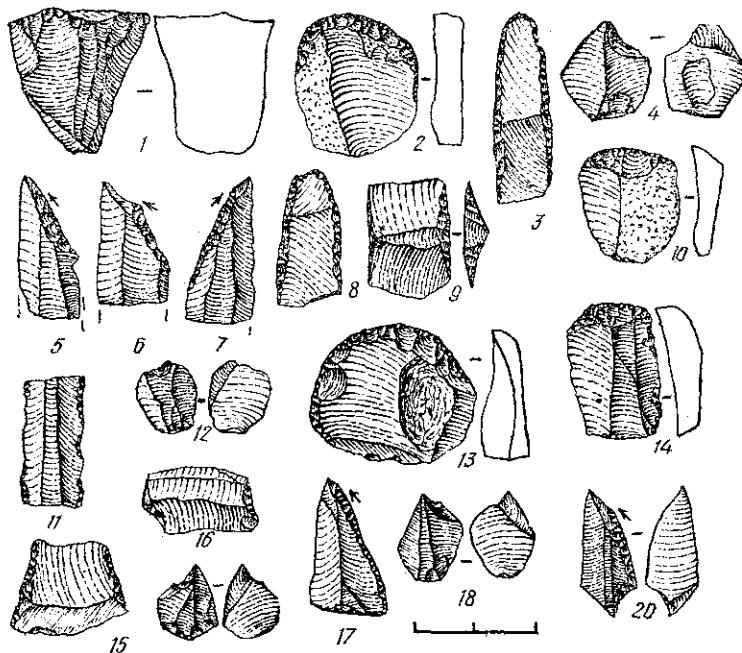

Рис. 6. Знахідки крем'яних виробів на побережжі оз. Хорма на Жимиршині:

1—4 — Корма 1; 5—12 — Корма 16; 13—17 — Корма 7; 18—20 — Корма 8.

різцевим сколом, 11 мікрорізців, трапецій, скребки, один зламаний трикутник тощо (рис. 6, 13—20). За складом крем'яних виробів стоянки Корма 1, 16, 4, 7, 8 відносяться до дніпро-прип'ятської мезолітичної культури.

Зовсім іншими матеріалами характеризуються дві інші з обстежених нами стоянок на побережжі торфовища Корма — Корма 1а, 2б.

На стоянці Корма 1а нами закладено чотири шурфи розміром 2×1 м, де на глибині 0,3—0,5 м в темному ґрунтовому шарі і підґрунті бурого кольору виявлено культурний шар, насичений знахідками (від 12 до 40 предметів на кожен шурф). Всього тут зібрано 600 виробів з кременю і кераміки, в тому числі 22 черепки і 36 знарядь праці. Серед останніх — кінцеві скребки на відщепах, кілька різців і нуклеусів, вістря з мікрорізцевим сколом. Кераміка за складом тіста поділяється на дві групи: з домішкою рослинних залишків і з піском в тісті. Три фрагменти першої групи орнаментовані відбитками гребінця, прокресленими лініями або вдавленнями. Пам'ятка відноситься до волинського варіанту дніпро-донецької культури.

Стоянка Корма 2б знаходиться на самому кінці мису пісків, частково перекритих торфом. Знахідки, близько 100 екз., зібрані нами у викиді меліоративної канави, на відстані 20—25 м. Серед них найбільший інтерес становлять три траншеєподібні сокири, виготовлені з уламків кременю за допомогою двобічної оббивки. Лезо без слідів підправки (рис. 7, 1, 3). Крім

того, тут знайдено 11 грубих досить великих пластин, скребок на відщепі, свердло (рис. 7, 2, 4) і відщепи.

В цілому комплекс має відщепово-макролітичний характер, що не властиво для розглянутих вище місцевонаходжень цього району.

Таким чином, серед описаних вище місцевонаходжень можна виділити мезолітичні і неолітичні стоянки. Перші відносяться як до ранніх періодів мезоліту, так і до заключних його етапів. В центральних районах Волині

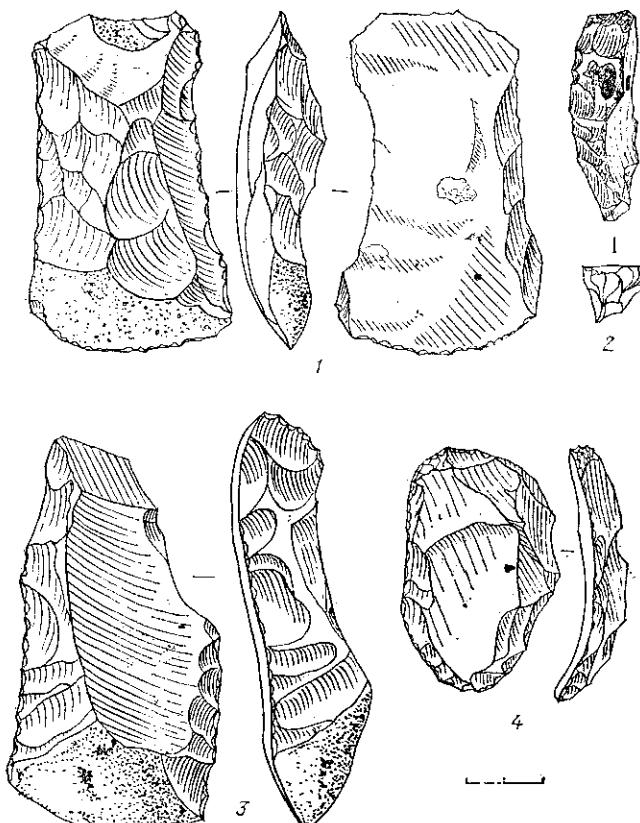

Рис. 7. Макролітичні вироби (1—4) із стоянки Корма 26 Житомирської обл.

досить добре представлені, зокрема, стоянки типу Нобеля — Короста, що в цілому є південно-східним варіантом великого регіону аренгсбурсько-свідерсько-кундських культур Європи. Датуються вони раннім мезолітом України (IX—VIII тисячоліття до н. е.). Для пам'яток цього типу (Черськ, Південна Гора, Голівка, Гораймівка — Кут, В. Мідськ — Гута, Осниця — Шепель II та ін.) властива наявність, як і для нобельських стоянок взагалі, косолощадкових, часто човнуватих нуклеусів, розвинутих пластин, кінцевих скребків, переважно на пластинах, свідерських і постсвідерських вістер до стріл та поодиноких трапецій високої форми. В опрацьованих комплексах раннього мезоліту, однак відсутні макролітичні знаряддя, які в Нобелі представлено значною кількістю.

Відзначається деяка особливість в топографії нобельських стоянок і рівні залягання культурного шару. Переважна більшість локалізується на вищих ділянках борової тераси (6—8 м) над заплавою, звичайно на певній відстані від долини річки. Культурний шар цих стоянок, як правило, пов'язується з горизонтом підгрунтя, представлена тут жовто-бурим піском (Шепель II, В. Мідськ — Гута).

Культурна належність більшості пізньомезолітичних пам'яток з'ясовується також досить добре. Серед них найбільше стоянок, що за складом крем'яних знахідок безперечно належать до дніпро-прип'ятської культури. Це група стоянок на торфовищі Корма 1, 16, 4, 7, 8, а також Семки — Свата Гора і Маюничі — Гайок на р. Стир. Найближчі аналогії цим матеріалам слід шукати серед стоянок типу ДВС⁷ під Києвом, Червоним Рогом (Рудий о-в) на Тетереві⁸ тощо.

Для комплексів дніпро-прип'ятської культури розглядуваного району властиві наявність прямоплощадкових нуклеусів, значний відсоток пластин, кінцеві скребки на укорочених пластинах і відщепах, серединні або кутові різці. Характерною ознакою цих стоянок є наявність косих вістер з мікрорізцевим сколом яніславецьких і донецьких. Зустрічаються вістря постсвідерського типу, трапеції високі і середньовисокі.

Решта пізньомезолітичних пам'яток обстежених районів Волині відноситься до інших культурних типів мезолітичної культури. Серед них відділяються насамперед дві стоянки з виявленою відщепово-маクロлітичною індустрією — Корма 26, Гадоличі, що прямих аналогій в мезоліті Волині поки що не мають. Важливо підкреслити, зокрема, виявлення стоянки з траншеєподібними сокирами на узбережжі Корма, що є єдиною для цього району взагалі. Важко щось певно сказати і про культурну належність таких стоянок, як Гораймівка — уроч. Кут, Старосілля тощо.

Результати вивчення матеріалів, виявленіх в центральних районах Волині (Старохід, Стир, Горинь), мають важливе значення і для визначення характеру місцевої неолітичної культури, що досі була практично невідома. За складом кераміки неолітичні стоянки цього району (Карасин в басейні Стоходу, Розничі, Новосілки, Мала Осниця — урочища Шепель і Кравцова Гора, Майдан-Липненський, Осова в басейні р. Стир та Цумань на р. Горині), безперечно, належать до дніпро-донецької культури. Свого часу Д. Я. Телегіним виділено пам'ятки Волині в окрему Києво-Волинську групу дніпро-донецької культури⁹, що, як тепер стає очевидним, включає два варіанти — прикіївський і волинський. Межа між ними проходить десь по басейні р. Тетерев. На цю різницю між дніпро-донецькими матеріалами Київського Подніпров'я і Волині звернув увагу С. А. Балакін.

Характерними рисами кераміки волинського варіанту дніпро-прип'ятської культури є відносно слабий розвиток орнаментації та своєрідність в елементах візерунку. Так, наприклад, на стоянках Розничі, Новосілки, Мала Осниця — уроч. Шепель і Кравцова Гора зібрано по кілька десятків фрагментів неолітичної кераміки на кожній, але орнаментованих серед них одиниці або зовсім відсутні. Ступінь нанесення орнаменту на поверхню неолітичного посуду в Київському Подніпров'ї незрівняно вищий.

Серед елементів орнаменту на кераміці обстеженого району Волині кількісно перше місце займає прокреслена лінія та відбитки відступаючої палички, значно рідше зустрічаються тут відбитки дрібнозубчастого гребінця. Підтрикутно-скорописні наколи, що мали значне поширення на Київщині, не зустрічаються. Деякою своєрідністю характеризується на Волині і оздоблення краю горщиків, де під вінцями наносились заглибини здебільшого неправильних (підтрикутних) обрисів; крім ямок під зрізом є також і наскрізні проколи. В цілому неолітична кераміка центральних районів Волині знаходить найближчу аналогію в матеріалах Мостви на р. Ужі¹⁰.

Крем'яні вироби з неолітичних стоянок Волині мають в цілому пізньомезолітичний характер. В комплексах помітно зменшується лише кіль-

⁷ Телегін Д. Я. Мезолітические стоянки в окрестностях Киева.— КСИИМК, 1956, 65.

⁸ Залізняк Л. Л. Рудоостровська мезолітична культура.— Археологія, 1978, 25.

⁹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968, с. 91.

¹⁰ Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.— АП УРСР, 1952, 4.

кість косих вістер із різцевим сколом та дещо зростає рівень відщепової заготовки при виготовленні знарядь.

Не дивлячись на досить значну фрагментарність неолітичних матеріалів з району наших розкопок, можна простежити риси двох періодів у розвитку місцевого неоліту — раніший і пізніший. Переважна більшість названих вище стоянок відноситься до раннього періоду, який характеризується крижкою керамікою з домішкою трави в тісті, орнаментованою прокресленими лініями і відбитками гребінця (Карасин, Розничі, М. Осниця — уроч. Шепель I тощо). Але на окремих місцезнаходженнях, як, наприклад, на стоянці в уроч. Кравцова Гора поблизу с. М. Осниця, характер кераміки дещо інший. Серед орнаментальних елементів основна роль належить відбиткам відступаючої палички. Ця кераміка знаходить прямі аналогії серед матеріалів Мостви і гирла Гнилоп'яті¹¹ і, очевидно, повинна датуватись пізнішими етапами місцевого неоліту.

Отже, проведені авторами археологічні дослідження в басейнах середньої течії Стоходу, Стиру і Горині та біля торфовища Корма, безперечно, значно поповнюють картину мезо-неолітичних пам'яток Волині і вносять новий штрих в розуміння культур цієї епохи.

Г. В. ОХРИМЕНКО,
Д. Я. ТЕЛЕГІН

Нові пам'ятники мезоліта і неоліта Волині

Резюме

В 1975—1979 рр. авторами проведено обслідування більше 20 стоянок епохи мезоліта — неоліта в басейнах рік Стоход, Стир, Горинь, а також на побережжі оз. Корма Житомирської обл. Підсумкові дані мають важливе значення для розуміння типів мезолітических пам'ятників Волині та визначення характера місцевої неолітическої культури.

На цій території добре представлені пам'ятники типу Нобель, Черек — Південна Гора, Головка, Гораймівка — Кут, Б. Мідск — Гута (рис. 1, 1—11, 4, 8—12, 5, 7—13), які є юго-східною периферією великої свідеро-кундської області з наконечниками на пластинках.

В поздньому мезоліті тут розвивалися пам'ятники дніпро-пріп'ятської культури — Корма 1, 16, 4, 7, 8, Семки — Сватіна Гора, Маюничі, Гайок та ін. (рис. 3, 8—15, 22—24; 6, 1—20), а також виявлені своєобразні стоянки з макролітическо-отщеповим матеріалом — Гадоличі, Корма 26 (рис. 7, 1—4).

По складу кераміки неолітическі стоянки Волині — Карасин на Стоході, Разинчи, Новоселки, Мала Осница, Майдан-Липецький, Осова в басейні р. Стир та Іцумен на р. Горині (рис. 2, 1—12; 3, 16—20, 4, 13—20; 5, 1—6, 14—16) — належать до Києво-Волинському варіанту дніпро-донецької культури. Більшість цих стоянок, судя по складу знарядок, відноситься до раннього періоду дніпро-донецької культури, а на окремих пунктах (М. Осница) представлені пізньонеолітическі матеріали.

В. М. ЗУБАР,
С. Г. РИЖОВ

Розкопки західного некрополя Херсонеса

Влітку 1975 р. херсонеським загіном Середньодніпровської експедиції Інституту археології АН УРСР проведено невеликі роботи поблизу протейхізми 19-ї куртини, а також обміряні поховальні споруди, відкриті К. К. Косцюшко-Валюжиничем біля заміського храму у дореволюційний період. Одним з головних завдань було уточнення топографії могильника міста, вивчення нерозкопаних ділянок некрополя, а також перевірка даних геофізичної розвідки, проведеної за західними стінами Херсонесу¹.

¹¹ Неприна В. І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті. — Археологія, 1970, т. 24.

¹ Зубарь В. М., Рижов С. Г. Розкопки некрополя Херсонеса. — АО 1975 р. М., 1976. с. 327—328.

У 1972—1975 рр. співробітники Херсонеського музею спільно з кафедрами геофізики Ленінградського гірничого інституту та МДУ провели серію робіт по вивченню геофізичних методів пошуку поховань в скелі. Завданням цих робіт було встановлення меж могильника, пошуки й точна прив'язка похоронних споруд на місцевості, уточнення найефективніших методів їх пошуку. Методика роботи перевірялася на склепах, розкопаних Р. Х. Лепером на початку ХХ ст.²

Обома групами були випробувані методи електро- та магніторозвідки. Найефективнішим виявився перший метод, тому що незначна кількість металу і кераміки в похованнях не дала змоги виявити аномалію на дослі-

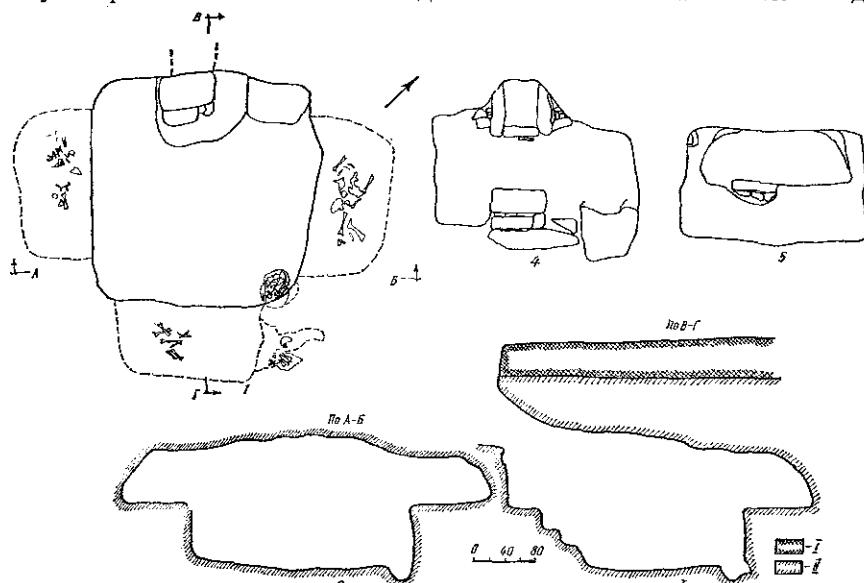

Рис. 1. План (1), розріз (2, 3) і фасировка передньої (4) та задньої (5) стін склепу № 2.

I — ґрунт; II — скеля.

джуваній площі. В основу електророзвідки склепів покладено різницю електрических властивостей вапняка та пустот у скелі, яким притаманний високий опір. На основі попередніх розкопок некрополя зроблено висновок, що скелі на західному некрополі повинні бути орієнтовані паралельно терасам склону і розміщуватись на більш-менш однаковій відстані один від одного.

За чотири роки робіт обстежено 1,5 га території могильника, на якому відкрито близько 100 аномалій, умовно названих склепами. Поряд з електро- та магніторозвідкою у 1975 р. кафедра геофізики МДУ провела сейсмічну розвідку з ударним збудженням. Про наслідки цієї розвідки говорити ще рано, тому що матеріали до кінця не проаналізовано³.

Той факт, що геофізики стоять на правильному шляху, підтверджився у 1973 р., коли під однією з аномалій випадково відкрито склеп⁴. Однак, незважаючи на цю знахідку, необхідно було провести археологічні роботи порівняно широкого масштабу з метою всебічної перевірки даних електророзвідки.

Перевірка розпочалась на західному некрополі, де з цією метою заклали дві траншеї по терасі скелі, недалеко від того місця, де Р. Х. Лепер

² Лепер Р. Х. Дневник раскопок херсонесского некрополя.—Херсонесский сборник, 1927, вып. 2, с. 202.

³ Детальніше про методи геофізичної розвідки див.: Шевнин В. А. Отчет о дополнительной зимней студенческой геофизической практике на территории Херсонесского историко-археологического музея г. Севастополя. М., 1975 г.—Архів ДХМ.

⁴ Рижков С. Г. Отчет о раскопках склепа в бухте Песочной в 1973 г.—Архів ДХМ.

відкрив пізньоантичні й ранньосередньовічні склепи. Першу траншею було прокладено на східному схилі Пісочної балки в 65 м на південний захід, а другу — в 10 м на південь від огорожі Херсонеського заповідника. У першій траншеї, незважаючи на те що за даними геофізики тут мали міститися поховальні споруди, ніяких склепів не виявлено. У другій траншеї, що розташувалась неподалік від склепу, відкритого у 1973 р., виявлено склепи № 2, 3, 4⁵.

Перед початком розкопок при огляді місцевості було помічено, що на поверхні тераси скелі трав'яне покриття неоднакове. Над склепами, як правило, росла полинь, а на решті площи — зелена трава. Очевидно, порушення

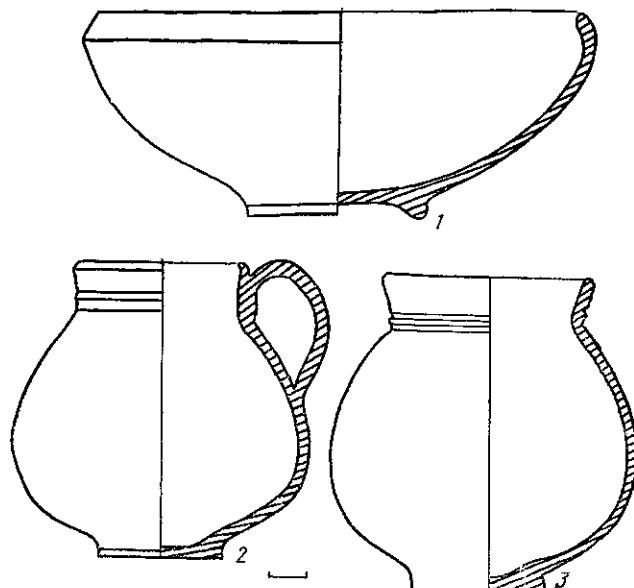

Рис. 2. Кераміка з склепу № 2.

скельної породи і наявність пустот призвели до того, що внаслідок порушення водного балансу над ними може рости тільки та рослинність, яка потребує невеликої кількості вологи. Крім того, вихід з цих місць, де виявлено склепи, на поверхні знаходилися невеликі поглиблення, які, напевно, були наслідком просідання стелі поховальної камери та загального осідання ґрунту. Однак такі заглиблення зафіксовані не над кожним склепом, що пояснюється неоднорідністю скелі, в якій вирубувались склепи.

В 5 м від склепу, випадково знайденого в 1973 р., виявлено плиту закладу склепу № 2. Плита нещільно прилягала до входного отвору, тому в камеру потрапила земля. Вхідний отвір через крихкість скелі було укріплено вапняковими брілами. Він містився під самою стелею склепу (рис. 1, 4). В поховальну камеру вело три сходинки. Першу зроблено з великого, добре обробленого квадру вапняку, покладеного на скелю, яка була підтесана. Друга й третя сходинки вирубані у скелі.

Поховальна камера склепу № 2 вирубана в скелі у формі неправильного чотирикутника, її довжина 2,75—2,80 м, ширина 2,4—2,7 м. Висота камери в центрі 1,8 м, причому стеля трохи понижується до задньої та бокових стін (рис. 1, 1—3). У трьох стінах поховальної камери вирубані прямокутні у плані ниши-лежанки на висоті 0,7 м від підлоги. Їх довжина 1,6—2 м, ширина 0,98—1 м, висота 0,52—0,78 м. Ниши-лежанки в розрізі мають напівокруглу форму, задня стінка заокруглена (рис. 1, 3). Зліва від входу та між лівою та задньою лежанками у підлозі поховальної камери вирубано невеликі заглиблення (рис. 1, 1, 4).

⁵ Про склеп № 3 детальніше див.: Зубар В. М., Магомедов Б. В. Новий ранньосередньовічний комплекс з Херсонесу.— Археологія, 1981, 36, с. 71—77.

Склеп був пограбований ще в давнину. При розчистці склепу зустрічались поодинокі людські кістки, залишки дерева від домовин, залишні цвяхи. Зліва від входного отвору в заглибленні, вирубаному у скелі, зібрано кістки та залишки черепів небіжчиків, похованих у склепі. Очевидно, при пограбуванні сюди скидалися рештки поховань та речі, які не цікавили грабіжників. Тут при розчистці залишків поховань знайдено фрагменти червоно-

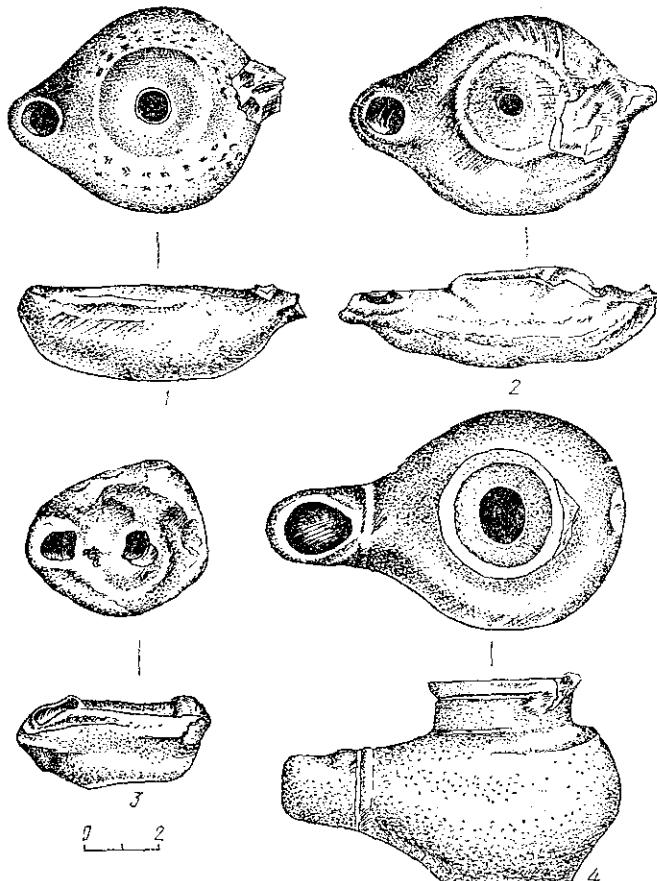

Рис. 3. Світильники з склепів.

лакової чаши (1), двох червонолакових кубків (2), кістяне шильце, два світильники (4, 5) та бронзове кільце. На підлозі склепу, у східному кутку камери, знайдено срібну та бронзову пряжки (8, 9), а трохи ближче до середини склепу — срібну та бронзову монети. В східному кутку склепу, в заглибленні виявлено світильник (3) та рештки двох скляних бальзамарій (6, 7). Наведемо опис речей, знайдених у склепі.

1. Фрагментована чаша з округлими стінками і трохи загнутими всередину вінцями, на невисокій кільцевій підставці. Внутрішня частина покрита бурим лаком, на стінках є залишки такого самого лаку (рис. 2, 1)⁶. Аналогічні чаши поширені у Північному Причорномор'ї і датуються кінцем I—III ст. н. е.⁷

2. Два фрагментованих мініатюрних червонолакових кубки з округлим тулузом та трохи відгнутими вінцями на дископодібному піддоні. Ший-

⁶ ДХМ, інв. № 36898/3.

⁷ Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. — МИА, 1952, № 25, с. 303, рис. 3, 6; Кадесев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса I—IV вв. Харьков, 1970, с. 91—92, рис. 10, 1; Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых веков нашей эры. Киев, 1976, с. 95—97, табл. III.

ка прикрашена двома врізними смугами (рис. 2, 2, 3)⁸. Такі кубки добре відомі в грецьких містах Північного Причорномор'я⁹ та інших районах античного світу¹⁰. Датуються вони II—III ст. н. е.¹¹

3. Червоноглинняний світильник округлої форми з дещо увігнутим денцем. Ріжок світильника загострений та обгорілий. Ручка відбита. Поверхня світильника покрита червоним лаком поганої якості (рис. 3, 1)¹².

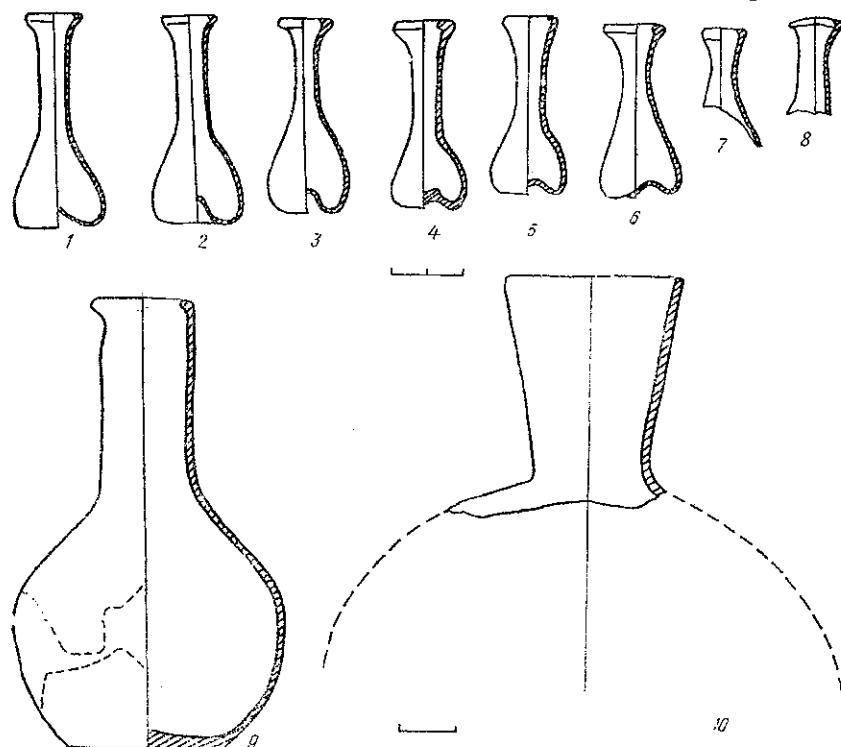

Рис. 4. Скляні бальзамарії з склепів.

4. Червоноглинняний світильник яйцеподібної форми з трохи сплющеним денцем. Плічки широкі, похилені, прикрашені рубчиками. Ріжок світильника округлий, трохи піднятий догори, ручка відбита. Поверхня світильника вкрита червоним лаком поганої якості (рис. 3, 2)¹³.

За формою описані екземпляри відносяться до великої групи світильників, які дуже часто зустрічаються на городищі та в некрополі пізньоантичного періоду й датуються III—IV ст. н. е. Описані світильники, виходячи з ряду особливостей, очевидно, слід віднести до IV ст. н. е.¹⁴

5. Червоноглинняний світильник яйцеподібної форми з трохи увігнутим денцем. Воно обведено валиком, який тягнеться до слабо вираженого ріжка із слідами горіння. Щиток світильника слабо заглиблений, отвір для заливки масла проколотий по лінії вузьких нерівних плічок. Ручку світильника зроблено у вигляді невеликого виступу (рис. 3, 3)¹⁵.

⁸ ДХМ, інв. № 36898/1—2.

⁹ Соловонік Э. И. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени.— ВДИ, 1973, № 1, с. 60.

¹⁰ Robinson H. S. Pottery of the Roman period.— The Athenian Agora . Princeton, New Jersey, 1959, vol. 5, pl. 9, J. 10.

¹¹ Кадеев В. И. Вказ. праця, с. 97, рис. 12, 4, тип. 4.

¹² ДХМ, інв. № 36898/5.

¹³ ДХМ, інв. № 36898/4.

¹⁴ Користуючись нагодою, висловлюємо щиру подяку В. И. Кадееву та С. Б. Сорочану за консультації й поради щодо датування херсонеських світильників з розкопок 1975 р.

¹⁵ ДХМ, інв. № 36898/6.

За формою описаний світильник знаходить аналогії серед продукції сірійсько-палестинських майстерень. З'являються такі світильники наприкінці III ст. і продовжують виготовлятись у IV—V ст.¹⁶ В Херсонесі аналогічні світильники датуються кінцем III—IV ст., але період їх найбільшого поширення приходиться на IV—першу половину V ст.

6. Лійкоподібне горло фрагментованого скляного бальзамарія з кульоподібним тулубом. Вінця по верхньому краю відбиті. Бальзамарій зроблено з блакитнуватого прозорого скла (рис. 4, 10)¹⁷. Близькі за формою скляні

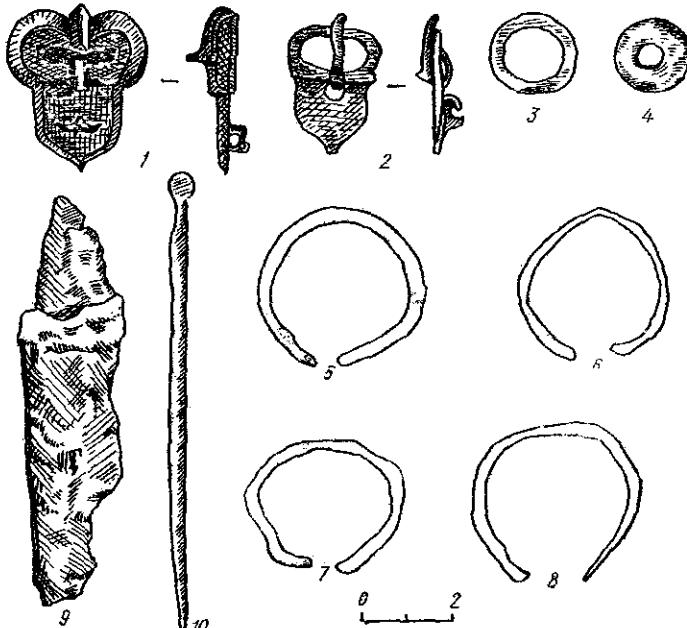

Рис. 5. Речі з склепів.

посудини неодноразово зустрічались при розкопках на території Болгарії та Румунії, де вони датуються III—IV ст. н. е.¹⁸ Очевидно, бальзамарій з склепу № 2 слід віднести до того самого періоду.

7. Фрагментований бальзамарій з прозорого блакитнуватого скла з циліндричним горлом, кульоподібним тулубом та плоским денцем. Край вінця загнутий до середини (рис. 4, 9)¹⁹. Аналогічні скляні бальзамарії часто зустрічаються в некрополі Херсонесу і датуються I—III ст. н. е.²⁰

8. Масивна лита срібна пряжка з серцеподібним щитком, який прикрашено розрізом. Рамка пряжки посередині має невелике заглиблення для язичка. На трикутному в розрізі язичку в верхній частині — виступ (рис. 5, 1)²¹.

9. Бронзова лита пряжка з серцеподібним щитком, овальною рамкою та язичком (рис. 5, 2)²².

¹⁶ Baily D. M. Greek and Roman Pottery Lamp.— In: Published of the British Museum. London, 1963, p. 9; Shentléléky T. Ancient Lamps. Budapest, 1969, p. 129—130.

¹⁷ ДХМ, інв. № 36898/8.

¹⁸ Джингов Г. Древното стъкло и стъклопроизводство в България.— Археология, 1965, № 4, с. 19, рис. 7; Bucovăla M. Vase antice de sticla la Tomis. Constanța, 1968, s. 58—59, N 69—71.

¹⁹ ДХМ, інв. № 36898/9.

²⁰ Сагинашвили М. Н. Стеклянные сосуды Урбнисского могильника. Тбилиси, 1970, с. 112—114 та ін.; Куніна Н. З., Сорокіна Н. П. Стеклянные бальзамарии Боспора.— Тр. ГЭ, 1972, 13, вып. 4, с. 170, рис. 11, 4, 15, 20, 49; Filarska B. Szkła starozyskie. Warszawa, 1952, tabl. XXIV, 1, 4.

²¹ ДХМ, інв. № 36898/12.

²² ДХМ, інв. № 36898/11.

Пряжки, аналогічні описаним в ранньосередньовічний період, були поширені в Криму й на території Європи. Датуються другою половиною VI—VII ст.²³

Крім описаних речей при розчистці склепу знайдено невелике бронзове кільце (рис. 5, 3)²⁴, уламок леза залізного ножа (рис. 5, 9)²⁵, кістяну шпильку з кулькою на кінці (рис. 5, 10)²⁶, скляну намистину з блакитними та білими «оченятами» (рис. 5, 4)²⁷ та 52 залізних цвяхи з залишками дерев-

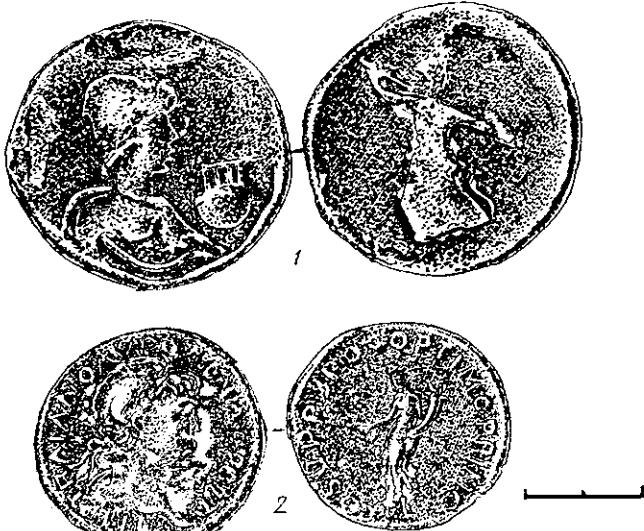

Рис. 6. Монети з склепу № 2.

ва від домовини. На підлозі склепу також знайдено дві монети: бронзовий херсонеський тетрасарій 180—185 рр. (рис. 6, 1) та срібний дінарій імператора Траяна (98—117 рр.) (рис. 6, 2)²⁸.

Виходячи з аналізу знахідок, можна дійти висновку, що, як і більшість херсонеських склепів, він використовувався для поховання небіжчиків неодноразово²⁹. Очевидно, цю поховальну споруду було збудовано у римський період і тут ховали померлих протягом II—IV ст. В ранньосередньовічний період цей склеп використано вдруге. Таке саме явище спостерігається у більшості скlepів, розкопаних за західними оборонними стінами міста.

В 10,1 м на південний захід від склепу № 2 відкрито склеп № 4. У вхідній ямі склепу на глибині 0,6 м від поверхні зафіксовано надгробок у формі хреста (1). До склепу вів квадратний отвір, орієнтований на північний захід. Він перекривався вапняковою плитою. На глибині 0,3 м від нижнього краю вхідного отвору вирубано сходинку, що полегшувала спуск до склепу (рис. 7, 1).

Поховальна камера, вирубана у скелі, трапецієподібна у плані. Її довжина 2,5—2,6 м, ширина 2,2—2,6 м. Висота камери 1,8 м. Посередині камери

²³ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.—СА, 1971, № 2, с. 11, рис. 5, 14; Пуджин В. К. Датировка нижнего слоя могильника Сучук-Су.—СА, 1961, № 1, с. 183, рис. 1; Ковалевская В. Б. Башкирия и Евразийские степи IV—IX вв.—В кн.: Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972, с. 106, рис. 8; Bona J. Die Langobarden in Ungarn (Die Gräberfelder von Vargalota und Bezenye).—Acta archaeologica, t. 7, fig. 1—4. Budapest, 1956, tab. XXXI, 23.

²⁴ ДХМ, інв. № 36898/13.

²⁵ ДХМ, інв. № 36898/7.

²⁶ ДХМ, інв. № 36898/10.

²⁷ ДХМ, інв. № 36898/29.

²⁸ Монети визначені завідуючою фондами Херсонеського історико-археологічного заповідника Т. І. Костромічовою.

²⁹ Зубар В. М. Склепи з нішами-лежанками з некрополя Херсонеса.—Археологія, 1978, 28, с. 42.

на прямокутній вапняковій плиті стояла мармурова колона з базою та капітеллю (2) (рис. 7, 2). У трьох стінах камери на висоті 1 м від підлоги було вирубано ніши-лежанки. Їх довжина 2,7 м, ширина 0,8—1,1, висота 0,74—0,8 м. У розрізі всі вони прямокутні (рис. 7, 2).

Склеп було пограбовано. В нішах-лежанках та на підлозі знайдено окрім кістки, залишки дерева та цвяхі від домовин. На підлозі під лівою лежанкою знайдено світло-глиняний світильник (3), чотири скляні бальзамарії (4) та два бронзових дротяних браслети (5), під правою — два фрагментованих, два цілих бальзамарії (4), два бронзових браслети (5), бронзова сережка та намистина. Наведемо опис знахідок із склепу № 4.

1. Фрагментований вапняковий надгробок у формі хреста з розширеними кінцями. Нижня частина надгробка відбита (рис. 8)³⁰. Аналогічні надгробки у формі хреста нерідко трапляються при розкопках ранньосередньовічних могильників Криму. В Херсонесі вони, очевидно, ставились на поверхні біля входу до склепу. Датуються вони VI—VII ст.³¹

2. База, колона й капітель коринфсько-візантійського ордеру (див. рис. 7, 2). Капітель прикрашено ярусом листя м'якого аканфу (рис. 9)³², з

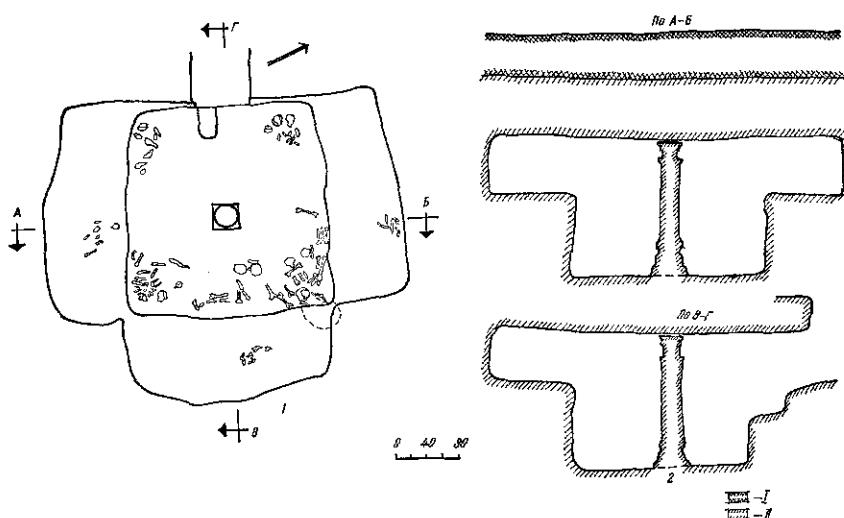

Рис. 7. План (1) і розріз (2) склепу № 4.
I — ґрунт; II — скеля.

одного боку над ними зображене хрест. На думку О. Л. Якобсона, коринфсько-візантійські капітелі виготовлялись в майстернях Проконесу і їх можна датувати VI ст. н. е.³³ Зазначимо, що такі капітелі неодноразово зустрічалися на херсонеському городищі, але в некрополі використання мармурової колони з капітеллю в декоративних цілях простежене вперше³⁴.

3. Світло-глиняний світильник у вигляді глечика. Тулуб округліоконічний з витягнутим ріжком на круглому піддоні. Ріжок перехоплено тонким пояском. Ручка відбита (див. рис. 3, 4)³⁵.

Світильники цього типу датуються IV—VI ст.³⁶ Але описаний ек-

³⁰ ДХМ, інв. № 36898/26.

³¹ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, 1959, № 63, с. 258; Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. СПб., 1896, с. 31, № 24.

³² ДХМ, інв. № 36898/24—25.

³³ Якобсон А. Л. Вказ. праця, с. 138.

³⁴ У деяких склепах перших століть нашої ери стеля камери укріплювалася підпорним стовпом, що вирубувався одночасно зі спорудженням камери. Інколи такому стовпу надавалася форма колони. Детальніше див.: Зубар В. М. Вказ. праця, с. 38.

³⁵ ДХМ, інв. № 36898/18.

³⁶ Близький за формою бронзовий світильник V ст. н. е. зберігається у Варшаві.

земпляр необхідно віднести до V ст., що підтверджується деякими особливостями його форми (наприклад, рельєфне кільце, яке охоплює ріжок).

4. Шість цілих та два фрагментованих бальзамарій блакитнувато-зеленуватого скла. Горло циліндричне, поступово переходить у туло в грушеподібної форми. Вінчик бальзамарій відтягнуто та плавно загнуто до середини, дно трохи увігнуте (рис. 4, 1—8) ³⁷.

Близькі за формою бальзамарій невеликих розмірів знайдено в могильнику IV ст. н. е. на території Угорщини ³⁸. Але той факт, що у Херсонесі вони зафіковані у ранньосередньовічному комплексі, наводить на думку, що вони були поширені не тільки в пізньоантичний, але й у ранньосередньовічний період.

5. Чотири дротяні браслети з розімкнутими кінцями (рис. 5, 5—8) ³⁹. Такі прикраси неодноразово зустрічалися при розкопках не-

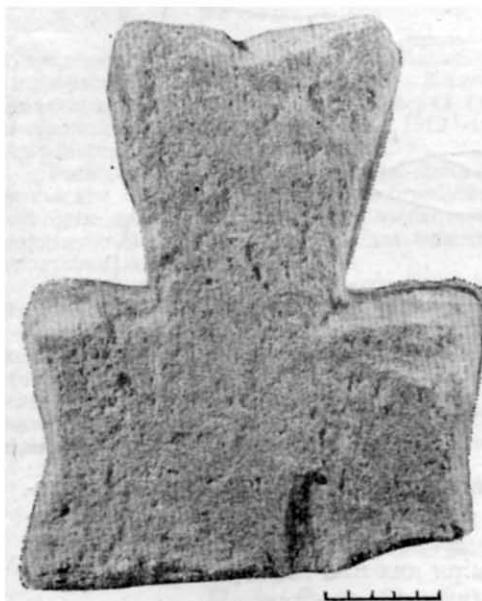

Рис. 8. Вапняковий надгробок у формі хреста.

Рис. 9. Капітель (1) і база (2) колони корінфсько-візантійського ордеру.

крополя ранньосередньовічного часу, і їх, очевидно, необхідно датувати цим періодом ⁴⁰.

Крім згаданих речей при розчистці склепу знайдено невиразний уламок бронзової сережки ⁴¹ та намистину з синього скла ⁴².

Таким чином, матеріал, виявлений у склепі № 4, показує, що в ньому небіжчиків ховали протягом V—VII ст. Очевидно, цю похованальну споруду збудовано у перші століття нашої ери, а в період раннього середньовіччя склеп використовувався знову.

³⁷ Всі бальзамарій зберігаються під одним номером у фондах музею. Див. ДХМ, інв. № 36898/12.

³⁸ Burger A. S. The late Roman cemetery at Ságvar.— *Acta Archaeologica Hungarica*, 1966, 18, N 1—4, fig. 125.

³⁹ ДХМ, інв. № 36898/31.

⁴⁰ Якобсон А. Л. Вказ. праця, с. 280—281, рис. 144, 3.

⁴¹ Сережка розпалася при чистці.

⁴² ДХМ, інв. № 36898/19.

Крім розкопок, що велися на східному схилі Пісочної балки, розчищено склеп, випадково відкритий у 30 м на північний схід від міської водної станції, на березі Пісочної бухти⁴³.

Склеп № 1 вхідним отвором орієнтовано на північний захід. Вхідну яму склепу розчистити не вдалось, тому розкопки цієї поховальної споруди велись через отвір в стелі камери, який утворився при бурінні скелі.

Поховальна камера склепу в плані трапецієподібна, її довжина 3,30 м, ширина 2,43—2,70, висота 1,90 м (рис. 10, 1—2). Зліва від входу на висоті 1,53 м від підлоги вирубано невелику квадратну нишку, верхня частина якої зроблена у вигляді рівностороннього трикутника (рис. 10, 3). Ніша, певно,

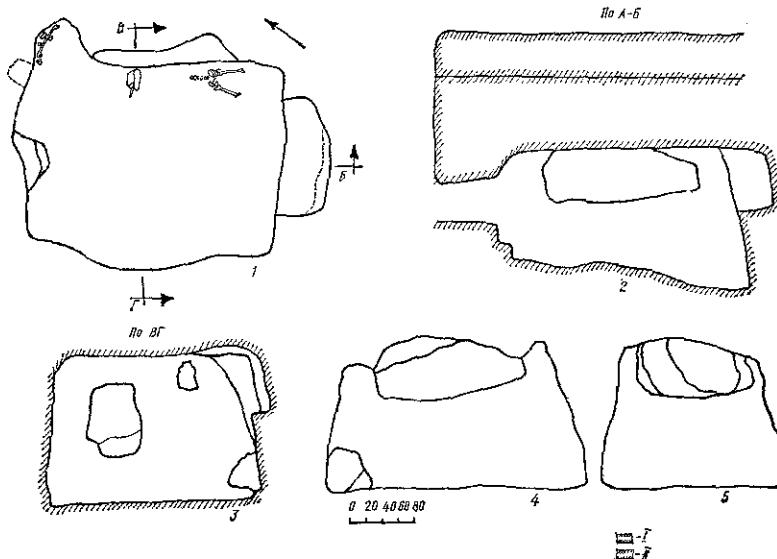

Рис. 10. План (1), розріз (2) і фасировка стін (3—5) склепу № 1.
I — ґрунт; II — скеля.

використовувалась для розміщення світильників, які освітлювали поховальну камеру. У східній та південній стінах склепу простежено сліди початих, але незакінчених ніш-лежанок довжиною 1,52—1,55 м, шириною 0,1—0,46, висотою 0,8 м. Невеликі розміри цих ніш показують, що вони не могли бути використані для поховань (рис. 10, 4—5).

Склеп заповнено землею, яка потрапила у камеру через вхідний отвір й щілини у скелі. Рівень ґрунту на підлозі сягав 0,8 м. Під нішею, вирубаною у східній стіні, на землі виявлено поховання, орієнтоване головою на північ (рис. 10, 1). Верхня частина кістяка пошкоджена уламками стелі склепіння, що впали при бурінні ґрунту. Найімовірніше, небіжчика поховано у склепі після того, як підлогу камери було затягнуто землею. Ніяких речей біля кістяка не покладено. При розчистці камери в землі зустрічались поодинокі людські кістки, уламки червоноглинняних амфор III—IV ст. і кухонної кераміки. Певно, склеп № 1 був споруджений у перші століття нашої ери і відносився до західної ділянки некрополя Херсонесу.

Підводячи підсумки, зазначимо, що археологічні розкопки, які проводились з метою перевірки даних геофізики, показали, що методика пошуку поховальних споруд за допомогою електророзвідки ще не досить досконала. Незважаючи на те що деякі дані геофізики підтвердилися в результаті розкопок, необхідно звернути увагу на удосконалення методів пошуку скlepів на території херсонеського некрополя.

⁴³ Склеп випадково знайдено при бурінні скелі під опори на території пляжу санаторія тресту Севастопольбуд. Про цього повідомив В. І. Коротун.

В результаті робіт на східному схилі Пісочної балки відкриті цікаві комплекси пізньоантичного і ранньосередньовічного часу. Розкопками підтверджився висновок, що на ділянці некрополя міста, розташованого за західними оборонними стінами, як правило, склепи будувались у римський період, а в епоху раннього середньовіччя знову використовувались для поховання християнського населення Херсонесу. Привертає увагу вперше зареєстроване використання в некрополі у поховальній споруді мармурової колони з капітелью коринфсько-візантійського ордера. Розкопки на західному некрополі показали, що могильник міста вивчений ще далеко не повністю і на його території можливі цікаві знахідки, які певною мірою доповнять наші знання про культуру Херсонеса пізньоантичного та ранньо-середньовічного періодів.

В. М. ЗУБАРЬ,
С. Г. РЫЖОВ

Раскопки западного некрополя Херсонеса

Резюме

В публикации рассматриваются погребальные сооружения и инвентарь, обнаруженные в ходе раскопок на западном некрополе Херсонеса (в 1975 г.). Основной задачей, которая решалась в ходе этих работ, была проверка данных геофизической разведки, проведенной на территории некрополя Херсонеса в 1972—1975 гг. сотрудниками кафедры геофизики Ленинградского горного института и МГУ.

Раскопки показали, что методика поиска погребальных сооружений с помощью геофизических методов еще не до конца отработана. Несмотря на то что в ходе исследований некоторые данные подтвердились, необходимо дальнейшее совершенствование методики геофизической разведки, которая в дальнейшем может стать эффективной при работах на территории некрополя Херсонеса.

В ходе изучения западного могильника города открыты интересные комплексы позднеантичного и раннесредневекового времени. Впервые было зафиксировано использование в некрополе мраморной колонны с капителью коринфско-византийского ордера, а также подтвержден вывод, что здесь, как правило, склепы строились в римский период и вторично использовались для погребения христиан в эпоху раннего средневековья. Раскопки, проведенные на восточном склоне Песочной балки, показали, что некрополь Херсонеса еще до конца не исследован и на его территории возможны новые находки, которые в определенной мере расширят наши знания о культуре города античного и раннесредневекового времени.

В. Д. БАРАН,
І. С. ВИНОКУР, О. І. ЖУРКО

Поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Бернашівка на Дністрі

В 1977, 1978 рр. ранньослов'янська Дністровська новобудовна експедиція Інституту археології АН УРСР разом із археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського здійснила археологічні дослідження багатошарового селища I тисячоліття н. е. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.¹ Поселення відкрите у 1969 р. Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова². Воно розташоване на південно-західній околиці села в уроч. Верхня Долина, яке займає першу досить рівну надзаплавну терасу лівого берега Дністра. Її висота над рівнем ріки сягає 8—9 м. Однак під час весняних повенів вода підходить до верхніх країв тераси і руйнує кромку берега. Водночас піддається руйнуванню і культурний шар, виступи якого простежуються в обривах берега. На місцях, де вихід культурного шару найбільш чітко фіксувався, було

¹ Експедиції працювали під загальним керівництвом В. Д. Барана.

² Бібіков С. Н., Довженок В. І. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1969 г.— НА ІА АН УРСР, ф. 5393, 1969/15, с. 17.

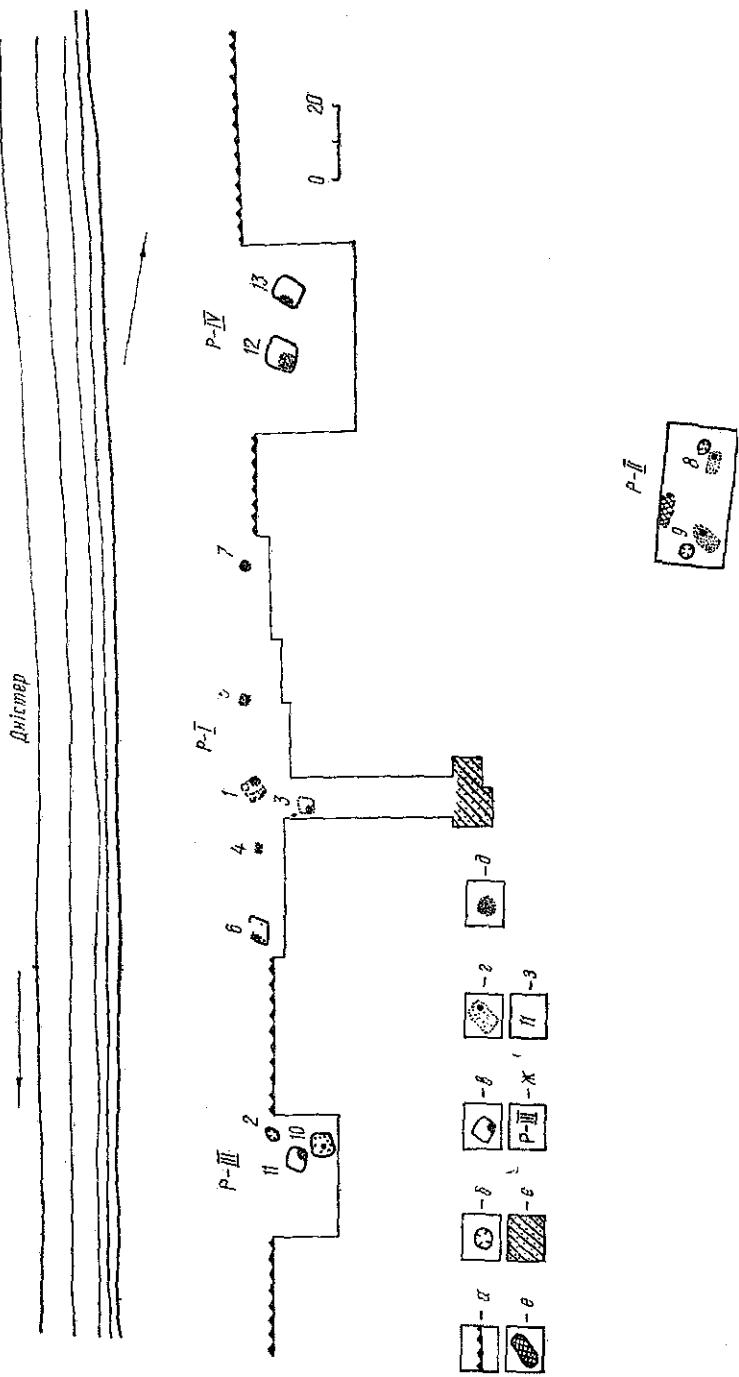

Рис. 1. Загальний план розкопок поселення в уроч. Верхня Долина біля с. Бернашівка:
 а — обрив берега, б — господарські знах., в — житла-напівземлянки, г — наземні житла, д — залішки печей-кам'янок, е — трипільське житло, ф — розпал кам'яної пізньосредньоісторичного споруди, ж — куячакі розкопки, з — нумерація розкопних об'єктів. І — ІІІ — залишки житла.

закладено три розкопи (рис. 1). В цілому площа, на якій проведено археологічні дослідження, становить близко 2750 м^2 . На ній виявлено залишки житла рубежу нашої ери, три житла та дві ями господарського призначення черняхівської культури, п'ять жител і дві господарські ями раннього середньовіччя. Залишки жител № 4, 5, 7 відкрито в обриві берега в напівзруйнованому стані. Фрагментарність представлена керамічного матеріалу та відсутність інших знахідок затруднюють їх хронологічне визначення. Характер опалювальних споруд, що частково збереглися у вигляді печей-кам'янок, знахідки уламків ліпної кераміки дають можливість датувати залишки другою половиною I тисячоліття н. е.

За час дослідження на поселенні відкрито також житло трипільської культури та розвал фундаменту кам'яної споруди пізнього середньовіччя.

Опис об'єктів і матеріалів подається в порядку їх культурно-хронологічної належності, зберігаючи при цьому їх польову нумерацію.

Найранішою спорудою було житло № 10, відкрите в розкопі III. Будова має чотирикутну, близьку до квадратної форму з заокругленими кутами. Розміри житла $3,9 \times 3,7 \text{ м}$, глибина $0,7—0,8 \text{ м}$ від рівня сучасної поверхні. Стінки споруди вертикальні, долівка трохи утоптана. По периметру стін, а також в центральній частині приміщення розчищені стовпові ямки — круглі і овальні в плані. Діаметр ям $0,30—0,35 \text{ м}$, глибина — $0,40 \text{ м}$ від рівня долівки. Приблизно в центрі долівки знаходилась підвальна яма розміром $0,5 \times 0,7 \text{ м}$, глибиною $0,20—0,25 \text{ м}$. При розчистці в ній простежені залишки попелу, вуглики, обпалені кістки тварин. Кутами житло орієнтоване за сторонами світу (рис. 2). В напівземлянці знайдено своєрідну ліпну кераміку, форми якої можна пов'язати з посудом пшеворської і фракійської культур (рис. 2, 1—6, 8—10). На долівці житла знайдено бронзову фібулу, тип якої за центрально-європейськими аналогіями характерний для кінця I ст. до н. е. (рис. 2, 7).

Житло № 6 в дослідженні в південно-східній частині розкопу I поблизу кромки берега на глибині $0,60—0,70 \text{ м}$ від сучасного горизонту (рис. 3).

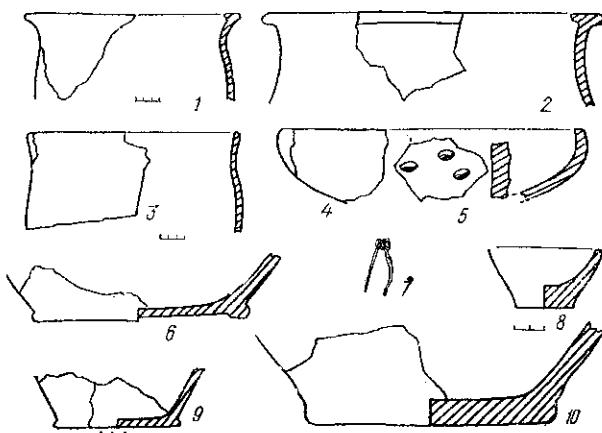
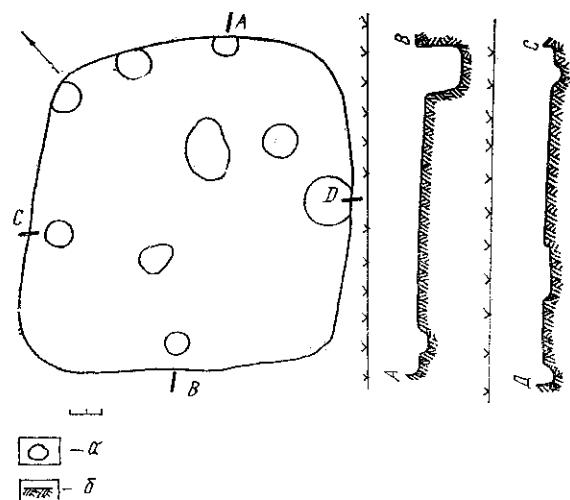

Рис. 2. План і розріз житла № 10. Знахідки із житла (1—10):

a — ямки від стовпів, *b* — материк.

Простежені північно-східна, східна і південно-західна стінки. Південно-західна стінка житла зруйнована обвалом берега. Будівля опущена в материк на 0,25—0,30 м і мала досить рівну, утрамбовану долівку. Зважаючи на контури, споруда була прямокутної форми, розміром $3,4 \times 2,3$ м і орієнтована кутами за сторонами світу. В південно-західному куті приміщення відкрито вогнище, викладене із дрібного каміння на земляній підсипці, прямокутної форми, розміром $1,6 \times 1,1$ м. В північному і південно-східному кутах розчищено стовпові, круглі в плані ямки

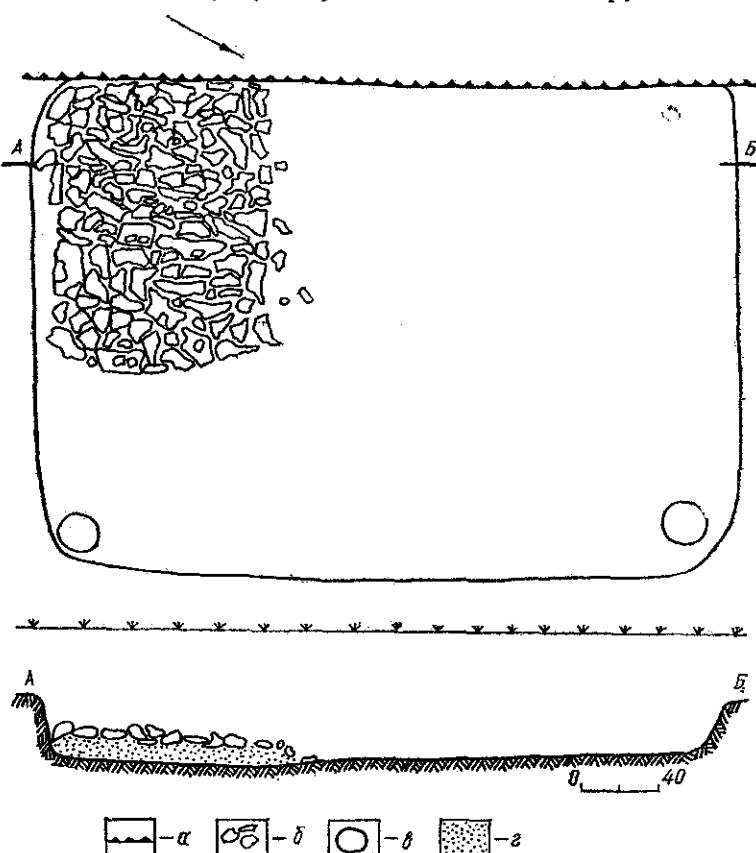

Рис. 3. План і розріз житла № 6:
а — обрив берега, б — камені, в — ямки від стовпів, г — земляна підсипка.

діаметром 0,25—0,28 м, глибиною 0,18—0,22 м від рівня долівки. Основними знахідками в житлі були фрагменти виключно кружальної кераміки (рис. 4, 10—12).

Житло № 8 відкрито в північно-східній частині розкопу IV на глибині 0,60—0,70 м від рівня сучасного горизонту у вигляді слабо вираженого розвалу глиняної обмазки. Контури обмазки окреслювалися порівняно великими кам'яними плитами, що на певній відстані залягали на рівні давньої поверхні. Споруда прямокутної форми, розміром $3,6 \times 4,8$ м, орієнтована довшими сторонами з півночі на південь. На деяких шматках глиняної обмазки чітко простежувалися відбитки дерев'яних конструкцій, діаметр яких коливався від 3 до 6—7 см.

В північно-східній частині будівлі виявлено залишки вогнища розміром $1,10 \times 0,95$ м, збудованого із дрібного каміння на земляній долівці. Основну масу знахідок житла становить керамічний матеріал, засвідчений фрагментами як ліпних, так і гончарних форм. Ліпна кераміка становить 75%, гончарна — 25% (рис. 4, 6—9, 13).

Житло № 9. На відстані 15 м на південний схід від житла № 8 на

глибині 0,55—0,65 м від сучасного горизонту відкрито залишки житла. Це наземна будівля, яка представлена скупченням обпаленої глиняної обмазки, каміння із слідами вогню і уламків кераміки, що залягали двома паралельними смугами, покриваючи площу 20 м².

В північно-східній частині розвалу розчищено залишки глиnobитної печі овальної форми, діаметром 1,0—1,2 м. Піч мала земляну підсипку, на якій лежали кам'яні плитки, вимазані поверх товстим шаром глини, опаленої до жовто-буруватого кольору. В окремих місцях на кра-

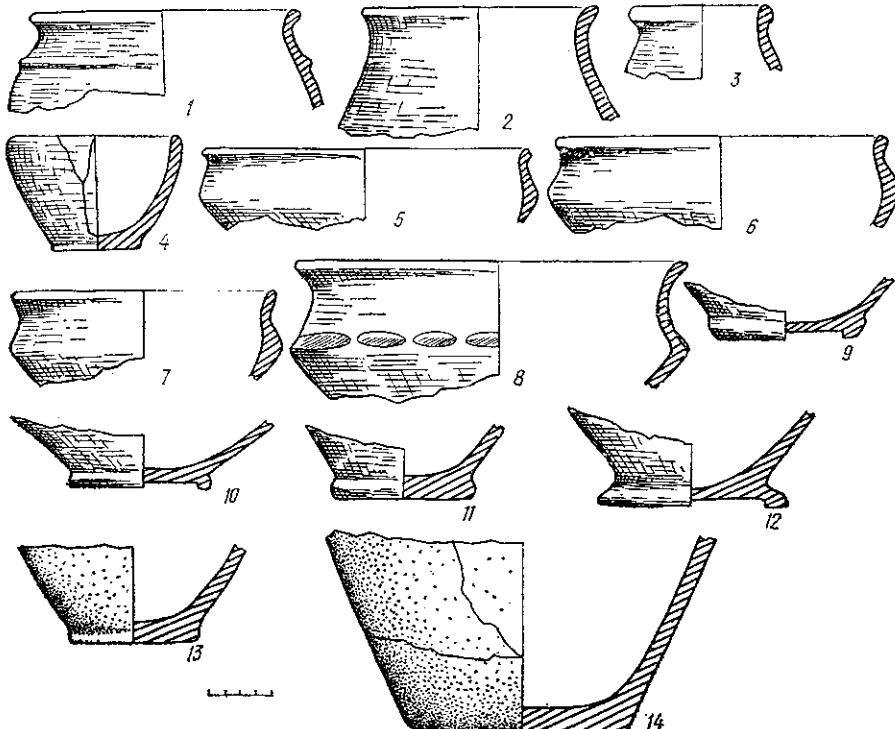

Рис. 4. Кераміка із житла № 6:

10—12 — гончарна, житло № 8; 6—9 — гончарна; 13 — ліпна, житло № 9; 1—5 — гончарна; 14 — ліпна.

ях печі зберігся глиняний бортік висотою 3—4 см. Відсоток співвідношення кераміки із житла таке: 70% сироглиняна гончарна і 30% ліпна (рис. 4, 1—5, 14).

Яма № 1. В 1,3 м на північний захід від житла № 8 виявлено овальну яму циліндрично-конічної форми в розрізі, розміром 3,1×2,6 м, глибиною 1,8 м від сучасної поверхні. В заповненні і на дні знайдено незначну кількість уламків ліпного і кружального посуду.

Яму № 2 відкрито поруч із житлом № 9 з його південного боку. Воно має в плані округлу форму і звужені донизу стінки. Діаметр ями 1,8 м, глибина 1,3 м. В заповненні і на дні зібрано уламки ліпної і гончарної кераміки, кістки тварин. Судячи за розташуванням ям та жителі і за характером знахідок в них, вважаємо, що вони становили два окремих господарських комплексів (див. рис. 1, 8, 9).

Подібні за конструкцією наземні та злегка заглиблені житла із глиnobитними печами і кам'яними вогнищами на поселеннях черняхівської культури відомі не тільки в Середньому Подністров'ї³, але і на

³ Винокур I. С. Історія та культура черняхівських племен. К., 1972, с. 56; Тимошук Б. А., Винокур И. С. Памятники черняховской культуры на Буковине.— МИА, 1964, № 116, с. 187—188; Винокур И. С. Раскопки на Среднем Днестре.— АО 1976 г. М., 1977, с. 312; Цыгылык В. Н. Раскопки поселения у села Вороновица на Среднем Днестре.— АО 1978 г. М., 1978, с. 397.

Волині⁴, Подніпров'ї⁵ та на землях Дністровсько-Прутського межиріччя⁶.

Найбільш масовим археологічним матеріалом в черняхівських спорудах є кераміка, яка поділяється на гончарну і ліпну. За способом виготовлення та призначенням гончарний посуд поділяється на кухонний і столовий. До кухонної групи відносяться уламки горщиків із домішками піску і жорстви. Поверхня їх шерехата, колір сірий (рис. 4, 1—3). Горшки опуклобокі з відгнутим і часто потовщеним вінцем, деякі з них орнаментовані по плічку рельєфним валиком. Аналогії цієї групи посуду знаходимо серед гончарних виробів на поселеннях Ріпнів II⁷. Незвисько⁸ на Верхньому Дністрі, серед матеріалів Косанівського⁹, Черняхівського¹⁰ могильників, на поселенні Осокорівка у Подніпров'ї¹¹. Столовий посуд представлено в основному фрагментами мисок сірого або жовто-брунатного кольору, виготовлених переважно із добре відмуленої глини (рис. 4, 5—8). Миски мають розхилені вінци з потовщеним краєм і відділені ребристим переламом від бочків або закруглені плічка. Денця, як правило, на кільцевому піддоні. Ліпний посуд виділяється своєю грубою фактурою. В тісті простежені значні домішки шамоту, інколи жорстви. Поверхня їх не зовсім рівна, обпал переважно слабий (рис. 4, 13, 14). Найближчі аналогії для такої кераміки засвідчено на черняхівських поселеннях Верхнього Подністров'я¹².

Слов'янські пам'ятки раннього середньовіччя представлено житлами і ямами.

Житло № 1 у вигляді розвалу обпаленої глиняної обмазки, що залягала суцільним шаром підквадратної форми в межах заглибленої споруди, простежено в розкопі I біля кромки берега на глибині 0,40—0,45 м (рис. 5, 1). Контури споруди майже збігалися. В південно-східному куті розвалу обмазки розчищено кілька каменів, які компактно залягали один біля одного і конструктивно входили в завал. На багатьох кусках обмазки чітко фіксувались сліди дерев'яних конструкцій. Очевидно, завал утворився внаслідок пожежі стін і покрівлі, підмазаних глиною. Їх залишки впали у котлован житла і за його межі. Подальша розчистка показала, що напівземлянкову споруду заглиблено на 0,60—0,70 м від сучасної поверхні, заповнення якої до долівки складалося з обмазки і темного гумусу. Житло прямокутної форми, розмірами 4,0×3,2 м. Материкові стінки будівлі прямі, вертикально опускаються на долівку, утворюючи з нею прямий кут. Долівка житла рівна, добре утрамбована, а в південно-західній частині обмазана тонким шаром глини. В межах

⁴ Винокур І. С. Старожитності Східної Волині. Чернівці, 1960, с. 24—28, рис. 3, 4; Винокур І. С. Памятники волинской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы.— МИА, 1964, № 116, с. 176—177, 182—184; Воляник В. К. Пам'ятки черняхівської культури в Волині.— Археологія, 1979, 29, с. 56.

⁵ Махно Є. В. Поселения культуры полів поховань на північно-західному Правобережжі.— АП УРСР, 1949, 1, с. 164—169; Махно Є. В. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині.— Археологія, 1966, 20, с. 114—115; Брайчевська А. Т. Поселения черняхівського типу в с. Микільське на Дніпрі.— АП УРСР, 1955, 5, с. 87—88.

⁶ Рикман Э. А. Селища первых веков нашей эры у сел Загайканы и Делакэу.— КСИА АН СССР, 1962, № 90, с. 62—64; Рикман Э. А. Черняховское селище у с. Балабанешти.— МИА, 1964, № 116, с. 253—254; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975, с. 105—110.

⁷ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, 1964, № 116, рис. 8, 16—18; 9, 15; 10, 6.

⁸ Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвисько в первые века нашей эры.— МИА, 1964, № 116, рис. 6, 17.

⁹ Кравченко Н. М. Косановский могильник.— В кн.: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, табл. 5, 2—7, 8.

¹⁰ Сымонович Э. А. Новые работы в селе Черняхове.— МИА, 1967, № 139, рис. 5, 2.

¹¹ Пешанов В. Ф., Сымонович Э. А. Нижнеднепровское поселение черняховской культуры у с. Осокоровка.— МИА, 1964, № 116, с. 169, рис. 1, 5; 2, 1, 3.

¹² Баран В. Д. Поселения первых століть нашої ери біля села Черепин. Київ, 1961, табл. IV, 6; Баран В. Д. До питання про підґрунтя черняхівської культури.— В кн.: Дослідження з слов'яноруської археології. К., 1976, с. 60, рис. 5, 4.

напівземлянки в кутах і під стінками виявлено 12 круглих овальних в плані ямок від стовпів. Діаметр їх коливається від 0,17 до 0,25 м, глибина 0,22—0,25 м від рівня долівки. Кутові ямки, а також ямка, дещо зміщена від центру до східної стінки, заповнені дрібним камінням. Це, очевидно, була забутовка опорних стовпів. Дві стовпові ямки виявлено біля південно-східного кута, вони створюють враження наявності в цьому місці входу в житло. Відкриті також три ямки — одна приблизно в центрі приміщення з південно-східними відхиленнями і по одній поблизу південно-західної і північно-східної стінок — вказують, мабуть,

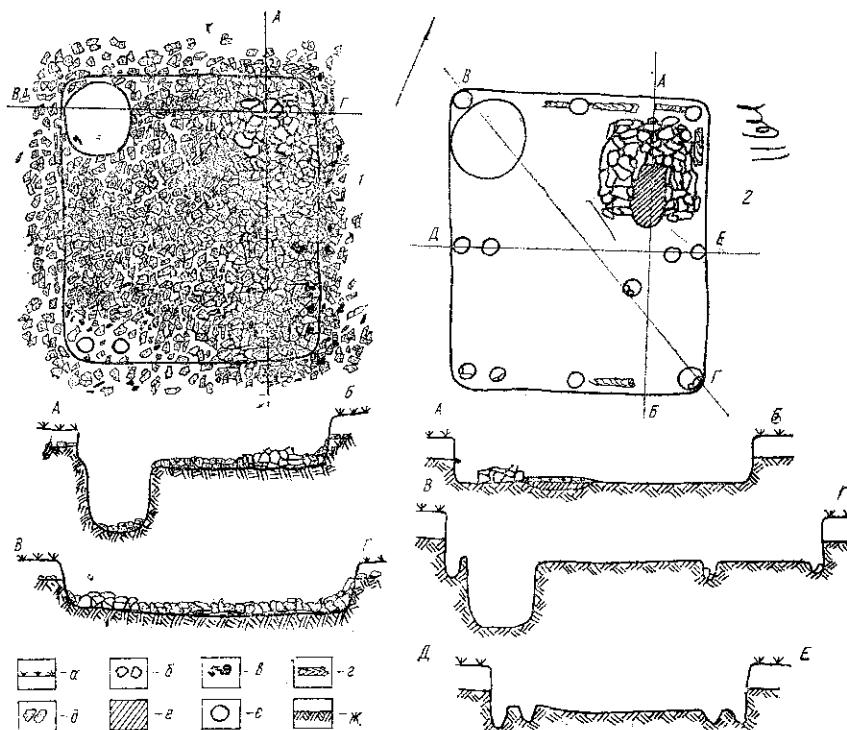

Рис. 5. План і розріз житла № 1:

1 — глинняна обмазка, 2 — житло після розчистки глинняної обмазки; а — сучасна поверхня, б — ямки від стовпів, в — вуглики, г — обувглені плахи, д — камені, е — че́рінь, ф — підвальна яма, ж — материк.

на якісь допоміжні елементи в конструктивній схемі житла. На долівці, біля північно-західної, північно-східної та південно-східної стінок, виявлено залишки обувглених дерев'яних плах, які залягали паралельно стінам напівземлянки. В західному куті житла в долівці відкрито круглу в плані підоваральну яму з ледь звуженими донизу стінами і рівним дном. Її діаметр 0,85 м, глибина 1,40 м від сучасної поверхні. На дні ями зафіксовано шар глинняної обмазки товщиною 0,10—0,12 м, під яким знаходилися фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин та глинняне сплющено-біконічне пряслице (рис. 6, 24).

В північно-східному куті приміщення розташована піч-кам'янка майже прямокутної форми, розміром $1,4 \times 1,2$ м. В основі стінок печі лежали порівняно великі камені, поверх яких зафіксована викладка з більш дрібного каміння. Висота стінок печі від рівня долівки не перевищувала 0,20—0,30 м. Черінь печі, покритий золою товщиною 0,08—0,12 м, мав прямокутну форму, розміром $0,82 \times 0,40$ м. В розрізі він лінзоподібно заглиблювався на 6—7 см. Челюстями піч звернута на південний схід. Споруду орієнтовано кутами за сторонами світу (рис. 5, 2). Виявлено 276 фрагментів ліпної і 14 гончарної кераміки, які знахо-

дилися під завалом глиняної обмазки на долівці житла, розвалі печі-кам'янки та в підвальній ямі (рис. 6).

В південно-східній частині напівземлянки знайдено шматки опаленого керамічного тіста разом із уламками кістяних лощил, що лежали на розавленому горщику (рис. 6, 20, 25). Фактура цих шматків майже ідентична тісту переважної більшості ліпного посуду, знайденого в житлі № 1.

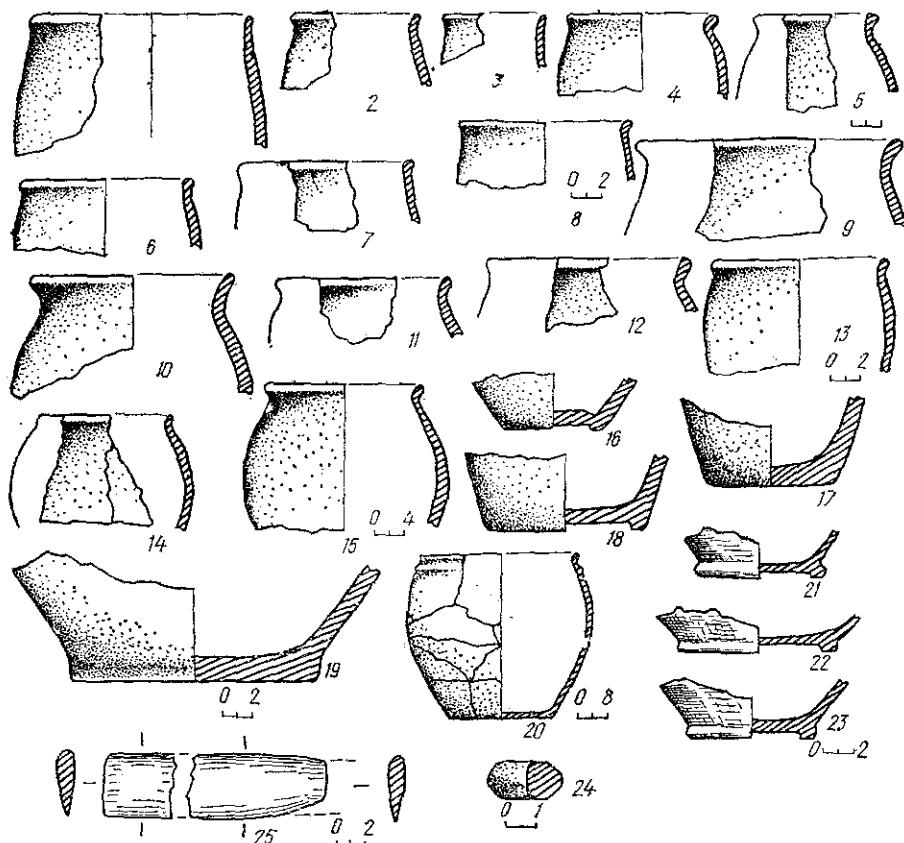

Рис. 6. Знахідки із житла № 1:

1—20 — ліпна кераміка; 21—23 — гончарна; 24 — глиняне пряслице; 25 — уламок кістяного лощила.

Очевидно, житло належало гончару, який займався виготовленням посуду як для себе, так і, можливо, для інших мешканців селища.

Житло № 3 відкрито приблизно в 10 м на схід від житла № 1 в розкопі I (рис. 7; див. рис. 1). В плані це квадратна споруда розмірами $2,5 \times 2,4$ м, заглиблена від сучасної поверхні на 0,65—0,70 м. Кути житла мають ледь помітне заокруглення, материкові стінки вертикальні, долівка рівна, утрамбована. В південно-східному куті приміщення розчищено піч-кам'янку прямокутної форми, розмірами $1,2 \times 0,9$ м, стінки якої викладено переважно із дрібного каміння, яке знаходилося на земляній підсипці висотою 0,09—0,10 м. Висота стінок печі від рівня долівки сягає 0,25—0,37 м. Черенем печі служила підмазана кам'яна плитка розміром $0,46 \times 0,38$ м. Основну масу знахідок, виявлених в житлі, становить кераміка, серед якої 70% належить ліпній та 30% кружальній (рис. 7, 1—3, 5, 6).

Житло № 11 є напівземлянковою будівлею, простеженою на глибині 0,70—0,80 м від сучасної поверхні майже в центральній частині розкопу III (рис. 8). Воно прямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами $3,8 \times 3,2 \times 2,8$ мм. Південно-східна частина житла на 0,35—0,45 м

нижча від північно-західної. Стінки прямі, вертикально опускаються на рівну, добре утоптану долівку. Напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. В північно-східному куті приміщення розташована піч-кам'янка прямокутної форми, розмірами $1,9 \times 1,6$ м. Стінки печі збереглися на висоту 0,35—0,38 м. Черінь, підмазаний глиною, заля-

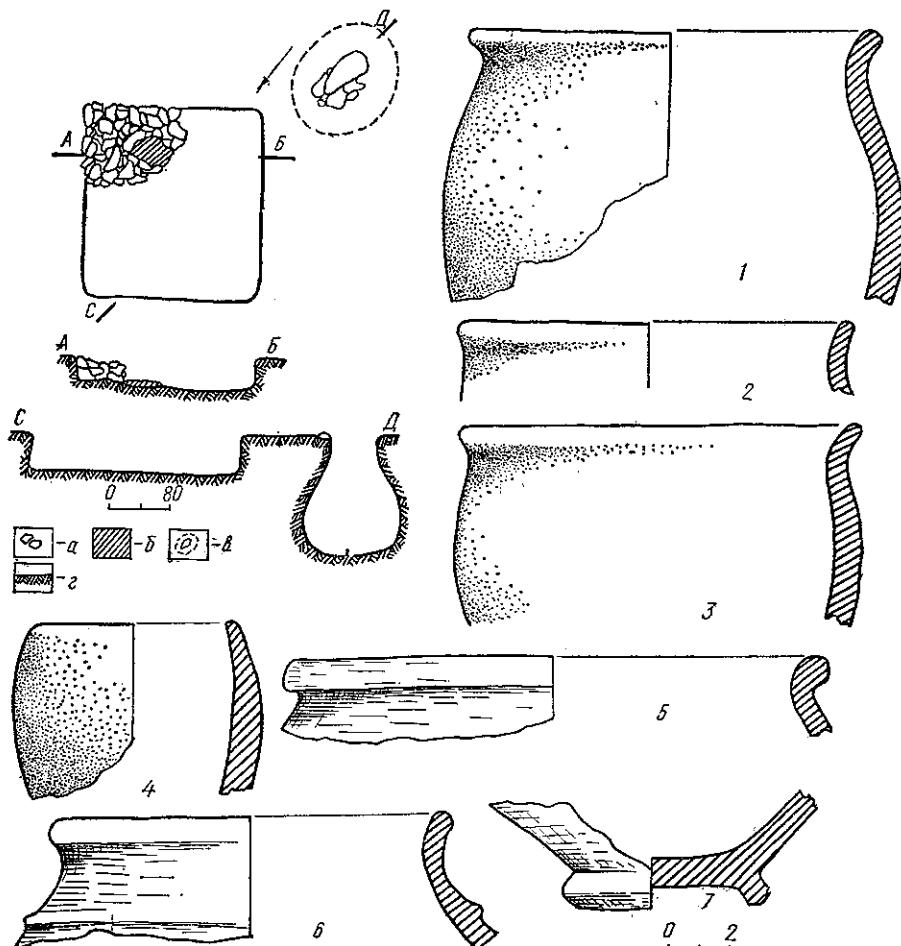

Рис. 7. План і розріз житла № 3 і ями № 3:
а — камені, б — черінь, в — господарська яма, г — материк. Уламки посуду із ями № 3:
4 — ліпна, 7 — гончарна кераміка, житло № 3; 1 — ліпна, 2, 6 — гончарна кераміка.

гав на долівці. Він прямокутний в плані, розміром $0,62 \times 0,43$ м. Челюсті печі спрямовані на південний схід. В заповненні та на долівці житла зафіксовано ряд форм кухонної ліпної кераміки (рис. 8, 1—7).

Житло № 12 — напівземлянка прямокутної форми, розмірами $4,2 \times 5,4$ м, виявлена в центрі розкопу IV (див. рис. 1). Заглиблена на 0,80—0,90 м. Материкові стінки житла прямі, долівка рівна. Кутами будівлю орієнтовано за сторонами світу. В північно-східному куті розчищено прямокутної форми піч-кам'янку розміром $1,9 \times 1,5$ м, збудовану на добре утрамбованій земляній підсипці, поверх якої було вимощено глиняний черінь і зведено кам'яне склепіння. В цілому кам'яні стінки печі збереглися на висоту 0,30—0,38 м. В темному заповненні напівземлянки, на долівці і в розвалі печі-кам'янки виявлено ліпну кераміку, кістки тварин (рис. 9, 4—9).

Житло № 13 розташоване на відстані 10 м на північний захід від житла № 12. Воно мало прямокутну форму розмірами $3,4 \times 4,5$ м,

глибиною 0,9—1,0 м від сучасної поверхні. Орієнтоване кутами за сторонаами світу. Біля південної стінки напівземлянки розміщено піч-кам'янку прямокутної форми, розмірами $0,8 \times 1,1$ м. Стінки печі піднімалися на 0,85—0,40 м від рівня долівки. В гумусному заповненні напівземлянки знайдено ліпну кераміку, кістки тварин, кістяну проколку, чотирьохгранный залізний цвях (рис. 9, 1—3, 6, 7, 10, 11).

Залишки житла № 4 відкрито під час зачистки кромки берега. На глибині 0,70 м від сучасної поверхні розчищено розвал печі-кам'янки,

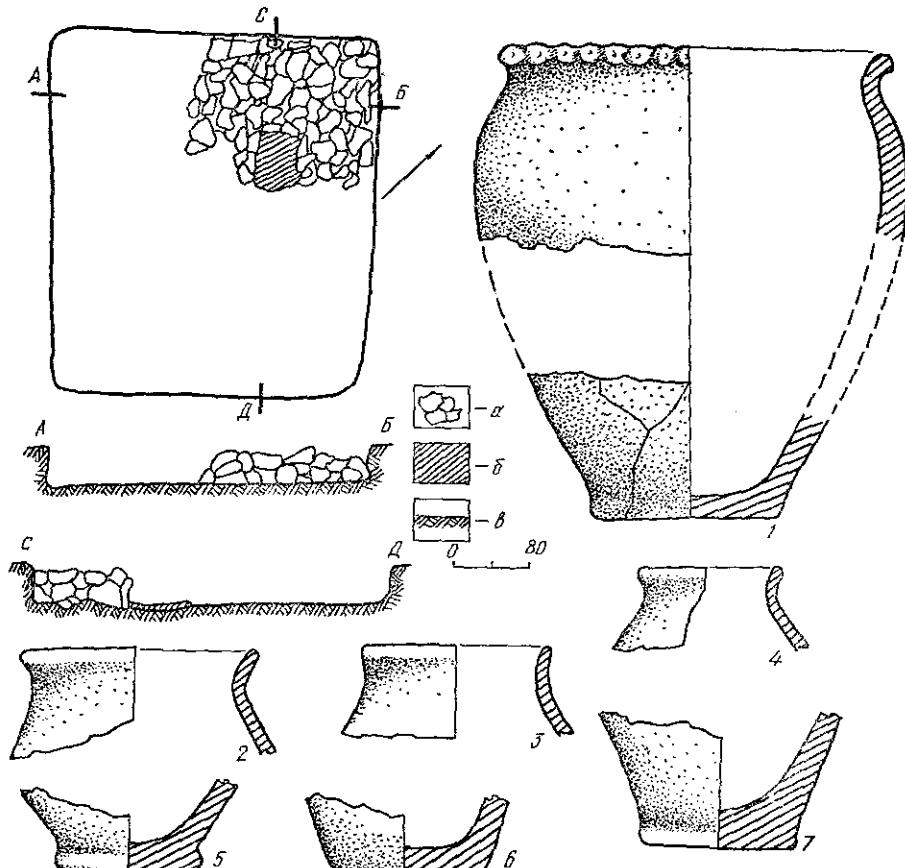

Рис. 8. План і розріз житла № 11:
а — камені, б — деревина, в — материк. Кераміка із житла (1—7).

частина якої, як і більша половина приміщення будівлі, зруйнована внаслідок обвалу берега. Судячи по збереженій частині, піч збудовано із порівняно дрібного каміння. Черінь товщиною 3—5 см підмазаний глиною. У розвалі печі знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки.

В аналогічному стані розчищено залишки жител № 5 і 7, що знаходилися по одній лінії вздовж берега з житлами № 1, 4, 6. Напівзруйновані розвали печей-кам'янок є незаперечним доказом слідів заглиблених споруд.

Яма № 3, розташована поблизу житла № 3, має овальну форму і опуклобокі стінки, які переходят в напівовальне дно. Її розміри $0,68 \times 0,38$ м, діаметр найбільшого внутрішнього розширення 1,35 м, глибина 1,8 м від сучасної поверхні. У верхній частині ями розчищено кам'яні плитки, які, можливо, служили її перекриттям (див. рис. 7). В заповненні ями виявлено ліпну і гончарну кераміку, кістки тварин (рис. 7, 4, 7). Керамічний комплекс ями майже ідентичний з керамікою житла № 3.

Яма № 4 знаходилась за 5 м на північний захід від житла № 11. Це заглиблення округлої форми, діаметром 1,6 м, глибиною 1,3 м від сучасної поверхні. Стінки її майже вертикальні, дно рівне. Біля північної стінки півкругом тягнеться материковий виступ шириною 0,40 м і висотою 0,35—0,40 м від рівня дна ями. В її заповненні знайдено ліпну ранньосередньовічну кераміку і кістки тварин.

Таким чином, дослідження в Бернашівці показали, що ранньослов'янські напівземлянки на поселенні розташовані вздовж берега Дністра. Споруди прямокутні, площею від 6 до 23,2 м², заглиблені на 0,7—0,9 м від сучасного рівня. Материкові стінки рівні, долівка являє собою утрамбований материк, іноді підмашена тонким шаром глини. Стінки жител зрубні. Вони зводилися за схемою «обло» або закріплювалися за допомогою стовпів. Орієнтовано будівлі кутами за сторонами світу.

Печі-кам'янки стояли в північно-східному куті. В житлах № 3 і 13 вони споруджені на земляній підсипці в південно-східній частині напівземлянок. Висота збережених стінок печей від рівня долівки не перевищувала 0,4—0,5 м.

Близькі за формою і конструкцією напівземлянки будувалися на ранньослов'янських поселеннях суміжних районів Верхнього і Середнього Подністров'я¹³, Волині¹⁴, Подніпров'я¹⁵, Південному Побужжі¹⁶ та Молдавії¹⁷.

Основним матеріалом, що відноситься до верхнього шару поселення, є кераміка. У двох житлах (№ 1, 3) крім ліпного посуду виявлено кілька уламків сіроглиняної гончарної кераміки (рис. 6, 21—23, рис. 7, 5, 6). Для усіх інших жител характерні виключно ліпні керамічні комплекси. Ліпна кераміка представлена однією формою — горщиками. Вони виготовлені з глини із значною домішкою крупнозернистої шамоту, в ряді випадків разом з шамотом простежено і домішки жорстви. Поверхня горбкувата, у поодиноких випадках загладжена. Опал нерівномірний, посередині, але трапляються і міцно опалені посудини.

За профілюванням бочків горщиків та оформленням вінець їх можна розділити на кілька типів.

Перший тип становлять горщики з невисокими, злегка розхиленими вінцями з заокругленим краєм і високо поставленими стрімкими плічками (рис. 6, 1, 4, 11—13; 8, 1). Найбільша опуклість в цих горщиках припадає на дві треті їх висоти. Один з горщиків прикрашено пальцевими вдавленнями по краю вінець (рис. 8, 1). Аналогічні горщики характерні для пам'яток празького типу¹⁸.

¹³ Баран В. Д. Ранні слов'янини між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 170—185, рис. 51, 52; Тимошук Б. О. Слов'янин Північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 19, рис. 6, 32; 12; Приходнюк О. М. Слов'янин на Поділлі VI—VII ст. н. е. К., 1975, с. 113, табл. III, 1; с. 124, табл. XIV, 10; Тимошук Б. О., Приходнюк О. М. Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. в Середньому Подністров'ї. — СРС, 1969, с. 73—75; Смирнова Г. И. Раннеславянські поселення у с. Невиско на Днестре. — РА, 1960, 51, с. 230, рис. 11.

¹⁴ Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. н. э. между Днестром и Западным Бугом. — САИ, 1973, вып. Е1-25, с. 57, табл. 5, 24; табл. II, 20; с. 62, табл. 10, 8; Русанова И. П. Поселение у с. Корчак на Тетереве. — МИА, 1963, № 108, с. 48—49.

¹⁵ Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось. — В кн.: Дослідження з слов'янської археології. К., 1976, с. 107, рис. 6; Сміленко А. Т. Слов'янин та його сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975, с. 85—86; Кухаренко Ю. В. Раскопки у с. Сахновки. — МИА, 1963, № 108, с. 248; Березовець Д. Т. Поселение уличей на р. Тясмине. — МИА, 1963, № 108, рис. 28, 2, 5; 29, 1, 2; 30, 1; Линка Н. В., Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение на р. Тясмине. — МИА, 1963, № 108, с. 238, рис. 5, 1.

¹⁶ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. — МИА, 1963, № 108, с. 326, рис. 7, 2; с. 331, рис. 12, 1, 2.

¹⁷ Федоров Г. Б. Население Прutско-Днестровского междуречья. — МИА, 1960, № 89, с. 360, табл. 54.

¹⁸ Приходнюк О. М. Слов'янин на Поділлі VI—VII ст., табл. I, 4, 6; II, 3, 7, 10; III, 8, 9; XXIV, 3, 5; XXVIII, 2; Баран В. Д. Ранні слов'янини між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, рис. 37, 2; 40, 2; 46, 1; 62, 3; Русанова И. Л. Славянские древности..., табл. 14, 13; 16, 13; 28, 1, 2.

До другого типу відносяться горщики з легко відігнутими короткими вінцями і похилими плічками (рис. 6, 2, 3, 6—8; 9, 4, 6). Окремий підтип цього типу становлять горщики з похилими вінчиками, але вищими і виразно розхиленими назовні вінцями (рис. 6, 9, 10; 3, 2—4; рис. 9, 9). Найближчі аналогії дають пам'ятки Середнього і Верхнього Подністров'я¹⁹.

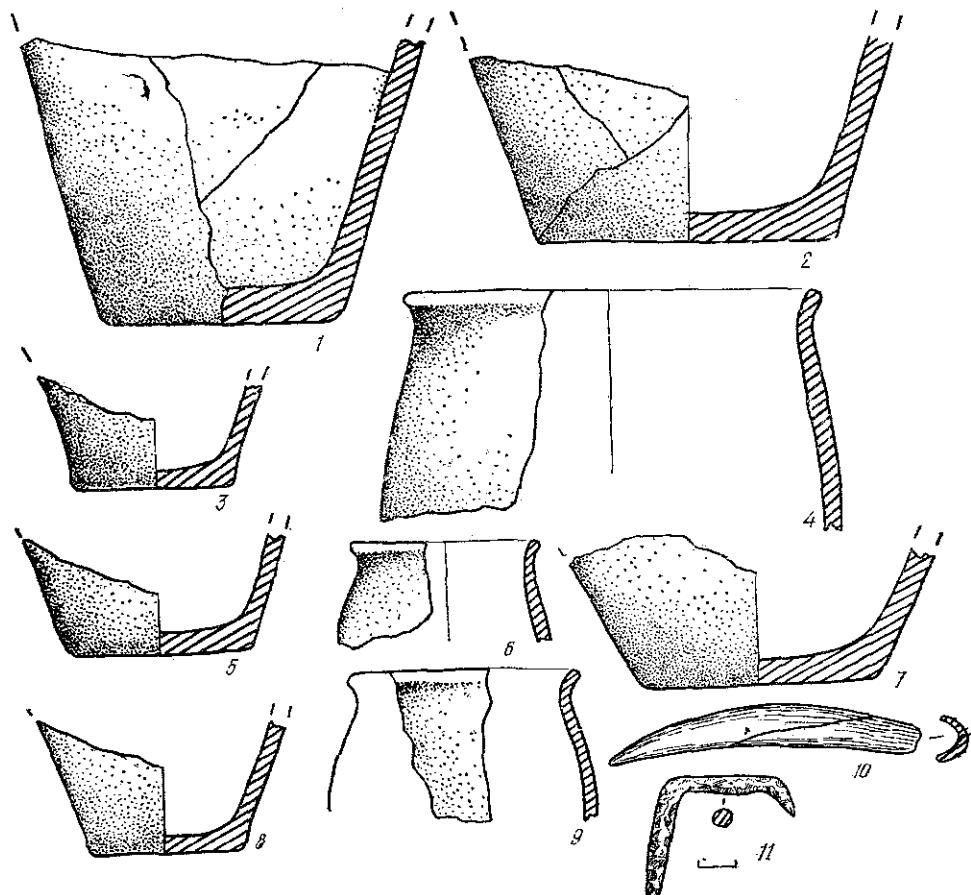

Рис. 9. Ліпна кераміка (4, 5, 8, 9) з житла № 12; ліпна кераміка (1—3, 6, 7), кістяна проколка (10) та уламок залізного гвіздука (11) з житла № 13.

Третій тип представлено посудом, що має невисокий вінчик — в одних слабше, інших сильніше, відігнутий назовні, і заокруглені плічки. Найбільша випуклість стінок в них припадає на середину висоти. Горщики виділяються особливо товстими стінками (рис. 6, 14—15; рис. 7, 1, 3). Кераміка такого типу найбільш яскраво засвідчена на ранньослов'янських поселеннях Прикарпаття²⁰.

Окремі типи представлені двома горщиками із житла № 1 і ями № 3. Один із них великий опуклобокий, товстостінний, прикрашений під вінцями гладким валиком (рис. 6, 20). Його висота 44 см, діаметр по вінцях 40 см, діаметр денця 25 см. Фрагмент аналогічного горщика знайдено на поселенні Ріпнів II²¹. Подібні посудини відомі на пам'ятках ти-

¹⁹ Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение..., с. 232, рис. 13, 1; Баран В. Д. Ранні слов'яні між Дністром і Прип'яттю, рис. 59, 3, 4; 66, 2, 3.

²⁰ Баран В. Д. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VI—VII ст.—В кн.: Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 102, рис. 27, 9, 11.

²¹ Баран В. Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнев (Рипнев II) на Западном Буге.—МИА, 1963, № 108, рис. 6, 4.

пу Пеньківки²². Другий — із нахиленими до середини вінцями та легко опуклими стінками (рис. 7, 4). Поверхня його старанно згладжена. Колір брунатний, опал порівняно слабий. Форми такого посуду в ранньослов'янський час зафіксовано на поселеннях в Незвиську²³, Корчак²⁴, відомі і на інших територіях.

Знахідки кружальної кераміки в ранньослов'янському шарі головним чином представлені фрагментами стінок та денець столового та кухонного посуду. Співіснування ліпної і гончарної кераміки в житлах напівземлянок зафіксоване і на інших слов'янських поселеннях Подністров'я. Найпереконливіше про це свідчать матеріали, здобуті на поселеннях Зелений Гай²⁵, Бакота²⁶, Устя, Сокіл²⁷, Рашків II²⁸.

Датувати поселення важко, оскільки на ньому не виявлено добре датованих предметів, за виключенням фібули, яка датує житло № 10 рубежем нашої ери. Черняхівський шар на основі кераміки можна датувати в межах III—IV ст. н. е. Слов'янські комплекси, представліні прямоутнimi напівземлянками з печами-кам'янками та характерною ліпною посудою, на наш погляд, вкладаються в час, що визначається кінцем V—VII ст. н. е. До кінця V—VI ст. н. е. належить житло № 1, оскільки тут поєднується в одному комплексі ліпна і гончарна кераміка черняхівського типу. В житлі № 1 привертає увагу значна кількість ліпних горщиків (25%) з потовщеними вінцями — риса, характерна для ліпної кераміки пізньо-римського часу, зокрема поселень черняхівської культури Верхнього і Середнього Подністров'я. Інші житла можуть бути датовані лише приблизно в межах VI—VII ст. Найпізнішими є житла № 11 та № 3. Ліпні горщики у них товстостінні з розвинутими вінцями. У житлі № 3 виявлено уламки гончарної черняхівської кераміки, але, на нашу думку, вони потрапили сюди випадково із нижнього шару поселення.

Слов'янські комплекси поселення в Бернашівці поєднують працькі та пеньківські форми кераміки, що характерно для ранньосередньовічних пам'яток Середнього Дністра.

В. Д. БАРАН,
И. С. ВИНОКУР, А. И. ЖУРКО

Поселение середины I тысячелетия н. э. близ с. Бернашовка на Днестре

Резюме

Статья посвящена публикации материала из поселения I тысячелетия н. э. близ с. Бернашовка Могилев-Подольского р-на Винницкой обл. На поселении обнаружены жилище рубежа нашей эры, три жилища и две хозяйствственные ямы черняховской культуры, пять славянских жилищ и две ямы хозяйственного назначения раннего средневековья.

Жилище рубежа нашей эры представляет собой полуzemляночную постройку подквадратной формы с очажным углублением в центре. Датируют жилище найденные в нем бронзовая фібула и керамика.

Черняховский слой засвидетельствован двумя наземными и одним слегка углубленным жилищами. В развалих наземных сооружений фиксируется лепная и гончарная керами-

²² Березовец Д. Т. Поселение уличей..., с. 193, рис. 23, 6, 7; 26, 7, 9; Приходнюк О. М., Казанський М. М. Керамічні комплекси поселення Луг I на Тясмині.— Археологія, 1978, 21, с. 45—46.

²³ Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение..., с. 232, рис. 7, 11; 8, 4.

²⁴ Русанова И. П. Славянские древности..., табл. 19, 27.

²⁵ Баран В. Д. Ранні слов'яни..., рис. 50, 53, 56, 58, 59.

²⁶ Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Раскопки на Среднем Днестре.— АО 1975 г. М., 1976, с. 312; Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Исследования на Среднем Днестре.— АО 1976. М., 1977, с. 276.

²⁷ Приходнюк О. М. Слов'янське населення Середнього Подністров'я напередодні утворення Київської Русі.— УІЖ, 1972, № 2, с. 7—12.

²⁸ Баран В. Д. Раскопки славянских поселений в с. Рацков.— АО 1974 г. М., 1975, с. 257—258.

ка. В углубленном жилище с каменным очагом обнаружена лишь гончарная посуда. На основании керамического материала объекты датируются в пределах III—IV вв. н. э.

Раннеславянские жилища углублены на 0,7—0,9 м от современной поверхности, имеют прямоугольную форму, площадью от 6 до 23 м². Интересным является жилище № 1, в котором сочетаются приемы строительства как римского, так и раннесредневекового времени. Под завалом обмазки на полу постройки обнаружены фрагменты лепной и кружальной черняховской керамики, датирующие жилище V—VI вв. н. э. Остальные сооружения функционировали на поселении в VI—VII вв. н. э.

Славянские комплексы поселения в Бернашовке соединяют пражские и пеньковские формы керамики, что является характерным для раннесредневековых памятников Среднего Поднестровья.

В. Д. ГОПАК

Залізні вироби VIII—Х ст. з городища Монастирськ на Середньому Подніпров'ї

Під час розкопок багатошарового городища поблизу хут. Монастирськ Канівського р-ну Черкаської обл. Середньодніпровська ранньослов'янська експедиція Інституту археології АН УРСР виявила слов'янські об'єкти VIII—Х ст. н. е.¹ Поряд з іншими знахідками тут зібрано колекцію залізних предметів різноманітного призначення. Серед них — знаряддя праці (ножі, тесло), елементи сільськогосподарського інвентаря (кільце для закріплення коси-горбуші на держаку), предмети озброєння (наконечники стріл), вироби домашнього ужитку та господарського призначення (шило, уламок голки (?), пряжки, цвяхи, дужки відер, гачок, скобка), уламки залізних пластин — всього 23 екз. На території городища знайдено також скучення металургійного шлаку та уламки глиняних стінок сиродутних горнів, однак жодного горна, що зберігся, знайти поки що не вдалося.

З метою вивчення місцевого залізоробного ремесла в останній чверті I тисячоліття н. е. нами проведені типологічні та металографічні дослідження всього комплексу залізних виробів вказаного періоду, знайдених на городищі.

Найбільшу групу в їх числі становлять ножі (7 екз.), які відносяться до типу черенкових, проте розбіжність їх розмірів та форми не дають можливості простежити наявність будь-яких елементів стандартизації або спільних рис їх конструкції. Цей висновок відноситься також і до технологічних схем досліджених ножів. Один з них довжиною 92 мм (рис. 1, 475) відковано з суцільносталевої заготовки, що мала нерівномірний розподіл вуглецю в металі. Лезо ножа піддане гартуванню з послідувачим відпуском (рис. 2, 4, 7, 5). Мікроструктура термообробленого леза — троостит відпуску, біля одного з країв — зерна фериту. Мікротвердість 297—420 кг/мм².

Другий ніж довжиною 140 мм і вагою 13—14 г (рис. 1, 1124) виготовлено з односторонньоцементованої заготовки. Залишків термічної обробки на ножі не збереглося. Мікроструктура леза — ферит та перліт. Кількість вуглецю в металі поступово зменшується від одного боку до другого від 0,7% до слідів (рис. 2, 1124). Мікротвердість відповідно в межах 274—122 кг/мм².

Третій ніж довжиною 152 мм вагою 28 г (рис. 1, 1123) відковано з суцільноподібної заготовки. Лезо ножа піддане локальній цементації та місцевій термообробці в зоні ріжучої кромки (рис. 2, 1123). Мікроструктура цементованого вістря — мартенсит. Вище мартенситна структура переходить поступово спочатку в троостит, а потім в чистий ферит

¹ Максимов Е. В., Петрашівко В. А. Раскопки многослойного городища близ хут. Монастырек на Дніпрі.— В кн.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Дніпропетровск, 1980, с. 125—126.

(рис. 3, 1). Максимальна мікротвердість мартенситу становить $642 \text{ кг}/\text{мм}^2$, мікротвердість фериту $181 \text{ кг}/\text{мм}^2$.

Четвертий ніж (рис. 1, 492) виконано в техніці поздовжнього ковальського зварювання сталевої та залізної смужок. Ця технологічна схема близька до ножа Канівського поселення, що має сталеве лезо, наварене

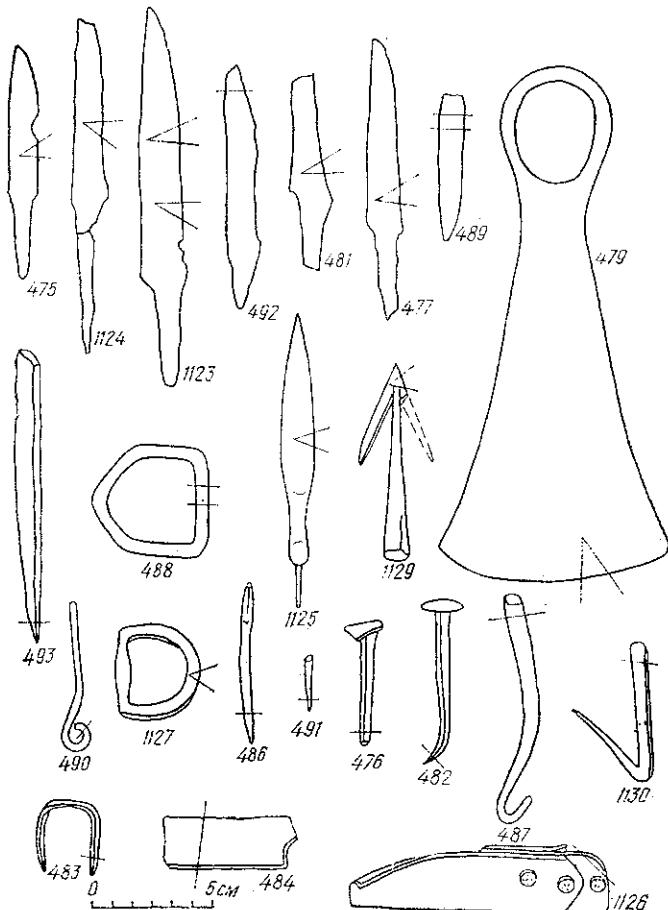

Рис. 1. Досліджені предмети. (Нумерація відповідає порядковим номерам аналізів предметів в картотеці досліджень).

на залізну основу². Зварювання виконано якісно, зварний шов майже не простежується (рис. 3, 2). Лезо ножа загартоване. Мікроструктура сталевої зони — мартенсит, зерна фериту, мікротвердість 274—572 кг/мм². Залізна смуга має мікроструктуру дрібнозернистого фериту. Його мікротвердість становить 193 кг/мм². Три ножі (рис. 1, 481, 477, 489) виготовлено з кричного заліза. Серед них два екземпляри мають чисто феритну структуру та низьку мікротвердість — 116—160 кг/мм² (рис. 2, 481, 489). Один зберіг залишки цементаційного шару (рис. 2, 477). Залишків термічної обробки не збереглося, мікротвердість леза 128—160 кг/мм².

Досліджено тесло довжиною 204 мм, важить 650 г. Ширина леза дорівнює 88 мм (рис. 1, 479). Кругла втулка тесла з ромбоподібними боковими щоками та трапецієподібними виступами обуху не відрізняється від втулок ранньослов'янських сокир. Проте його лезо на відміну від сокир розгорнуто поперек поздовжньої осі топорища. Аналогічні

² Гопак В. Д. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э.— СА, 1976, № 2, с. 50, рис. 2, 169.

втульчасті тесла відомі також на інших слов'янських пам'ятках третьої чверті — кінця I тисячоліття и. е. — в Новотроїцькому³ та Сажках (городище X—XI ст. на Південному Бузі⁴). Тесло було викуване з погано прокованого кричного заліза (рис. 2, 479). Мікроструктура леза — фе-

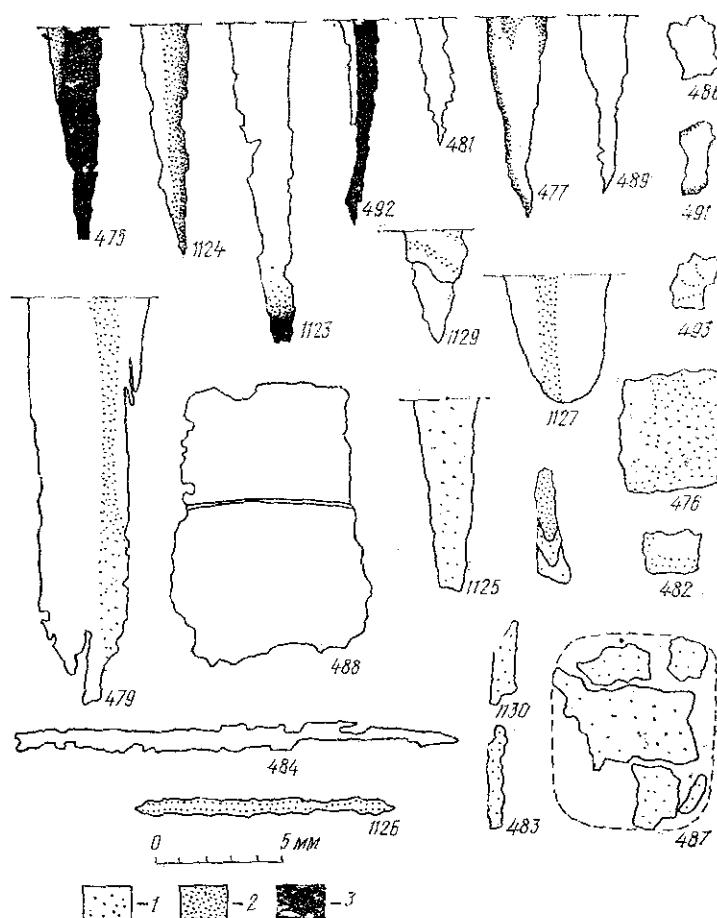

Рис. 2. Технологічні схеми дослідженіх виробів:
 1 — залізо, 2 — сталь без термообробки, 3 — сталь з термообробкою.

рит, по центру простежена смуга слідів перліту. В металі багато залишків шлаку, які не були вилучені під час первинного проковування криці (рис. 3, 3). Мікротвердість заліза 170 кг/мм².

Кільце для закріплення коси-горбуші на держаку виготовлене шляхом гнуття на оправці прямокутної смуги заліза за розмірами в перерізі 11×8 мм та послідувочним зварюванням її кінців (рис. 1, 488). Габарити кільця 48×48 мм, вага 51 г. Мікроструктура — ферит, мікротвердість 128 кг/мм ^{2} (рис. 2, 488). В центрі мікрошліфа чітко виділяється зварний шов (рис. 3, 4).

Кільця для закріплення кіс неодноразово знаходили на рани юзлових яєчників пам'ятках. Кільце збереглося на черенку коши-горбуші з Зимівського городища⁵ і відоме серед знахідок в житлі № 13 в Новотроїцькому⁶.

³ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— МИА, 1958, № 74, с. 20, рис. 80, 2.

⁴ Колекція Вінницького педагогічного інституту. Розкопки П. І. Хавлюка, індекс: Сажки — 72, кв. 394.

⁵ Ауліх В. В. Зимнівське городище. К., 1972, с. 41, табл. VIII, 43.

⁶ Лапушкин И. И. Вказ. праця, с. 74, 75, рис. 49, 5.

Предмети озброєння представлені двома наконечниками до стріл. Втулчастий наконечник (рис. 1, 1129) має довжину 78 мм. Під час розчистки від корозії виявилось, що втулка наконечника заповнена залишками обвугленого кінця держака стріли. Максимальний діаметр втулки дорівнює 11 м, отже, діаметр держака становив 10—11 мм. Двопері втульчасті ранньослов'янські наконечники стріл відомі досить широко. Вони виявлені на слов'янських пам'ятках останньої чверті I тисячоліття н. е. в Хотомлі⁷, Поянах (Молдавія)⁸, Канівському поселенні⁹ та ін.

Заготовка, з якої було виготовлено стрілу, отримана ковальським зварюванням шматків погано прокованого кричного заліза. Вірогідно, це метал повторного використання (рис. 2, 1129). На мікрошліфі зони вістря простежуються зони дрібнозернистого фериту зі слідами перліту і мікротвердістю 193 кг/мм² та фериту, зерна якого майже не протравились, а мікротвердість підвищена до 236 кг/мм². Між зонами добре помітно світлу смугу зварного шву (рис. 3, 5).

Другий наконечник черенковий. Він належить до типу поширених у ранньослов'янській та давньоруській періоді наконечників листоподібної форми (рис. 1, 1125). Наконечник відковано з кричного заліза. Мікроструктура — ферит, сліди перліту, зерна помітно деформовані, що свідчить про низьку температуру заготовки під час кування. В металі багато залишків шлаку (рис. 2, 1125; 3, 6). Довжина наконечника в сучасному стані 116 мм, вага 15 г.

Невелике кругле в розрізі шило довжиною 66 мм (рис. 1, 486) також суцільнозалізне (рис. 2, 486). Мікроструктура — ферит, рідкі голки нітрідів (?). Мікротвердість 128 кг/мм². З кричного заліза виготовлено і чотиригранний стрижень (рис. 1, 493) та невеликий уламок голки (?) довжиною 23 мм (рис. 1, 491). Мікроструктура стриженя — ферит, сліди перліту (рис. 2, 493), мікротвердість 135 кг/мм². Мікроструктура уламка голки (?) — дрібнозернистий ферит. Поверхневі шари мікрошліфу на глибину до 0,3 м зберегли залишки поверхневого навуглеклювання, можливо, сліди неглибокої цементації. Залишки термічної обробки відсутні. Мікротвердість в межах 116—236 кг/мм² (рис. 2, 491).

Напівкругла пряжка (36 × 40 мм) суцільнозалізна (рис. 1, 1127). Мікроструктура — ферит, по центру смуга дрібнозернистого фериту та слідів перліту (рис. 2, 1127). Мікротвердість заліза дещо підвищена — 206—221 кг/мм². Язик від великої пряжки (рис. 1, 490) виготовлено з уламка зварного виробу (метал повторного використання). На мікрошліфі помітно три структурні зони: ферито-перлітну з вмістом вуглецю до 0,6%, мілкозернисту ферито-перлітну, що має значно менше вуглецю та фериту зі слабкими слідами перліту (рис. 2, 490). Чітко виділяються деформовані межі зон.

Обидва досліджені цвяхи отримані з квадратного в розрізі дроту та розмірами сторін квадрату 6 × 6 мм (рис. 1, 476, 482). Головки обох екземплярів висаджені на гвоздильній дошці. Один з них (рис. 2, 476) має структуру низькоякісної маловуглецевої сталі з вкрай нерівномірним розподілом вуглецю в металі, який по якості наближається до звичайного кричного заліза. Мікротвердість також нерівномірна і змінюється в межах 151—254 кг/мм². Другий цвях суцільнозалізний. Мікроструктура — дрібнозернистий ферит, біля поверхні ділянки з невеликим вмістом перліту (до 0,3% вуглецю). Мікротвердість 151 кг/мм² (рис. 2, 482).

Дужка відра має аналогії серед ранньослов'янських пам'яток VIII—X ст., зокрема в Пеньківці (уроч. Макарів о-в)¹⁰ та на Канівському

⁷ Кухаренко Ю. В. Раскопки на городище и селище Хотомль.— КСИА АН ССР, 1957, № 68, с. 92, рис. 34, 6, 10.

⁸ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.— МИА, 1960, № 89, с. 220, с. 368, табл. 62, 9.

⁹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 101, рис. 53, 4.

¹⁰ Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине.— МИА, 1963, № 108, с. 183, рис. 20, 5, 8.

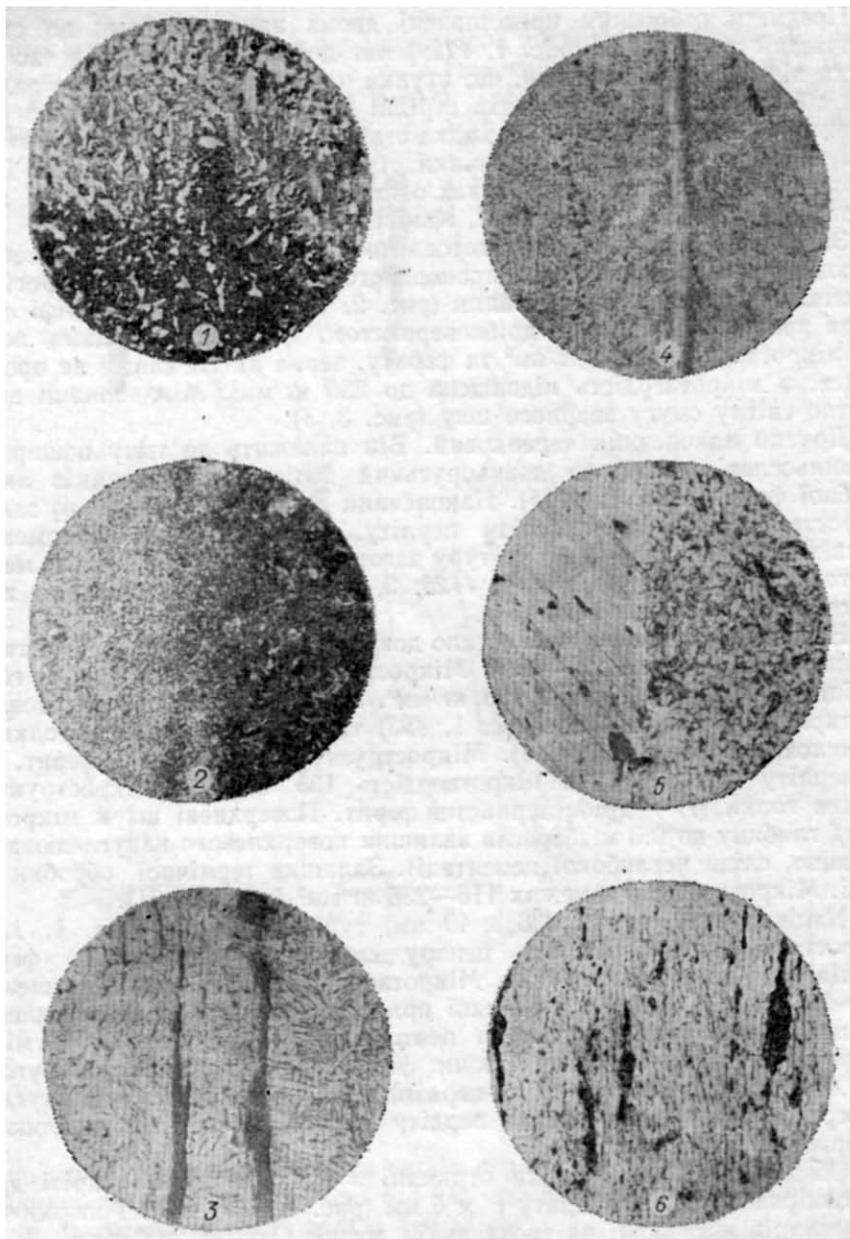

Рис. 3. Фотографії мікроструктур:
 1 — ніж, ан. 1123. Локальна цементація леза. Переходна зона. Троостит, яерит. Зб. 200; 2 — ніж, ан. 492. Зона зварювання. Зб. 124; 3 — тесло, ан. 479. Ферит, мало перліту. Видно смуги залишків шлаку. Зб. 80; 4 — кільце для закріплення коси, ан. 488. Ферит, зварний шов. Зб. 124; 5 — наконечник стріли, ан. 1129. Зона зварювання. Зб. 200; 6 — наконечник стріли, ан. 1125. Ферит, сліди перліту, шлаки. Помітна деформація зерен мікроструктури. Зб. 200.

поселенні¹¹. Відома навіть повна реконструкція слов'янського дерев'яного відра IX—X ст., яке було окуте трьома залізними обручами та мало рухливу залізну дужку на скобах¹².

Призначення гачка (рис. 1, 1130) визначити складніше. Отже, це не звичайний риболовецький гачок. В нього відсутній зворотний шип на вістрі, а форма черенка розрахована не стільки на прив'язування рибо-

¹¹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення..., с. 102.

¹² Motyková K., Rybova A. Slovanské pohřebiště na Hradišti nad Závistí Archeologické osheldy. Praha, 1975, 27, 5, s. 507, obr. 2; s. 508.

ловецької ліски, скільки на закріплення в дерев'яному держачку. Ф. М. Заверняєв вважає подібні гачки, знайдені на зарубинецькому Почепському селищі, невеличкими остатями, які використовувалися для підсікання й витягування з води великих рибин, спіманих на вудку¹³. Це припущення цілком вірогідно і в нашому випадку, тим більше що городище знаходиться безпосередньо на березі Дніпра.

Як дужка відра (рис. 1, 487), так і гачок зроблені з кричного заліза. Мікроструктура — ферит, сліди перліту (рис. 2, 487, 1130), мікротвердість відповідно 110 та 143 кг/мм².

Три останніх досліджених предмети — невелика скобка, уламок пластини та фрагмент виробу, склепаного з залізних пластин (рис. 1, 483, 484, 1126), суцільнозалізні (рис. 2, 483, 484, 1126).

Підведемо деякі підсумки. Результати досліджень свідчать, що рівень розвитку залізообробки у населення городища в останній чверті I тисячоліття н. е. був для свого часу досить високий. Місцеві ковалі володіли всіма операціями вільного кування металу, були добре обізнані з технікою ковальського зварювання заліза і сталі, яке виконували ретельно і якісно. Широко була розповсюджена термічна обробка сталевих виробів. Так, серед сталевих ножів переважна більшість зберегла залишки термообробки. Застосувалась цементація суцільносталевих предметів, в тому числі така складна, як локальне навуглецовування зони ріжучої кромки з послідуванням місцевою термообробкою цементованої зони.

Чітко простежується диференціація використання сталі та кричного заліза. Якщо серед ножів суцільносталевими, зварними або цементованими виявилися п'ять екземплярів з семи досліджених, то серед інших предметів господарського вжитку та побутового призначення, за винятком слабких залишків цементаційного шару на уламці голки (?), сталеві вироби відсутні.

Такий обсяг професійних знань та виробничих навичок доступний лише ковалям-професіоналам, для яких ковальська справа вже стала головним заняттям.

Різноманітність асортименту ковальської продукції свідчить про багатогалузевий характер господарства мешканців городища в VIII—Х ст. н. е. Залізні вироби свідчать про те, що місцеве населення поряд із землеробством, рибальством, полюванням займалось і окремими галузями ремесла, зокрема ковальським та теслярським. Неодноразові знахідки залишок металургійного виробництва свідчать про поширення у давнину також і виплавлення кричного заліза.

В цілому місцеве залізообробне ремесло в останній чверті I тисячоліття н. е., за винятком деяких особливостей (досить велика кількість цементованих виробів, відсутність поки що серед знахідок знарядь праці, виготовлених з так званого пакетного металу), знаходилось на тому самому рівні, який був простежений на інших синхронних слов'янських пам'ятках Середнього Подніпров'я — в Пеньківці, на Канівському поселенні тощо¹⁴.

¹³ Заверняєв Ф. М. Почепськое селище.— МИА, 1969, № 160, с. 112.

¹⁴ Гопак В. Д. Ковальська справа у ранніх слов'ян в Середньому Подніпров'ї.— Археологія, 1975, 17, с. 15—22; Вознесенская Г. А. Кузнечное ремесло у восточных славян в третьей четверти I тысячелетия н. э.— Древняя Русь и славяне, М., 1978, с. 61—65.

В. Д. ГОПАК

**Железные изделия VIII—X вв.
из городища Монастырек
на Среднем Поднепровье**

Резюме

В статье излагаются результаты исследований железных изделий VIII—X вв., найденных на городище Монастырек Кацевского р-на Черкасской обл.

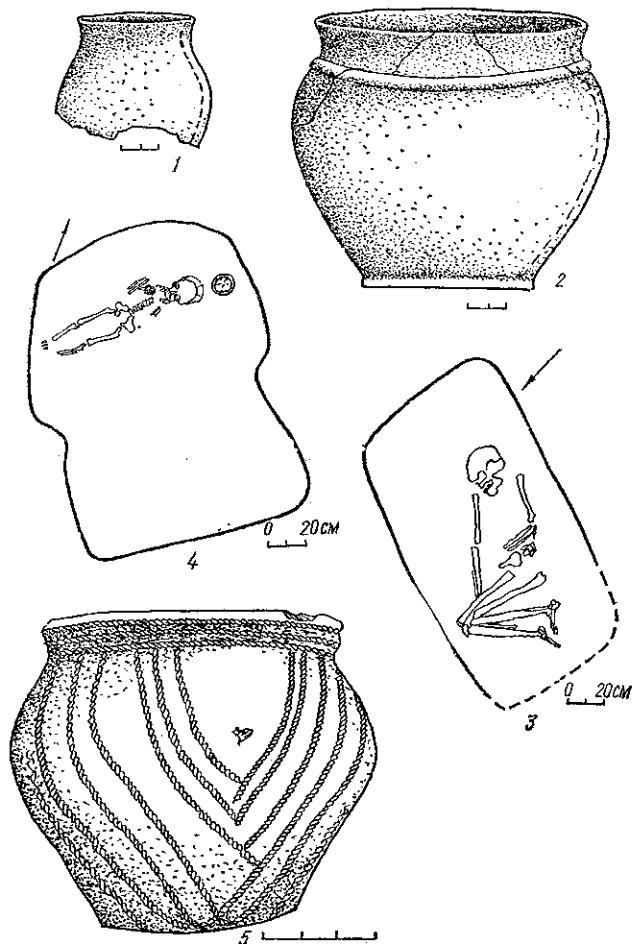
Исследования показывают, что кузнецы городища владели всеми операциями свободной ковки металла, были хорошо знакомы с кузнецкой сваркой железа и стали, термической обработкой стальных изделий. Прослеженный объем производственных знаний и навыков был доступен лишь кузнецам-профессионалам, для которых это ремесло стало основным занятием.

Железообрабатывающее ремесло у жителей городища в последней четверти I тысячелетия н. э. соответствует уровню развития металлообработки на других синхронных памятниках славян в Среднем Поднепровье.

С. А. БАЛАКІН

**Охоронні розкопки поселення
та поховань доби бронзи
на Ігренському п-ві**

Ігренський п-ів в гирлі Самари на Дніпрі здавна відомий значною кількістю археологічних знахідок. Тут зареєстровано близько 20 різночасових стоянок та поселень. Останніми роками у зв'язку з будівельними роботами на північній околиці півострова, вздовж колиш-

Ігренський п-ів. Матеріали розкопок поселення епохи бронзи (1, 2) та поховань № 1 (3), 2 (4, 5).

нього річища р. Самари, поблизу відомої стоянки епохи мезоліту — неоліту Ігреня VIII виявлено залишки поселення та поховань доби бронзи.

За дорученням керівника Дніпропетровської експедиції Д. Я. Телегіна ці пам'ятки досліджено автором у 1976 р.

На поселенні зроблено зачистку довжиною 13 м, де знайдено значну кількість фрагментів кераміки доби пізньої бронзи, а також три розвалі посудин різних розмірів того самого часу. Найменший з них був вкладений в середній, а обидва знаходились у великому горщику. За складом маси та способом обробки поверхні усі три горщики більш-менш типової. Тісто з домішками кварцу, поверхня посудин добре загладжена та підошена (особливо

найменший горщик). За формою валика посудина має вигляд горщика S-подібного профілю з відігнутим назовні вінцем та плоским денцем. Маленький горщик за формою копіє великий (рисунок, 1). Обидві посудини повністю реконструювати не вдалось. Середня за розмірами посудина дещо різниється від двох згаданих вище. Це округлий плоскодонний горщик із злегка відігнутими вінцями, під зрізом яких — наліпний валик (рисунок, 2). За обробкою посудина дещо грубіша двох перших. Горщики датуються білогрудівським етапом пізньої бронзи Подніпров'я.

Поблизу поселення виявлено два поховання доби бронзи*.

Поховання № 1 здійснено у ямі підпрямокутних контурів ($0,9 \times 1,5$ м) (рисунок, 3). Небіжчик лежав на боці, головою на південний схід, ноги сильно зігнуті в колінах. Права рука витягнута вздовж тулуза, ліва зігнута під тулим кутом. Кисть в області тазу. На кистях лівої руки, таза, ніг, черепа сліди вохри. В області таза знайдено уламок двобічно обробленого дротика. Судячи з обряду, поховання відноситься до середньої бронзи.

Поховання № 2 (дитяче) здійснено в катакомбі (рисунок, 4). Вхідна яма розмірами $1,2 \times 0,8$ м мала підпрямокутні обриси. Катакомба у плані округла, глибиною 30 см. Поховання дитини орієнтовано по лінії північний схід — південний захід, головою на північний схід. Кістяк виростаний, на спині. Положення рук встановити не вдалося. За черепом дитини знаходився плоскодонний округлий горщик, орнаментований шнуром по вінцю (рисунок, 5). Поховання відноситься до катакомбного часу.

Виявлені знахідки доповнюють археологічні карти Дніпропетровщини. Вони свідчать про заселеність Іграєвського п-ва скотарськими племенами епохи катакомбної і білогрудівської культур.

* За польовою нумерацією експедиції № 14 та 22.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИМ — Археологические исследования в Молдавии
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ — Археологический сборник государственного Эрмитажа
ВАУ — Вестник археологии Урала
ВДИ — Вестник древней истории
Вісн. КДУ — Вісник Київського державного університету
ДХМ — Державний Херсонський музей
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК — Известия археологической комиссии
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ — Краткие сообщения о полезных археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея
МАР — Материалы по археологии России
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ — Материали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НОСА — Новые открытия советских археологов
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАК — Отчет археологической комиссии
ОДУ — Одеський державний університет
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СРС — Слов'яно-руські старожитності
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
Тр. ГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
УІЖ — Український історичний журнал
Х. сб. — Херсонесский сборник
- A Ant ASH — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae Budapest
A Arch ASH — Acta Archaeologica Academiarum Scientiarum Budapest
AAC — Acta Archaeologica Carpathica, Krakow.
AE' — Archaeologica Eretisitò, Budapest
AJ — The Antiquaries Journal, Oxford
AM — Archeologia Moldovei, Jasi
AMN — Acta Musei Napocensis, Claj — Napoca
A Polona — Archaeologia Polona, Warszawa
AP — Archaeologia Polska, Warszawa
AR — Archeologicke rozhledy, Praha
Apulum — Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
BRGK — Bericht der Römisch — Germanischen Kommission der Deutschen Archäologischen Instituts Berlin
Dacia. NS — Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série. Bucuresti
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
ИАИ — Известия на археологический институт, София
IRE — Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini
JDAI — Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts Berlin
MCA — Materiale si cercetari archeologice, Bucuresti
RE — Rauly und Wissowas Realencyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft

- PA — Památky archeologicke, Praha, 1960
PZ — Praehistorische Zeitschrift, Berlin
SA — Slovenská archeológia, Bratislava
SCIV — Studii si cercetari de istorie veche, Bucureşti
Thraco —
Dacica — Thraco — Dacica. Recueil d'études à l'occasion du II-e Congress International de Thracologie. Bucureşti, 1976
SIG — Sylloge Inscriptionum Graecarum
WA — Wiadomosci Archeologiczne, Warszawa
ZFA — Zeitschrift für Archäologie, Berlin
ZFE — Zeitschrift für Ethnologie, Berlin

ЗМІСТ

Статті

Березанська С. С., Косарєва А. А. Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури	3
Суботін Л. В., Черняков І. Т. (Одеса) Новотроянівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи	15
Скорий С. А. Історія вивчення зброй скіфського типу в Середній Європі	23
Рубан В. В. Магістратура агорономів в Ольвії	30
Максимов Е. В. Кераміка зарубинецької культури	40
Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук	51

Публікації та повідомлення

Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині	64
Зубар В. М., Рижков С. Г. (Севастополь) Розкопки західного некрополя Херсонеса	77
Баран В. Д., Винокур І. С. (Кам'янець-Подільський), Журко О. І. Поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Бернашівка на Дністрі	87
Гопак В. Д. (Вінниця) Залізні вироби VIII—Х ст. з городища Монастирськ на Середньому Дніпрі	100

Охорона археологічних пам'яток

Балакін С. А. Охоронні розкопки поселення та поховань доби бронзи на Ігреньському п-ві	107
Список скорочень	109

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Березанская С. С., Косарева А. А. Валиковый орнамент на керамике срубной культуры	3
Субботин Л. В., Черняков И. Т. (Одесса) Новотрояновский клад и вопросы обмена металлом в эпоху поздней бронзы	15
Скорый С. А. История изучения оружия скіфского типа в Средней Европе	23
Рубан В. В. Магистратура агорономов в Ольвии	30
Максимов Е. В. Керамика зарубинецкой культуры	40
Пачкова С. П., Петрашенко В. А. Изучение керамики древнерусского городища у с. Гринчук	51

Публикации и сообщения

Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Новые памятники мезолита и неолита Волыни	64
Зубарь В. М., Рыжков С. Г. (Севастополь) Раскопки западного некрополя Херсонеса	77
Баран В. Д., Винокур И. С. (Каменец-Подольский), Журко А. И. Поселение середины I тысячелетия н. э. близ с. Бернашовка на Днестре	87
Гопак В. Д. (Винница) Железные изделия VIII—Х вв. из городища Монастырек на Среднем Днепре	100

Охрана археологических памятников

Балакин С. А. Охранные раскопки поселения и погребений эпохи бронзы на Игреньском п-ве	107
Список сокращений	109

**Академия наук Украинской ССР
Институт археология**

**Украинское общество охраны
памятников истории и культуры**

АРХЕОЛОГИЯ

**Республиканский межведомственный сборник
Основан в 1971 г.**

39

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

**Редактор Т. М. Теліженко. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний
редактор Г. Р. Боднер. Коректори Л. П. Осьмушникова, П. С. Бородянська**

Інформ. бланк № 4382.

**Здано до набору 20.05.81. Підп. до друку 03.02.82. БФ 00617. Формат
70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гаря. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 9,8.
Ум. фарб.-вілб. 10,15. Обл.-вид. арк. 9,75. Тираж 1000 пр. Зам. 1-1164.
Ціна 1 крб. 50 коп.**

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ-601, МСП, Репіна, 3.

**Віддруковано з матриць РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Київ, вул. Довженка, 3 у Львівській обласній книжковій друкарні
м. Львів, вул. Стефаника, 11. Зам. 3254.**

«НАУКОВА ДУМКА»